

“સસ્તુ” સાહિત્ય” એટલે “લિંગામાં લિંગુ” સાહિત્ય”

ધર્મનાં પદો-ધર્મપદ

ગુજરાતી સરળ અનુવાદ સહિત

સંપાદક :
પંડિત બેચરદાસ દોશી

દ્. ૩
દોશી

58317

ત્રિલોકી અખંડાનંદની પ્રસાદી
અવતું આહિત્ત વર્ધિત અર્વાલત

૦. ભદ્ર પાસે અમદાવાદ એમ્. કાલબહેલી રોડ મુંબઈ ૨

એક રૂપિયે

[સર્વ હક્ક સ્વાધીન છે.]

પ્રકાશકત્વં નિવેદન

માનવજાતના શ્રેષ્ઠતમ આધ્યાત્મિક આચાર્યોમાંના એક ભગવાન ખુદ છે. ખૌદ્ર ધર્મે કેટલા દેશોમાં પોતાની સત્તા જમાવી છે, અથવા કેટલી મોટી સંખ્યા પર પોતાની અસર પાથરી છે, એ ખુદ જ ગૌણ હકીકત છે. પરંતુ માનવ માનવ વચ્ચે અને માનવ તથા તેના સર્જક પરમાત્મા વચ્ચે ઘનિષ્ઠ આત્મીયતા હોય એ જ હિંદની આજની પરિસ્થિતિમાં વધુ આવશ્યક છે. આ ત્યારે જ શક્ય બને, જ્યારે આપણે સત્ય અને અહિંસાને જીવનમાં ઉતાર્યાં હોય-ભગવાન ખુદે ઉપદેશી આજ્ઞાઓનું પાલન કર્યું હોય.

આ વિશ્વ દુઃખોથી પરિપૂર્ણ છે અને એ પરિસ્થિતિનાં કારણોનું પૃથક્કરણ સંશોધાર્થ રહ્યું છે; એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ‘ધર્મપદ’ માંના ઉપદેશ ચિંતનની નવી ધારા સ્થાપિત કરે છે. તેમાંથી હજારો નહિ ખસકે લાખોએ પ્રેરણા મેળવી છે. આર્યપ્રજ્ઞાલીમાં સંમાન્ય ‘ભગવદ્ગીતા’ની હરોળમાં મૂકી શકાય એવું ખૌદ્ર સમાજનું કોઈ પણ પુસ્તક હોય તો તે આ છે. આર્યાવર્તના પ્રાચીન ઋષિઓના ઉપદેશોને ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરવાની અમારી અભિલાષામાં ભગવાન ખુદના ઉપદેશને કદી વીસરી ન શકાય; અને તેથી જ મહાગુજરાતના વાચકો સમક્ષ તેમનું આ શ્રેષ્ઠ પુસ્તક રજૂ કરતાં અમને આનંદ થાય છે.

પંડિતશ્રી બેચરદાસ જાણીતા વિદ્વાન છે, એટલું જ નહિ પણ આ વિષયના પણ તેઓ એક નિષ્ણાત છે. તેમનો સહકાર મેળવવા અમે ભાગ્યશાળી થયા છીએ, એ અમારે માટે આનંદપ્રદ છે. ખૌદ્ર વિદ્વાનોની પ્રાચીન પ્રજ્ઞાલી અનુસાર ‘ધર્મપદ’ના અર્થો અને સ્પષ્ટીકરણોનું સંશોધન કરવાની

પંડિતજીએ જૂળ કાળજી લીધી છે; તદ્દુપરાંત, તેમણે માત્ર આ પુસ્તકમાંના સિદ્ધાંતો ઉપર જ નહિ, પણ ઉપનિષદ, ગીતા અને મહાભારત જેવા આર્યગ્રંથો અને જૈન ધર્મના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વિશે અભ્યાસપૂર્ણ અને તુલનાત્મક પ્રસ્તાવના ‘ધર્મપદનો સ્વાધ્યાય’ નામે લખી આપેલ છે. આ પરિશ્રમ માટે અમે પંડિતજીનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

તેમણે લખેલી આ પ્રસ્તાવના ‘આગ્રંથાવલિ’માં ‘ધર્મપદનો સ્વાધ્યાય’ એ શીર્ષક નીચે નાની સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે પણ પ્રકટ કરેલ છે. દરેક વાચકને અમારી ભલામણ છે, કે તેઓ તે પુસ્તિકા મેળવી લે; કારણ કે આપણા દેશના સામુદાયિક જીવન ઉપર સમગ્રતયા અસર કરનાર આર્ય-દર્શનના ત્રણ વહેજોમાં રહેલી મૂળગત સમાનતા અને મુખ્ય સિદ્ધાંતોનો તેમાં તુલનાત્મક અભ્યાસ છે.

ન્યુ દિલ્હી, } ‘સરવં સાદિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટ’ના દ્રશ્યો વડી
તા. ૫-૫-૪૬ } મનુ સૂત્રેશ્વર (પ્રમુખ)

સંપાદકીય

આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૫ ગાથા ૮ ના તથા પૃષ્ઠ ૨૭ ગાથા ૨ ના અનુવાદમાં ‘ઉપર’ને બદલે ‘ઊપર’ છપાવેલું છે. આ ‘ઉપર’નો પ્રયોગ કોઈ રીતે અશુદ્ધ નથી. વ્યુત્પત્તિને આધારે ‘ઊપર’ શબ્દ પ્રામાણિક રીતે શુદ્ધ છે. ‘ઊણ’ શબ્દ ‘ઊર્ધ્વ’ સાથે સંજ્ઞા રાખે છે તેથી જ તેનો ‘ઊ’ દીર્ઘ છે, તેમ ‘ઊપર’ શબ્દ પણ ‘ઊર્ધ્વ’ સાથે સંજ્ઞા રાખે છે (જુઓ પાણિનીય અધ્યાય ૫ પાદ ૩ સૂત્ર ૩૧). એટલે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જેમ ‘ઊણ’ શુદ્ધ છે, તેમ

‘ઊપર’નો પ્રયોગ પણ શા માટે શુદ્ધ ન ગણાય ?

અપભ્રંશપ્રાકૃતમાં ‘ઊપર’ અર્થમાં ઉપ્પરિ અને ‘ઓપ્પરિ’ શબ્દો છે. ગુજરાતીનો ‘ઊપર’ શબ્દ એમની સાથે જ સંબંધ રાખે છે એટલે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ‘ઊપર’ પ્રયોગ તદ્દન શુદ્ધ છે. હિંદી અને મરાઠી ભાષામાં પણ ‘ઊપર’નો પ્રયોગ પ્રચલિત છે, નહિ કે ‘ઉપર’નો.

૫૪ ૩૫ માં ઊપર ‘છટ્ટો’ અને ૫૬ માં ૫૪ ઊપર ‘પથરના’ એ શબ્દો અશુદ્ધ છપાયેલા છે. તેને બદલે અતુકેમે ‘છટ્ટો’ અને ‘પથરના’ જોઈએ અને એવા જ પ્રયોગો વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ તથા ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ છે. સંયુક્ત બે ‘ઠ’ કે બે ‘થ’ મહાપ્રાણ હોઈને બોલી શકાતા નથી; માટે જ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં બે સંયુક્ત મહાપ્રાણને બદલે પહેલો અલ્પપ્રાણ અને બીજો મહાપ્રાણ બોલવાનું વિધાન કરેલ છે. (જુઓ હેમચંદ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણ અધ્યાય ૮, પાદ ૨, સૂત્ર ૯૦). ગુજરાતી ભાષાનો સવિશેષ સંબંધ અપભ્રંશ પ્રાકૃત સાથે છે એટલે આવા ઉચ્ચારણ-પ્રસંગમાં ગુજરાતી ભાષાને તેનાથી જુદી પાડવાનું સંગત લાગતું નથી. વળી, બે ‘છ’ ને બદલે ‘ચ્છ’ ને માન્ય રાખવામાં બાધ ન જણાતો હોય, તો આવા પ્રયોગોમાં પણ કોઈ અપવાદ કરવાનું કારણ નથી.

બેડણીની યોજનામાં સાક્ષરી દૃષ્ટિ અને લોકદૃષ્ટિ એ બન્નેનો સમન્વય લેલે જળવાય, પરંતુ એ સમન્વયમાં પ્રધાનપણે ઉચ્ચારણની અને વ્યુત્પત્તિની પદ્ધતિનો ખ્યાલ રાખવો સવિશેષ જરૂરી છે. બેડણીકોશના નવા સંપાદન વખતે પ્રચલિત નિયમો ઉપયુક્ત દૃષ્ટિએ સંશોધનની અપેક્ષા રાખે છે.

અમદાવાદ }
તા. ૧-૫-૪૬ }

બેચરદાસ દોશી

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠાંક	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૨	૪	જ્ઞાયિનો	જ્ઞાયિનો
૧૩	૫	‘આત્માનાં બંધનો’	‘આત્માનાં બંધનો’ના
૩૫	૭	છટ્ટો	છટ્ટો
૪૨	૧૩	પુઙ્ગ	પુઙ્ગ
૪૬	૩	પચ્ચતિ	પચ્ચેતિ
૪૬	૧૬	વિહિસતિ	વિહિંસતિ
૫૦	૧૪	સીલન	સીલેન
૫૧	૧૯	નિશ્રય	નિશ્રય
૫૨	૩	અન્ધકારન	અન્ધકારેન
૫૬	૧૮	પત્થરના	પત્થરના
૬૧	૨૭-૨૮	સોતાવત્ર	સોતાપત્ર
૮૩	૩	ધીટ	ધીઠ
૮૪	૧૬	ઉમો	ઉમો
૮૫	૨૪	ખોટીવાતનો	ખોટી બંને વાતનો

સંકેતોની સમજ

અ૦	અધ્યાય
અ૦ (પાઠાંતરમાં)	ધર્મપદની અટૂકથાની વાચના
ગા૦	ગાથા
ગી૦	ગીતા
પૃ૦	પૃષ્ઠ
મ૦	પ્રશ્નદેશના ધર્મપદ (હંસાવતી મુદ્રણાલય)ની વાચના
શ્લો૦	શ્લોક
સી૦	મિંહસદેશના ધર્મપદની વાચના

અનુક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

ધર્મપ્રદનો સ્વાધ્યાય

૧૨૫૪૮

૧	યમકવર્ગ	૨
૨	અપ્રમાદવર્ગ	૧૦
૩	ચિત્તવર્ગ	૧૬
૪	પુણ્યવર્ગ	૨૦
૫	બ્રાહ્મવર્ગ	૨૪
૬	પાંડિતવર્ગ	૩૦
૭	અરહંતવર્ગ	૩૪
૮	સહસ્રવર્ગ	૩૮
૯	પાપવર્ગ	૪૨
૧૦	દંડવર્ગ	૪૬
૧૧	જરાવર્ગ	૫૨
૧૨	આત્મવર્ગ	૫૪
૧૩	લોકવર્ગ	૫૮
૧૪	શુદ્ધવર્ગ	૬૨
૧૫	સુખવર્ગ	૬૮
૧૬	મિત્રવર્ગ	૭૨
૧૭	ક્રોધવર્ગ	૭૬
૧૮	મલવર્ગ	૭૮
૧૯	ધર્મરથવર્ગ	૮૪
૨૦	માર્ગવર્ગ	૯૦
૨૧	પ્રકીર્ણકવર્ગ	૯૪
૨૨	નરકવર્ગ	૧૦૨
૨૩	નાગવર્ગ	૧૦૬
૨૪	દૃષ્ટાવર્ગ	૧૧૦
૨૫	ભિક્ષુવર્ગ	૧૨૦
૨૬	બ્રાહ્મણવર્ગ	૧૨૬

‘સસ્તુ’ સાહિત્ય’ એટલે ‘હિંઆમાં હિંચુ’ સાહિત્ય’

‘આમ સાહિત્યશ્રેણી’

આ ગ્રંથાવલિમાં જ્ઞાન-ચારિત્ર્ય-વર્ધક અને નિર્દોષ આનંદ મેળવી શકાય તેવું સાહિત્ય જૂજ કિંમતે બહાર પડે છે. હાલ નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે:-

ગીતાસંકલન-સંપાદક: શ્રી૦ રમણ મહર્ષિ: મોઢે કરવા જેવા	
ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજાં બે સંકલનો સાથે	૫૨ ૦-૩
કણ્ઠકાશરણુમ્-ચૂંટેલા પ્રાર્થના-મંત્રો-અર્થ સાથે (નવી આવૃત્તિ)	૬૪ ૦-૩
ક્યાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીય’ ... (નવી આવૃત્તિ)	૪૮ ૦-૩
જ્ઞાનનાં ઝરણાં-સ્વામી માધવતીય’ ... (બીજી આવૃત્તિ)	૬૪ ૦-૩
ભક્તરાજ ઉતુમાન-હનુમાનજીનું દ્વંદ્વ’ જીવનચરિત્ર ...	૮૮ ૦-૬
શ્રીમત્ શંકરાચાર્ય’-લેખક: પુરાતન જીય: જગદ્ગુરુ આદ્ય	
શંકરાચાર્ય’નું દ્વંદ્વ’ જીવન અને કવન ...	૪૮ ૦-૩
ભાગવાન શુદ્ધ-લે૦ પુરાતન જીય: કેઠવાક જીવન-આદર્શોનું નિરૂપણ	૫૬ ૦-૪
શ્રી તૈલંગ સ્વામી-વિશ્વજ્ઞાન’દે તથા પૌદારીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮ ૦-૪
બાળકેના વિવેકાનંદ-બાળોપયોગી દ્વંદ્વ’ ચરિત્ર-નવી આવૃત્તિ	૫૬ ૦-૪
સંત કબીર-લેખક: પુરાતન જીય: કબીરજીના જીવન અને ઉપદેશ	૫૬ ૦-૩
કાળસુખી અને બીજી વાતો-લેખક: સુનીલાલ મહિયા	૬૪ ૦-૩
ધાવણની ધાર ને બીજી વાતો-લેખક: “ ”	૬૪ ૦-૩
કેરીની મોસમ ને બીજી વાતો-લેખક: ‘શયદા’ ...	૭૮ ૦-૫
સમ્રાટ શ્રેણિક અને દેવી નંદા-જેન સંસ્કૃતિની બે નાટિકાઓ	૬૪ ૦-૩
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું સરળ પ્રસ્તુતક	૫૨ ૦-૩

મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભત્તૃહરિ ને વિક્રમ- 'કલાપી' કૃત ૪૮	૦-૩
જેસલ અને તોરલ તથા ગોપીચંદ ને જલધર- „ ૫૧	૦-૩
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ ૫૧	૦-૩
ઉત્તરગીતા-અતુલનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્વ-	
બોધનો સરળ અનુવાદ : મૂળ 'લોકો સાથે ... ૧૪	૦-૧
શ્રી રામકૃષ્ણ ઉપદેશ ૮૮	૦-૫
અણ્ણોને ને નવું રેલવે સ્ટેશન-લે. શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહ ૧૦	૦-૪
જીવનનો મર્મ-લે. શ્રી. 'સોપાન' ૮૪	૦-૧
નવજવાન- „ ૧૪	૦-૪
અહિંસાનું રહસ્ય- „ ૭૨	૦-૪
એ વૃદ્ધ પુરુષ :- „ ૫૧	૦-૪
આશાને અજવાળે- „ ૫૧	૦-૪
મનને-(કાવ્ય)-એક સંતની મનોનિમિત્ત પ્રેરતી કવિતાઓ... ૪૦	૦-૩
જયભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. 'રાયદા' કૃત ભારતની ચડતી-	
પડતીનું દિગ્દર્શન ૩૧	૦-૧
શ્રીમંતોનો સંદેહ-(કાવ્ય)-ઈશ્વર યોગક્રિયા ૧૪	૦-૪
ખાળસહજોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ ૧૨૦	૦-૪
વિઠ્ઠલની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ	
આધુનિક અને રામાયણ યુગની દુહના સાથે ૧૧૪	૦-૪

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, સેરા-૨ કોટ પાસે, પો. ભા. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને લાલબાદેવી રોડ, દ્વાપી બીલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, ગુંબઈ-૨

“સરસ્વતી સાહિત્ય” એટલે “ઉંચામાં ઉંચું સાહિત્ય”

‘સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી’

૧૮ પુસ્તકોની પહેલી યોજના

- આ શ્રેણીના દરેક પુસ્તકની છૂટક કિંમત દસ આના રહેશે.
- બધાં પુસ્તકો માટે નામ નોંધાવનારને ૧૮ પુસ્તકો દસ રૂપિયામાં મળશે.
- ટપાલથી મગાવનારે રૂ. ૧-૮-૦ ટપાલખર્ચનો મોકલવો.
- પ્રસિદ્ધ ચનારાં પુસ્તકોમાં સંજોગવશાત્ સંરચા ફેરફાર કરી શકશે.

નીચેનાં તેર પુસ્તકો તૈયાર છે

૧. પ્રકાશનાં પગલાં : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. કરસનદાસ માણેક
* જગતના ભિન્નભિન્ન ધર્મોની પ્રેરક કથાઓ ૦-૧૦
૨. રાખની ઢગલી : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સૌજન્ય’
* વાર્તાના સ્વરૂપમાં સંસારની સળગતી સમસ્યાઓ ૦-૧૦
૩. હાસ્યતરંગ : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હંમ દવે
* જીવનમાં દરરોજ દેખાતા પ્રસંગો ઉપરના કટાક્ષ-લેખો ૦-૧૦
૪. જીવનની કલા : લેખક : શ્રી. રવિશંકર મહેતા
* જીવનની સફળતા માટેનું વ્યવહારુ માર્ગદર્શન ૦-૧૦
૫. જગતમાં જાણુયા જેવું : (સચિત્ર) લે. છોટાલાલ કામદાર
* જગતની અદ્ભુતતા અને ઉપયોગિતાનો પરિચય ૦-૧૦
૬. જીવનપરિવર્તન : (સચિત્ર) લેખક : શ્રી. ‘સોપાન’
* જીવનપદ્ધતીની એક કરુણ-મંગલ સળંગ વાર્તા ૦-૧૦
૭. ઇતિહાસને અજવાળે : (સચિત્ર) લે. ઇન્દ્ર વસાવડા
* ઇતિહાસની પરાક્રમી વ્યક્તિઓની જીવનરેખા ૦-૧૦
૮. ગૃહજીવનની કલા : (સચિત્ર) લે. “સમાજશાસ્ત્રી”
* ઘરમાં મુખ્ય ને સંપૂર્ણ કેમ રહી શકાય તેનાં સૂચનો ૦-૧૦

૯. ગામકું બોલે છે : (સચિત્ર) લે૦ ચુનીલાલ મડિયા

* હિંદના નમૂનારૂપ એક ગામડાનું સાચું જીવન ૦-૧૦

૧૦. ગૃહજીવનનાં દર્શનો : (સચિત્ર) લેખિકા: શ્રી. કુમુદ શેઠ

* આપણાં ગૃહકુટુંબનાં સાચાં શબ્દચિત્રો ૦-૧૦

૧૧. ભારે ભારત દેશ : (સચિત્ર) લે૦ કાન્તિલાલ પરીખ

* ભારતવર્ષનાં સૌંદર્ય અને વૈવિધ્યનો પરિચય ૦-૧૦

૧૨. આરોગ્યસાધના : (સચિત્ર) લે૦ હુંગરશી ધ૦ સંપટ

* આરોગ્યના સંરક્ષણ અંગે માર્ગદર્શન ૦-૧૦

૧૩. ભગવાનનાં છાન્દ : (સચિત્ર) લે૦ પુરાતન શુચ

* હરિજનોના જીવનપ્રસંગોનો દ્રુમદ્ધ ચિતાર ૦-૧૦

નીચેનાં પાંચ પુસ્તકો હવે પછી પ્રકટ થશે

પાંચ પુસ્તકો તૈયાર થશે તેનાં નામ અને લેખક નિચે

જાહેરાત કરવામાં આવશે. આજની ધારણા પ્રમાણે

એ પુસ્તકોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ થશે:-

૧૪. રવીન્દ્ર-જીવન :

* કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના જીવનનો પ્રેરણાત્મક પરિચય

૧૫. ગુજરાતના સેવકો :

* આજના ગુજરાતને ઘડનારા મૂંગા સેવકોની જીવનકથા

૧૬. માતૃત્વ :

* બાળહિતેરને લગતા પ્રશ્નો અને ઉત્તરો

૧૭. જામત નારી :

* નારીજીવનને પ્રેરણા આપતા લેખો ને જીવનચરિત્રો

૧૮. સાહસકથાઓ :

* લોકકલ્યાણ અર્થે સાહસ કરનારા વીરોની કથાઓ

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ભદ્ર, નદી જવાને રસ્તે, સેરાન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ

અને ધણબાદેવી રોડ, દાદી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, અંબઈ-૨

ધમ્મપદનો સ્વાધ્યાય

૧

‘સરતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય’ના સંચાલક તરફથી ‘ધમ્મપદ’નો સરળ અનુવાદ કરી આપવાનું નિમંત્રણ મળ્યા પછી હું એ અંથને લગભગ પાંચ સાત વાર આઘોપાંત વાંચી ગયો; અને મને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ ન સમજાયું વા સદેહ જેવું લાગ્યું, ત્યાં ત્યાં નિશાનો કરી રાખ્યાં. પછી વિદ્યાપીઠમાં નિવાસ કરતા માનનીય શ્રી ધર્માનંદજી ડોસંખીને પત્ર લખી ધમ્મપદ વિશે કેટલીક ચર્ચા કરવાનો સમય માગી લીધો; અને તે પ્રમાણે કેટલીય વાર વિદ્યાપીઠમાં શ્રી ડોસંખીજીને નિવાસે જઈ ધમ્મપદ વિશે જે પૂછવા જેવું હતું, તે બધું પૂછી લઈ એ બાબત તદ્દન અશંક થઈ આ તેનો સરળ અનુવાદ કરેલ છે.

આમ તો મેં ધમ્મપદ ઘણીવાર વાંચેલું, પરંતુ એ વાચન માત્ર સમજવા પૂરતું હતું. જ્યારે તેના આ અનુવાદનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે મારે તેને સવિશેષ ગંભીરપણે વાંચવું પડ્યું અને તેનાં અનેક પારાયણો કરવા પડ્યાં. આ પારાયણો પૂરાં કર્યા પછી મહાભારતના શાંતિપર્વનું અને જૈનઆગમ આચારાંગ, ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિકનું સવિશેષ સાવધાનતા સાથે અવલોકન કર્યું—તેથી મને એવા અનેક વચનો મળ્યાં, જે ભાવમાં એ બધા ગ્રંથોમાં એક સમાન છે; ખીજાં પણ એવાં કેટલાંક વચનો મળ્યાં, જે શબ્દમાં અને ભાવમાં એ બધા ગ્રંથોમાં એક સમાન છે.

આ પ્રસંગે એક ઉપકથા યાદ આવે છે : એક મોટા કુટુંબના મુખ્ય મુખ્ય ત્રણ પુરોહો વેપારવણજ માટે જુદી જુદી દિશાઓ તરફ આવેલા પરગણાઓમાં જઈને વસ્યા. આરંભમાં તે બધાઓ વચ્ચે કામકાજને અંગે પરિચય ટકી રહ્યો; પણ પછી કામકાજ અને સંતતિપરંપરા વધતાં એકબીજાના સમાચાર આવતા ઓછા થઈ ગયા અને ધીમે ધીમે સમૂળગા બંધ થઈ ગયા. એવા એક પ્રસંગ હતો, કે તે જુદા જુદા પરગણામાં વસેલાં ત્રણે કુટુંબો

અકસ્માત રીતે પ્રવાસમાં બેમાં થઈ ગયાં; પાસે પાસે જ બેઠેલાં, વાતચીતો ચાલી અને તે બધાંએ સાથે ભોજન પણ કર્યું; પરંતુ તેઓ એકબીજાને ઓળખી ન શક્યાં તેમ તેમનો એક બીજાનો પરસ્પર કેવો સંબંધ છે તે પણ જાણી ન શક્યાં. ત્રણે કુટુંબની બાપામાં અને પોશાકમાં થોડો થોડો ફેર હતો, આમ છતાં તેઓ એક બીજાના પ્રેમનો રસ અનુભવતા હતા; પ્રવાસ લાંબો હતો એટલે તેમને છૂટા પડવાને વાર હતી. કાને ક્યાં જવાનું છે એની પકડૂળ ચાલી તો જણાયું, કે તે ત્રણે પરિવારોને એક જ સ્થળે અને એક જ કુટુંબમાં જવાનું નીકળ્યું; આથી તો તેમનામાં એકબીજાની ઓળખાણ માટે આશ્ચર્ય સાથે વધુ પ્રશ્નોત્તરો થયા તો તેમને માલૂમ પડ્યું, કે તેઓ બધા એક જ કુટુંબના છે અને કાળજીએ તેમના વડાઓ ગુદી ગુદી દિશાઓમાં આવેલા પરગણાઓમાં જઈને વેપાર માટે વસેલા હતા, પરંતુ ઘણા સમયથી પરિચય ઓછો થઈ ગયેલો તેથી તેઓ એક બીજાને તરતમાં ન ઓળખી શક્યાં; પરંતુ જ્યારે અંદર અંદર ઊંડી ઓળખાણ અને સંબંધ નીકળ્યા, ત્યારે તેમનામાંના દરેકને નાનાથી મોટા સુધી સૌને મનમાં ભારે આનંદ આનંદ થયો અને કલ્લોલ કરતા એ ત્રણે પરિવારો પોતાના મૂળ વડવાને સ્થાને જઈ પહોંચ્યા.

આ રૂપક જેવી જ પરિસ્થિતિ આપણી એટલે ભારતવર્ષના ત્રણ મહાન ધર્મ પ્રવાહોના અનુયાયીઓની થઈ ગઈ છે; એટલું જ નહિ, પણ એ રૂપક કરતાં આપણી પરિસ્થિતિ વિશેષ બગડેલી છે. એ રૂપકના પરિવારો એકબીજાને ઓળખતા ન હતા એટલે જ એમના વચ્ચેનો સંબંધ જણાયો નહિ; પરંતુ જ્યારે ઓળખ પડી, ત્યારે તેઓ એકબીજાને સ્નેહ સાથે બેઠી પડ્યા; ત્યારે એ પવિત્ર પ્રાચીન ત્રણે પ્રવાહોના અનુયાયીઓ આપણે તદ્દન પાસે પાસે રહેવા છતાં સ્નેહવા-મળવા છતાં અરે શાખપાડોશીની પેઠે સાથે રહેવા છતાં એક બીજાની ઓળખાણ માટે કશી જિજ્ઞાસા જ પ્રકટ કરતા નથી. ઊલટું એક બીજા વિશે ગેરસમજ ફેલાવી પરસ્પર વૈમનસ્ય ઊભું કરવા કટિબદ્ધ રહીએ છીએ; આપણી આ પરિસ્થિતિ કાંઈ આનંદની નથી નથી, પરંતુ આજ હજારો વર્ષથી ચાલી આવે છે; અને તેને

પરિણામે આપણા ત્રણે પરિવારો વચ્ચે ભારે અંતર પડી ગયેલ છે. એ અંતર પુરાર્થ નય અને આપણા ત્રણે પરિવારો એક ખીજને ખરાબર ઝોળખે, પોતાના મૂળપુરુષોના સંબંધો જાણી પ્રેમ-એકતા અનુભવે, તો જ આપણી માનવતા શોભે એમ છે. આ અંતર શા માટે પડ્યું છે? કોણે પાડ્યું છે? કોણે એ અંતરને વધાર્યું છે? એવા અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય એમ છે. તેનો ઉત્તર આપવા જતાં વહી-વંચાની પેઠે અહીં પેઢીઓની પેઢીઓનો ઇતિહાસ આપવો જોઈએ; પરંતુ એ માટે આ સ્થળ ઉપયુક્ત નથી એટલે એ વિશે કશું ન લખતાં અંતરને દૂર કરવાના, અંતરને સાંધવાના, ત્રણે વચ્ચે પોતાની જૂની ઝોળખાણ તાજ કરવાના ઉપાયો વિશે થોડું ઘણું જણાવવું જરૂરી છે.

ભારતવર્ષનો નગાધિરાજ હિમાલય એક જ છે અને સમુદ્ર પણ એક જ છે. નગાધિરાજમાંથી ગંગા વગેરેના અનેક જળપ્રવાહો નીકળેલા છે અને તે બધા સમુદ્રમાં જઈને બળી નય છે. એ બધા પ્રવાહોનું ઉદ્ગમસ્થાન એક જ છે, તેમ વૈદિકધર્મ, જૈનધર્મ અને ૩ બૌદ્ધધર્મ એ ત્રણે ધર્મપ્રવાહોનું ઉદ્ગમસ્થાન એક આત્મનિષ્ઠા છે; અને જેમ એ જલપ્રવાહોનું સંગમસ્થાન એક મહાસાગર છે, તેમ આપણા ત્રણે ધર્મપ્રવાહોનું સંગમસ્થાન નિર્વાણ છે—ત્રણે પ્રવાહોનું પર્યવસાન નિર્વાણમાં જ થાય છે. આ રીતે આપણા બધા ધર્મવા સંપ્રદાયોનું મૂળ અને પર્યવસાન એક જ છે. એટલે આપણે એક ખીજને ઝોળખવા—સમજવા વિશે સતત અભ્યાસ કરવો જોઈએ અથવા પૂછી પૂછીને એ બાબત જાણી લેવું જોઈએ, એમ કરી કરીને પરસ્પર સમતા ને મૈત્રી ખીજવવી જોઈએ. જળપ્રવાહો જેમ વિશેષ લાંબા તેમ તેમાં વાંકધોંક, ઊંડાઈ, છીછરાપણું, સ્વચ્છતા, મલિનતા વગેરે રહેવાનાં જ. આજ લગી કોઈ પણ જળપ્રવાહ એવો નથી જણાયો, જે તદ્દન સીધો અને સ્વચ્છ વહી જઈ મહાસાગરમાં બળી જતો હોય; તે જ પ્રમાણે બહુ સમયથી ચાલ્યો આવતો કોઈ પણ ધર્મપ્રવાહ એવો નથી, કે જેમાં વાંકધોંક, ઊંડાઈ, છીછરાપણું, સ્વચ્છતા, મલિનતા વગેરે ન પેાતાં હોય. આમ છતાં આ વાત નક્કી છે, કે ભારતીય ધર્મ

પ્રવાહોમાં મૂળતઃ એકતા અને પરિણામે પણ એકતા ચાલુ રહી છે. આ હકીકતને પંડિત લોકોએ જનતામાં આર્ષ વગાડીને ફેલાવવી જોઈએ. તે માટેની તમામ સમજૂતીઓ આમજનતાના કાન સુધી પહોંચાડવી જોઈએ; અને તેમ કરીને પૂર્વના પંડિતોએ જનતા વચ્ચે ધર્મને નામે જે મોટી ખાઈ ખોદેલી છે, તેને પૂરી નાખવા કટિબદ્ધ થઈ પોતાની જાતનું કલંક દૂર કરવું જોઈએ.

શાળા-પાઠશાળાઓમાં, મહાવિદ્યાલયોમાં કે વિદ્યાપીઠોમાં, મંદિરોમાં, મસ્જિદોમાં, અગિયારીઓમાં કે ત્યાં ક્યાંય ધર્મનું શિક્ષણ-પાઠન-પાઠન વા વ્યાખ્યાન ઉપદેશ ચાલતાં હોય, ત્યાં બધે રથજે એક-ખીજના ધર્મની તુલના કરવા સાથે તટસ્થભાવપૂર્વક-સમભાવપૂર્વક એકખીજના ધર્મ પ્રતિ આદરમુદ્દિ રાખવા સાથે એ ધર્મશિક્ષણ ચાલે એ માટે જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે તે ધર્મસંરચના સંચાલકો આ વિશે ખાસ લક્ષ કરે, તો આપણી નવી પેઢીમાં તૈયાર થનારા છાત્રોમાં સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ જરૂર ખીલે; અને ઉત્તરોત્તર તે વૃત્તિ વધુ વિકાસ પામતાં માનવમાનવ વચ્ચે ધર્મને નામે જે કલહો ચાલે છે, તે ઓછા થતા થતા જરૂર સમૂળગા શાંત થઈ જાય.

શિક્ષણસંરચાઓની પેઠે આપણાં પોતાનાં ઘરોમાં, શેરીઓમાં, અખાડાઓમાં, ચોરામાં કે ચૌટામાં પણ એક ખીજના ધર્મ પ્રત્યે સમભાવ ડેળવી શકાય એવું વાતાવરણ રચવા આપણા કુટુંબના વડીલોએ અને તે તે રચનાના નાયકોએ જરૂર સવિશેષ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; એ પ્રયત્ન એટલે ખીજ ખીજ ધર્મપરંપરાના મૌલિક કે મિથસાહિત્યનું ઊંડું અવગાહન કરી તે વિશે મનન કરી એક ખીજ ધર્મોના મૂળ સિદ્ધાંતોમાં ઢેવી રીતે એકતા સચવાયેલી છે અને એક-ખીજના ધર્મોનો હેતુ પણ કેવો એક સરખો છે, એ બાબત તટસ્થપણે વાનો જમાવી ફેલાવવી જોઈએ. બાળવાતોમાં, કિશોરવાતોમાં અને યુવકકથાઓમાં પણ એકખીજ ધર્મના શુણ્ણ, વિશેષતાઓ, વિવિધ ક્રિયાકાંડો વગેરેની ગૂંથણી સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ જેવી રીતે ખીલે તેવી રીતે જરૂર થવી જોઈએ, એ વાતોમાં નરદમ કૃત્રિમતા ન હોવી ઘટે; પરંતુ એક ખીજ ધર્મવાળા વચ્ચે જે હજુ પણ એખલાસ

ટકી રહી છે, સહાનુભૂતિ સચવાઈ રહેલી છે, તેના બનેલા બનાવોની સમુચિત હકીકતો રાચક બાપામાં એ વાતોમાં વણાયેલી હોવી જોઈએ.

સમજી શકાય એવી વાત છે, કે માનવમાત્રને પોતાના કુળ-સંસ્કારથી આવેલા ધર્મનો આગ્રહ હોય, એનો વિશેષ આદર હોય અને પોતાનું કલ્યાણ પોતાની પરંપરાના ધર્માચરણથી જ છે એવી ખરી શ્રદ્ધા પણ હોય; તેટલા માત્રથી માનવ બીજાના ધર્મ પ્રતિ અરુચિ-તિરસ્કાર દાખવે, પોતાના સિવાય બીજાનો ધર્મ કલ્યાણ કરી શકે જ નહિ એવી વૃત્તિ રાખે, એ શું ઉચિત છે? પોતાનો જ ધર્મ ઈશ્વરપ્રણીત છે અને સર્વથા સંપૂર્ણ છે, અને બીજાનો ધર્મ પાખંડ છે-મિથ્યા છે અને તદ્દન અપૂર્ણ છે એવું સમજે, એ પણ શું ઉચિત છે? માગ પિતા જેમ મારે માટે આદરણીય છે, છત્રરૂપ છે, તેમ બીજાના પિતા બીજાને માટે આદરણીય છે અને છત્રરૂપ છે; એની ઠાઈ ના પાડી શકે ખરું? મહાસાગરમાં તરતી મારી નાવ જ પાર પહોંચાડી શકે છે અને જે બીજી બીજી નાવો ચાલે છે તે તેમાંના બેસારુઓને પાર પહોંચાડી શકવાની નથી જ, એમ કહેવું કેટલું બધું બેહુકું છે? આપણામાં પરસ્પર એકબીજાના ધર્મની ઓળખ વધે અને તે દ્વારા પરસ્પર સમભાવ ડેળવાય, તે માટે સભાઓ, મંડળો વગેરે ગોઠવાયાં કરવાં જોઈએ; તે જ માટે મેળો, ઉત્સવો, વનવિદારો, રમતગમતો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પણ યોગ્યતા કરવી જોઈએ, અને યની શકે તેટલા પ્રામાણિક પ્રયત્નોદ્વારા એકબીજાના ધર્મ તરફ સમભાવ રાખવાની વૃત્તિ સવિશેષ ખીલે એ સારું વિવિધ પ્રયાસો ચાલ્યા જ કરવા જોઈએ; એવાં નાટકો, ભવાઈઓ, ચક્ષુચિત્રો વગેરે પણ યોગ્યતાં જોઈએ; આપણે બધા સમૂહમાં કે વ્યક્તિગત ન્યારે ન્યારે ભેગા થઈએ, ત્યારે બીજી બીજી વાતો સાથે એકબીજાના ધર્મની ખૂબી સમજવાની પણ વાતો અવશ્ય કરવી જ એવો દૃઢ નિયમ રાખવો જોઈએ. આવા પ્રયત્ન પ્રયત્નો સિવાય હજારો વર્ષથી ચાલી આવતી આ ધાર્મિક અસ્પૃશ્યતા દૂર થવાનો કેઓછી થવાનો સંભવ નથી.

આપણા પૂર્વપુરોએ એટલે વૈદિક પરંપરાના તાર્કિક આચાર્યોએ વૈષ્ણવપરંપરા અને બૌદ્ધપરંપરા વિશે ખારે ગેરસમજૂતીઓ ઊભી.

થાય એવા અનેક ઉદ્દેશ્ય પોતપોતાના શાસ્ત્રોમાં કરેલા છે, એવી
 કેટલીય કથાઓ પણ ઉપજાવી કાઢેલી છે. એ જ રીતે જૈનપરંપરાના
 અને બૌદ્ધપરંપરાના તાર્કિક પંડિતોએ વૈદિક પરંપરા સબધે અનેક
 ગેરસમજૂતીઓ પેદા થાય એવાં લખાણો પોતપોતાના ગ્રંથોમાં
 નોંધેલાં છે અને એવી જ કેટલીય દંતકથાઓ પણ જોડી કાઢેલી છે.
 એ જ પ્રમાણે જૈનપરંપરાના પંડિતોએ બૌદ્ધપરંપરાને વગોવવાનું
 અને બૌદ્ધપરંપરાના વિશ્વધોએ જૈનપરંપરાને વગોવવાનું ચાલુ રાખેલ
 છે. આને પરિણામે યડદર્શનો અને યડદર્શનોના તમામ સંગ્રહો પણ
 માંહોમાંહે એકં બીજાની નિંદા કર્યાં સિવાય ગ્દી શકના નથી. પરસ્પર
 તિરસ્કાર બતાવવા મિથ્યાદષ્ટિ, નિહનવ, નાસ્તિક વગેરે નવા નવા શબ્દો
 પણ તેમણે ચોજી કાઢેલા છે. વિષ્ણુનો પૂજક શિવનું નામ ન લે;
 એટલું જ નહિ, ‘કપડું’ શીવનું’ એવું ‘શિવ’ ઉચ્ચારણવાળું વાક્ય
 પણ ન બોલે. મહાવીર બધે સરખા, છતાં ય શ્વેતાંતરપરંપરાનો જૈન
 દિગંબરમંદિરના મહાવીરની સામે પણ ન જુએ; અને દિગંબરપરંપરાનો
 જૈન શ્વેતાંતરપરંપરાના મહાવીરને વીતરાગ પણ ન માને—આટલી હદે
 મામલો પહોંચી ગયેલ છે. વૈદિક પરંપરાનો પડિત કહેશે, કે અમે
 સ્વીકારેલો જ ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, જૈનપરંપરાનો પડિત કહેશે, કે અમારા
 તીર્થંકરો, મિહો અને કેવળીઓ સિવાય બીજો કોઈ સર્વજ્ઞ સંભવે જ
 નહિ. બૌદ્ધપરંપરાનો પડિત વળી એમ કહેશે, કે જુદો સિવાય
 જગતમાં બીજો કોઈ સર્વજ્ઞ થઈ શકે નહિ. આવા આવા વિવાદો
 વધતાં વધતા યડદર્શનનાં તમામ તર્કશાસ્ત્રો કનેશમય બની ગયાં છે,
 અને એ શાસ્ત્રોને બણનારા મૃદુ મનના છાત્રો ઉપર એ શાસ્ત્રો બારે
 દુરામદની છાપ પાડી રહ્યાં છે. આ બધાનો નિવેડો વિચારોની ઉંઘરતા
 દ્વારા જ લાવી જાય એમ છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક સંતાનનો
 પિતા તેને માટે પૂજનીય—માનનીય છે; તેમ પ્રત્યેક પરંપરાનો પ્રવર્તક
 તેના અનુયાયીઓ માટે સર્વજ્ઞ જ રહેવાનો અને એ વિશે કોઈ પણ
 પરંપરાવાળાએ કશો પણ વાધો લેવો ન ધટે. આવી ઉંઘરતા કેમ
 સિવાય આપણામાં સર્વધર્મસમભાગની રૂચિ ખીણી
 સંભવ નથી. એકબીજાના દેવને અસર્વજ્ઞ, કુટેવ વગેરે કદી

શાસ્ત્રોને અપ્રમાણુ દરાવવા આપણા પૂર્વપુરુષોએ તકશાસ્ત્રો દ્વારા જે પ્રયત્ન કરેલો છે, તેનું પરિણામ ભારે ભયંકર આવેલું છે. એક-ખીજ વચ્ચે આપણામાં દ્વેષબુદ્ધિ પેદા થયેલી છે, સગદન જતું રહેલ છે, એકખીજને ધર્મ દ્વારા ઓળખવાની વૃત્તિ સમૂળગી નાબૂદ થઈ ગયેલ છે, વધારે શું કહેવું? આવડા મોટા યુજરાત દેશમાં વૈદિક પરંપરાના કોઈ પંડિતને જઈને પૂછો, કે આપ જૈન અને બૌદ્ધ ધર્મ વિશે ખરી હકીકત કેટલી કહી શકો એમ છો? એ જ રીતે જૈન-પરંપરાના કોઈ આચાર્યને જઈને પૂછો, કે આપ વૈદિક પરંપરા વિશે ખરો પરમાર્થ કેટલો જાણી શકો છો? તો મારી ખાતરી છે, કે આનો ઉત્તર આપનારો કોઈ જ મળવાનો નથી. આપણા દેશમાં બૌદ્ધ-પરંપરાનો તો પ્રચાર નથી; એટલે એ વિશે શું લખવું? આખા દેશની વાત એક કોરે મૂકો, એક જૈન અને બ્રાહ્મણ ત્યાં શાખપાડોશી તરીકે રહેતા હોય, ત્યાં પણ તેઓ એક ખીજના ધર્મનો કશો પરિચય સાધતા હોતા નથી, સાધતા હોય તો પરસ્પર ધૂણી કે તિરસ્કારની લામણી જ; કયો એવો વૈદિક પંડિત છે, કે જેણે જૈન શાસ્ત્રો પરમાર્થ-બુદ્ધિથી વાંચવા પ્રયત્ન કયો હોય અને કયો એવો જૈન સૂરિ છે, કે જેણે સદ્ભાવ સાથે વૈદિક ગ્રંથો વાંચ્યા હોય? ગીતાજી જેવું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક પણ જૈન સૂરિઓ વાંચવા આદર ન રાખે અને ઉત્તરાધ્યયન જેવાં પ્રસિદ્ધ જૈન પુસ્તકોને વાંચવાનો આદર બ્રાહ્મણ પંડિતો ન રાખે, ત્યાં સુધી એક ખીજ ધર્મનો ખરો પરિચય સધાવો કઠણ છે. એમ ન થાય ત્યાં સુધી અહિંસાધર્મનું પાલન પણ અશક્ય છે. કમનસીબ છે આપણા દેશનાં, કે જેના સાહિત્યમાં નિત્યવૈરના સમાસવાળા ઉદાહરણમાં “બ્રાહ્મણધ્રમણમ્” નું ઉદાહરણ હજી પણ વિદ્યમાન છે, અને ભાષામાં પણ “જેગીજતિને વેર” વાળી કહેવત શામળભટ્ટની વાણીમાં ઊતરી છે. આવી ભારે દુઃખદાયી પરિસ્થિતિ વચ્ચે સર્વધર્મસમભાવની પ્રવૃત્તિ માટે ભારે પ્રયત્ન કરવો રહેશે. આપણે સૌએ ખાસ યાદ રાખવાનું છે, કે સર્વધર્મસમભાવ સધાયા વિના આપણા પોતાનાં ધર્મોનુશાનોની પણ સાધના ખરી રીતે અટકી પડી છે; ભલે મંદિરોમાં ઘંટો વાગે, શંખો ફૂંકાય કે

સોકની બીડ જામે, પરંતુ ધર્મનો મૂળ પાયો અહિંસા જ નહીં થઈ ગયેલ છે. હવે તો વૈદિક ધર્મ, જૈન ધર્મ, બૌદ્ધ ધર્મ એ ત્રણના જ પરિચયથી પણ ચાલે એમ નથી; પારમી ધર્મ, ખ્રિસ્તિ ધર્મ અને ઇસ્લામ ધર્મનો પણ પરિચય મેળવવો રહ્યો. કેવળ જિજ્ઞાસા બુદ્ધિ રાખીને, આદરભાવ રાખીને એ ધર્મોના રહસ્યને સમજવું જરૂરી છે. એ વિના આપણે સર્વધર્મ સમજવાનો પ્રયત્ન અધૂરો જ રહેવાનો છે. આપણે “સમો યઃ સર્વભૂતેષુ”નો જીવનવ્યાપી સિદ્ધાંત માત્ર પાઠમાં જ રહેવાનો છે; અને “મિત્તી મે સર્વભૂતેષુ”ની વાત પણ માત્ર પોપટવાણી જ બનવાની છે. આપણા દેશની પ્રગ્નની અધોગતિ અટકાવવી હોય, પ્રગતિ ફેલાવવી હોય, આપણી પરતંત્રતા તોડવી હોય, સ્વતંત્રતા મેળવવી હોય, તો સંગઠન એ અમોઘ ઉપાય છે. સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિ કેળવાયા વિના ખરું સંગઠન સંભવતું નથી. માટે દેશની તમામ ધર્મસંસ્થાઓ, સાહિત્યસંસ્થાઓ અને દેશના પ્રધાન પુરોહિત, પંડિત પુરોહિત સર્વધર્મસમભાવનું વાતાવરણ બિંદુ કરવા વિશેષમાં વિશેષ આચારમય પરિચયિત આદરે અને એ વિશેષના ખીજા પણ શક્ય પ્રયત્નો કરે એ બારે જરૂરનું છે.

સર્વધર્મસમભાવની વૃત્તિને ટેકા આપવાના જ ઉદ્દેશથી ‘સસ્તું સાહિત્ય વધક કાર્યાલય’ દ્વારા, પવિત્ર ધર્મપદનો સરળ અનુવાદ કરવાનું માધે લીધું છે. જે શ્રદ્ધાથી કોઈ બૌદ્ધધર્મી આ ગ્રંથને જુએ, એવી જ શ્રદ્ધાથી આ સરળ અનુવાદ કરવાનો મારો પ્રયાસ છે. એ કેટલો સફળ થયેલ છે એ હું જાણતો નથી; પરંતુ મારી જાતને તો તે કામમાં બારે રસ, સંતોષ અને ધર્મસ્વાદ મળ્યાં છે એમાં શક નથી.

૨

ધર્મપદના પરિચય વિશે પણ લખવું જરૂરી છે. આરંભમાં એ ગ્રંથનો અદિરંગ પરિચય કરાવી, બાદ તેના અંતરંગ પરિચયની ચર્ચા કરીશ —

વૈદિક પરંપરામાં જે મહત્ત્વ અને આદરણીય સ્થાન શ્રી ગીતાજી-

નું છે, તે જ સ્થાન, 'જૈનપરંપરામાં આ ધર્મપદનું છે. બહિ-
રંગ પરિચયમાં ૧ 'ધર્મપદ'નો અર્થ, ૨ ધર્મપદની બાપા ૩
ધર્મપદનાં પ્રકરણો—એ ત્રણ મુદ્દાઓ પ્રધાનપણે ચર્ચવાના છે.

ધર્મપદનો અર્થ : ધર્મ અને ધર્મ એ બંને શબ્દો મળતા
મળતા છે, તેમનો અર્થ પણ મળતો મળતો છે. અમરકોશકાર
'ધર્મ' શબ્દના છ અર્થો બતાવે છે: પુણ્ય, યમ, ન્યાય, સ્વભાવ,
આચાર અને સોમપાન કરનાર. (અમરકોશ કાંડ ૩ નાનાર્થવર્ગ
શ્લો. ૧૩૮) હેમચંદ્ર અને અભિધાનપદીપિકામાં 'ધર્મ' શબ્દના
વિશેષ અર્થો આપેલા છે: યમ, ઉપમા, પુણ્ય, સ્વભાવ, ધનુષ્ય,
સત્સંગ, અર્હત અહિંસા વગેરે ધર્મ, ન્યાય, રહસ્ય તથા દાનધર્મ
વગેરે ધર્મ (હેમચંદ્ર અનેકાર્યસંગ્રહ બીજું કાંડ શ્લો. ૩૧૯,
૩૨૦) ધર્મ એટલે સ્વભાવ, પરિવર્તન, પ્રજ્ઞા, ન્યાય, સત્ય, પ્રકૃતિ,
પુણ્ય, શ્રેય, ગુણ, આચાર, સમાધિ, નિરસતતા (?) આપત્તિ અને
કારણ વગેરે (અભિધાનપદીપિકા—અનેકથવગ્ગ ગાથા ૭૮૪)
જેમ કોશકારોએ 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થો બતાવેલા છે તેમ
'પદ' શબ્દના પણ અનેક અર્થો બતાવેલા છે: "પદ એટલે વ્યવ-
સાય, રક્ષણ, સ્થાન, ચિહ્ન, પગ અને વસ્તુ" (અમરકોશ કાંડ ૩
નાનાર્થવર્ગ શ્લો. ૬૩) "પદ એટલે સ્થાન, અંતે વિભક્તિવાળો
શબ્દ, વાક્ય, ચિહ્ન, વસ્તુ, રક્ષણ, પગ, પગનું નિશાન, વ્યવસાય-
નિશ્ચય, બાનું" (હેમચંદ્ર અનેકાર્યસંગ્રહ બીજું કાંડ શ્લો. ૨૨૫,
૨૨૬) "પદ એટલે સ્થાન, રક્ષણ, નિર્વાણ, કારણ, શબ્દ, વસ્તુ,
અંશ, પગ, પગનું નિશાન" (અભિધાનપદ. અનેકથવગ્ગ ગાથા
૮૧૯) કોઈ પણ શબ્દ બ્યારે પ્રથમ પ્રથમ પ્રવૃત્ત યાય છે, ત્યારે
તેના આટલા બધા અર્થો હોવાનો સંભવ નથી; પરંતુ મૂળે તેનો
એક અર્થ હોય છે, પણ પાછળથી શબ્દનો વ્યવહાર વધતાં તેના

૧ જૈનપરંપરામાં આ પ્રકારનો કોઈ પ્રાચીન સંગ્રહ અર્થ નથી;
પરંતુ એવો એક નવો સંગ્રહ અર્થ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. અને તે
'મહાવીર વાણી'ને નામે ચરતા સાહિત્ય મંડળ (દિલ્હી) દ્વારા
પ્રકાશિત થયેલ છે.

ઉપર જણાવેલા અનેક અર્થો યવા પામે છે. 'અર્થો' એટલે પદાર્થો વા ક્રિયાઓ અનેક છે અને તેની અપેક્ષાએ શબ્દો ધણા પરિમિત છે; માટે જ કેવિઓ અને તે પછી કેાશકારો શબ્દોના અનેક અર્થોનું સૂચન કરે છે. 'ધમ્મ' શબ્દમાં મૂળ 'ધૃ' ધાતુ છે એટલે તેનો પ્રધાન અર્થ 'ધારણ કરવું' છે—પોતાના સ્વભાવથી ખસી જતી વસ્તુઓનું ધારણ કરે—સ્થિર રાખે તેનું નામ 'ધમ્મ'. 'પદ' શબ્દમાં મૂળ 'પદ' ધાતુ છે, તેનો પ્રધાન અર્થ 'ગતિ' અથવા 'બોધ' થાય છે. જેનાથી બોધ થઈ શકે તેનું નામ પદ—અર્થાત્ વચન કે વાક્ય. વિશેષ નામ તરીકે 'ધમ્મપદ'ના 'ધમ્મ'નો અર્થ તેના ધાત્વર્થ પ્રમાણે લેવાનો છે; અર્થાત્ સદાચાર સત્ય અહિંસા વગેરે અર્થમાં અહીં 'ધમ્મ' શબ્દ છે અને એ ધમ્મનો જેનાથી બોધ થાય તેનું નામ પદ એટલે 'પદ' શબ્દનો અર્થ અહીં વાક્ય કે વચન છે. 'ધમ્મપદ' આખા નામનો અર્થ ધમ્મનાં બોધક વાક્યો. એવાં વાક્યોના સંગ્રહ માટે પણ 'ધમ્મપદ' શબ્દને અહીં સમજવાનો છે. આ જ ગ્રંથમાં અહીં જણાવેલા અર્થ માટે 'ધમ્મ' અને 'પદ' શબ્દો વપરાયેલા છે. 'ધમ્મ' માટે શુઓ ગા. ૨૦ અને 'પદ' માટે શુઓ ગા. ૧-૨-૩ સદ્સત્તવર્ગ. કેટલાક પંડિતો 'ધમ્મપદ'નો અર્થ 'ધર્મ'નો માર્ગ' કરે છે, પરંતુ તેના કરતાં ઉપરનો અર્થ વિશેષ સંગત જણાય છે; માટે 'ધમ્મપદ'નો સંગ્રહ અર્થ 'ધર્મ'નાં વચનોનો સંગ્રહ' અહીં સ્વીકાર્ય છે. બૌદ્ધ પરિભાષામાં 'ધમ્મ' શબ્દ 'ચિત્તના સ્વભાવ' અર્થમાં પણ સાંક્રેતિક છે; પરંતુ 'ધમ્મપદ'ના 'ધમ્મ'નો એ પારિભાષિક અર્થ અહીં લેવાનો નથી. આ સંગ્રહની પ્રથમ ગાથામાં 'ધમ્મ' શબ્દનો એ પારિભાષિક અર્થ લેવાયેલ છે એ ખ્યાલમાં રહે.

ધમ્મપદની ભાષા : વૈદિક પરંપરાનાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો મોટો ભાગ લોકભાષામાં નથી પરંતુ પંડિતોની ભાષામાં છે. એ પરંપરા મહાભાષ્યકાર પતંજલિના સમયથી પંડિતોની ભાષાને પ્રતિષ્ઠા આપે છે, ત્યારે જૈનપરંપરા અને બૌદ્ધપરંપરા મૂળથી જ લોકભાષાને

પ્રતિષ્ઠા આપે છે વૈદિકપર પરા (શ્રી કુમારિલ ભટ્ટ) એમ કહે છે, કે પડિતોની ભાષામા રચાયેના શાસ્ત્રો પ્રમાણુભૂત છે અને લોકભાષામા ગચાયેલા શાસ્ત્રો પ્રમાણુભૂત નથી, ત્યારે ખૌદ્ધપર પરા અને જૈનપર-પરા ખાસ કોઈ ભાષાને મહત્ત્વ કે પ્રામાણ્ય ન આપતા જે સમયે જે ભાષા લોકપ્રતિષ્ઠિત હોય, તેને પોતાના વિચારોનું વાહન બનાવે છે ભારતવર્ષના સતયુગમા તમામ સતોએ પોતાના વિચારનું વાહન તે તે સમયની લોકભાષાને જ બનાવેન છે, અને તેમ કરતા તેમને પડિતો તરફથી જે જે કષ્ટ સહન કરવા પડ્યા છે, તે સૌને સુવિદિત છે ધર્મપદની ભાષા પણ તેના સમયની લોકભાષા છે- એનું નામ-માગધી ભાષા છે ~~જેનશાસ્ત્રોનો~~ પ્રધાન ભાગ અર્ધમાગધી-મા લખાયેલો છે, આ અર્ધમાગધી અને માગધીમા જાનાવાડની ભાષામા અને ગોહિનવાડની ભાષામા જેટલું અંતર છે તેનાથી કશું વિશેષ અંતર નથી માગધી એટલે મગધની પ્રચલિત ભાષા અને અર્ધમાગધી એટલે મગધ અને મગધ બહારના પ્રદેશની પ્રચલિત ભાષા હમણા હમણા 'માગધી'ને બદલે ખૌદ્ધસાહિત્યની ભાષા માટે 'પાલિ' શબ્દ વિશેષ ખ્યાતિ પામેન છે, પરંતુ ખરી રીતે 'પાનિ' શબ્દ કોઈ પ્રકારની ભાષાનો સૂચક નથી 'પાલિ' શબ્દને અમુક ભાષાનો વાચક સમજી આપણુ દેશના અને પગદેશના મોટા મોટા પડિતોએ એની વ્યુત્પત્તિ માટે અનેક પ્રકારની ચિત્રવિચિત્ર ન્દપના આ કરેલી છે પાટનિપુત્રનો 'પાટલિ' ભાગ, પલ્લિ, પાલિ, પલ્લિ, મારવાડનું 'પાનિ' ગામ, 'પહેનવી' શબ્દ વગેરે અનેક શબ્દો સાથે ભાષાવાચક 'પાનિ' શબ્દનો સંબંધ જોડવા પ્રયાસો થયા છે, પરંતુ તે બધા અસંગત છે બધા મૂળે 'પાલિ' શબ્દ ભાષાવાચક ન હોય, ત્યાં એ બધી ત્રૈરકત્પનાઓ બધ બેસે પણ શી રીતે? માગધી ભાષામા પરિચાય કે પલિચાય શબ્દ 'ધર્મ'ના ઉપદેશ'ના અર્થમા પ્રચલિત^૧ છે તેનું એક ખીજું ઉચ્ચારણ પાલિચાય થાય છે આ 'પાલિચાય' શબ્દનું જ દ્વંદ્વ ઉચ્ચારણ 'પાલિ' શબ્દ છે શુદ્ધ ભગવાને જે જે ઉપદેશો આપેલા છે, તે તમામનું નામ પાલિચાય કે

પાલિ છે; એટલે એ ઉપદેશો જે બાપામાં અપાયા કે લખાયા, તેનું નામ પણ પાલિ પ્રચલિત થયું; એટલે આ 'પાલિ' શબ્દનો ઇતિહાસ છે. ધર્મપદની બાપા માગધી છે અને બુદ્ધના ઉપદેશોની દૃષ્ટિએ તેને 'પાલિ' (શબ્દથી) પણ કહી શકાય; બાકી બાપાનું નામ તો પાલિ નથી જ. આ સાથે 'ધર્મપદ'ના સમય વિશે પણ થોડો વિચાર કરી લઈએ: ખરેખરી સિપિમાં લખેલું એક પ્રાકૃત ખંડિત (હસ્તલિખિત) ધર્મપદ ચિની તુર્કસ્તાનમાં ખોદાન પાસે મળી આવેલ છે. ઐતિહાસિકોનો એવો મત છે, કે તેનો સમય ઈ. સ. ત્રીજી સદીનો છેલ્લો ભાગ હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે આ માગધી બાપાનું ધર્મપદ એ પ્રાકૃત ધર્મપદ કરતાં ઘણું પ્રાચીન હોવું જોઈએ.

ધર્મપદનાં પ્રકરણો: આ સુદ્ધામાં ધર્મપદમાં વર્ણવેલી હકીકત અને તેનાં પ્રકરણો વિશે વિચારવાનું છે. ધર્મપદના આરંભમાં જ જણાવેલ છે, કે: "બ્રહ્મા વિચારોમાં મન આગેવાન છે". "કોઈ દુષ્ટ મનથી બોલે કે ખીચ કાંઈ પ્રવૃત્તિ કરે, તેની પાછળ દુઃખ આવ્યા કરે છે." આમ કહીને બુદ્ધ શુરુ મનશુદ્ધિની અગત્ય ઉપર વિશેષ ભાર મૂકે છે. વૈદિક પરંપરામાં અને જૈનપરંપરામાં પણ "મન એવ મનુષ્યાણાં કારણં બન્ધ-મોક્ષયો:" કહીને સંકલ્પશુદ્ધિ ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકેલો છે. સંકલ્પ શુદ્ધિ સિવાય શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી અને તે વિના વ્યક્તિને કે સમૂહને સુખ સંતોષ મળવાનો સંભવ નથી. એ માટે, સત્ય, સંયમ, સંતોષ, અપરિગ્રહ, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, પ્રજાવિકાસ વગેરે ગુણો ખીવવવા જોઈએ. અને ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, વૈર, લોભ, મોહ, હિંસા, અસત્ય વગેરે દુર્ગુણોને છોડી દેવા જોઈએ. આ જ હકીકત આરંભથી-અંત સુધી આ ગ્રંથમાં વર્ણવાયેલી છે. કોઈ વિવેકી સંગ્રહકારે આ હકીકતને આ ગ્રંથમાં છઠ્ઠીશ વર્ગોમાં ગોઠવેલી છે. અને વર્ગોમાં આવતી હકીકત ઉપરથી ૬ વર્ગના આરંભમાં આવતા શબ્દો ઉપરથી વર્ગોની રચના પદ્ધતિને આધારે અમુક અમુક ગાથાના સમૂહને, અમુક અમુક વર્ગનાં નામ અપાયેલાં માલૂમ પડે છે. પહેલા વર્ગનું નામ 'યમુક' વર્ગ છે. તેમાં બધે ગાથાદ્વારા સામસામા વિરોધી વિષયોનું નિરૂપણ

છે. પહેલી ગાથામાં દુઃખ વિશે અને બીજી ગાથામાં સુખ વિશે; એ જ પ્રમાણે, ત્રીજી ગાથામાં વૈરની અશાંતિ વિશે અને ચોથી ગાથામાં વૈરની શાંતિ વિશે; સાતમી ગાથામાં મારના પ્રભાવ વિશે અને આઠમી ગાથામાં મારના અસામર્થ્ય વિશે વર્ણવેલું છે; અર્થાત્ ગાથાના યમક (જોડી) દ્વારા પ્રથમ વર્ગમાં વિષય વર્ણન કરેલ છે, માટે તેનું નામ 'યમકવર્ગ', બીજા 'અપ્રમાદવર્ગ'ના વિષય તેના નામ દ્વારા જ જાણીતો છે. ત્રીજા 'પુષ્પવર્ગ'માં બધી ચર્ચાને સોળ ગાથાઓ છે, તેમાં સાત સાતમી અને ચૌદમી એ બે ગાથા સિવાય બાકીની બધી ગાથાઓમાં 'પુષ્પ' શબ્દનો કોઈને કોઈ પ્રકારે ઉલ્લેખ આવે છે; એટલે આ વર્ગમાં ઉપમા તરીકે 'પુષ્પ' શબ્દનો ઉપયોગ છે, તેમ તેના ખરા અર્થમાં પણ તેનો પ્રયોગ (ગા. ૬) છે; તથા 'કામદેવનાં શસ્ત્રો' અર્થમાં અને 'વાસના' અર્થમાં પણ તે અહીં વપરાયેલો છે અને ત્યાં 'પુષ્પ' શબ્દનો ચોક્કસ ઉલ્લેખ નથી, ત્યાં પણ સુગંધવાળા વસ્તુઓની હકીકત આવેલી છે, એટલે આ વર્ગનું નામ 'પુષ્પવર્ગ' ગોઠવ્યું જણાય છે. આ વર્ગમાં આવેલી છઠ્ઠી ગાથા વર્ગના, પ્રચલિત ભાવમાં બરાબર ગોઠવાતી નથી; પરંતુ સંગ્રહકારે તેમાં 'પુષ્પ' શબ્દ આવેલો જોઈને તેને આ વર્ગમાં ગોઠવી દીધી હાજે છે. પાંચમા વર્ગની સોળ ગાથાઓમાં 'બાલ' શબ્દના ઉલ્લેખવાળી વધારે ગાથાઓ છે; એટલે આ વર્ગને 'બાલવર્ગ' કહેલો જણાય છે. છઠ્ઠા વર્ગની ગાથાઓમાં પંડિતોના આચરણો વિશેની હકીકતો બતાવેલ છે અને તેમાં કોઈ કોઈ ગાથામાં 'પંડિત' શબ્દનો ઉલ્લેખ પણ છે તેથી એનું નામ 'પંડિતવર્ગ' કહેવું હાજે છે. આઠમી વર્ગની ગાથાઓમાં સદસ્ર અને શત સંખ્યા આપીને જે કહેવાનું છે, તે કહી બતાવેલ છે. અને પ્રારંભની ગાથામાં 'સદસ્ર' શબ્દનો ઉલ્લેખ પણ છે; માટે એનું નામ 'સદસ્રવર્ગ' રાખેલું હોઈ શકે. નવમો નાગવર્ગ: નાગ એટલે હાથી. 'હાથી યુદ્ધમાં વિશેષ કામ આવે છે', 'હાથી વનમાં એકલો ફરે છે', એનું રૂપક કરીને સાધકે 'હાથી' જેવા થવાની વૃત્તિ રાખવી એ સૂચના આ વર્ગમાં છે; માટે આનું નામ નાગવર્ગ. 'નાગ' ઉપરાંત અહીં 'હાથી' અર્થના બીજા 'કુંજર' 'મોતંગ' 'હત્થી' શબ્દો પણ

વપરાયેલા છે. ત્રિમા વર્ગની તમામ ગાયાઓમાં લોક, પરલોક, દેવલોક કે સ્વર્ગલોક શબ્દોનો નિર્દેશ કરીને કહેવાની હકીકત કહેલી છે તેથી તેનું નામ 'લોકવગ્ગ' રાખેલું જણાય છે. એકવીસમો 'પ્રકાશકવર્ગ' પ્રકીર્ણક એટલે પરચૂરણ. આ વર્ગમાં કેટલીક પરચૂરણ હકીકતો આપેલી છે અને સાથે શ્રી બુદ્ધના આવકો, શ્રી બુદ્ધનો ધર્મ, શ્રી બુદ્ધનો સંઘ વગેરે વિશે સાપ્રદાયિક લાગે તેવી હકીકત આપેલી છે. બીજા કોઈ સંપ્રદાયની આમાં અવગણના નથી; પરંતુ પોતાના સંપ્રદાયનો સવિશેષ વિતરણ સૂચવેલો છે; અર્થાત્ જે લોકો બુદ્ધના આવક હોય, તેઓ આવા પ્રકારના હોય છે એવી હકીકત આપેલી છે, ત્યારે બીજાના અનુયાયી વિશેષ શું જણાવેલ નથી. આ જ રીતે, બાકીના તમામ વર્ગોનાં નામો ધર્મપદના સંપ્રદાયકાર ગોઠવેલાં છે. ગાયાઓની સંકલનામાં કોઈ ખાસ તરવની યોજના જણાતી નથી; પરંતુ આ ચારસો ને ત્રેવીશ ગાયાને સંપ્રદાય સળંગ રાખવા જતાં કદાચ વિશેષ દીર્ઘકાલ યત્ન જવાનો સંભવ હોઈ સંપ્રદાયકારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે એના વિભાગ કરેલા લાગે છે. હજુ પણ બરાબર પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો એકબીજા વર્ગની ગાથા એકબીજા વર્ગમાં સમાઈ શકે એમ છે, એટલે કે 'નિરયવગ્ગ'ની ગાથા 'બાલવગ્ગ'માં, 'બુદ્ધવગ્ગ'ની ગાથા 'પંડિતવર્ગ'માં, એમ કેટલાય વર્ગોની ગાથા બીજા વર્ગોમાં ગોઠવી શકાય એમ છે. અને જે ગાયાઓ ક્યાંય ન ગોઠવાય એવી નીકળે, તેને માટે વળી એક જુદો વર્ગ પાડી શકાય; અથવા તેમને પ્રકીર્ણક વર્ગમાં ગુપ્તી શકાય. કહેવાનું તાત્પર્ય એ, કે આ વર્ગની યોજના પાછળ કોઈ વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જણાતો નથી. સુગમ રીતે કંઈક રાખવા માટે આ વર્ગની યોજના યત્ન હોય એમ બાસ થાય છે. (આ પ્રસંગે સમગ્ર બૌદ્ધસાહિત્યનો પરિચય અને તેમાં ધર્મપદનું સ્થાન એ વિશે જરૂર લખવું વૈષ્ણવ; પરંતુ એ બધું લખવા જતાં એક મોટો નિર્ગંધ લખવો પડે અને 'સત્ત્વ સાહિત્ય'ની શ્રેણીમાં આમ કરવું ન પોસાય એમ સમજીને જ એ બધું લખવું જતું કરું છું; અને એ બાબતની જિજ્ઞાસા રાખનારાઓને વિદ્યાપીઠવાળા 'ધર્મપદ'ની પ્રસ્તાવના વાંચવાની બલામણુ કરું છું.

ધર્મપદના અંતરંગ પરિચય વિશે વૈદિક પરંપરા સાથે અને જૈન-પરંપરા સાથે તેનાં વચનોની તુલના કરવા ઉપરાંત તેમાં આવેલા આત્મ-વર્મ અને આહ્વાણવર્ગ વિશે ખાસ વિવેચન કરવાનું છે. એ વિવેચન કરતાં પહેલાં ભારતીય માનસના ખરા પારખુ કવિદુર્ગાચારુ શ્રી સ્વીંદ્રનાથ ઠાકુર મહાશયે ધર્મપદ વિશે જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરેલ છે, તેનો થોડો ઉતારો અહીં આપવો ઉચિત જણાય છે. તેઓ કહે છે, કે-
 “ધર્મપદની વિચારપદ્ધતિ આપણા દેશમાં દમેશાં ચાલતી આવેલી વિચારપદ્ધતિનો જ સાધારણ નમૂનો છે, જુદે આ બધા વિચારોને ચારે તરફથી ખેંચી, પોતાના કરી, ખરાખર ગોઠવી સ્થાયી રૂપમાં મૂકી દીધા; જે છટુંછવાયું હતું, તેને એકતાના સૂત્રમાં પરાવીને માણસો-ને ઉપયોગમાં આવે એવું કર્યું. તેથી જ જેમ ભારતવર્ષ પોતાનું સ્વરૂપ ભગવદ્ગીતામાં પ્રકટ કરે છે, ગીતાના ઉપદેષ્ટાએ ભારતના વિચારોને જેમ એકરચાને એકત્રિત રૂપ આપ્યું છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મપદ ગ્રંથમાં પણ ભારતના મનનો પરિચય આપણને થાય છે. તેથી જ ધર્મપદમાં શું, કે ગીતામાં શું, એવી અનેક વાતો છે, જેના જેવી જ પીછા, ભારતના, બીજા અનેક ગ્રંથોમાં, મળી આવે.”

“હવે સવાલ એ છે, કે કહ્યાણુને શા માટે માનવું? સમસ્ત ભારતવર્ષ, શું સમજીને, લાભ કરતાં કહ્યાણુને, ગ્રેય કરતાં ગ્રેયને અધિક માને છે? તેનો વિચાર કરવો જોઈએ.”

“જે વ્યક્તિ સંપૂર્ણ છે, તેને સારું-નરમું કાંઈ નથી. આત્મ-અનાત્મના યોગમાં સારાં-નરસાં સકળ કર્મનો ઉદ્ભવ છે; એટલે ગ્રથમ આ આત્મ-અનાત્મના સત્ય સંબંધનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક છે. આ સંબંધનો નિર્ણય કરવો અને તેનો સ્વીકાર કરીને જીવનકાર્ય ચલાવવું, એ દમેશાં ભાગતવર્ષની સર્વથી મુખ્ય પ્રવૃત્તિ હતી.”

“ભારતવર્ષમાં, આશ્ચર્ય તો એ, દેખાઈ આવે છે, કે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયે આ સંબંધનો નિર્ણય ભિન્ન ભિન્ન રીતે કર્યો છે; છતાં વ્યવહારમાં સર્વ એક જ રચણે આવીને મળ્યા છે ભિન્ન ભિન્ન અને સ્વતંત્ર રીતે ભારતવર્ષે એક જ વાત કહી છે.”

૧ “એક સંપ્રદાય કહે છે : આત્મ-અનાત્મ વચ્ચે કાંઈ ખરો બેદ

નથી. બેદની પ્રતીતિ યાપ છે તેનું કારણ અવિદ્યા છે.”

“પરંતુ જે એક સિવાય બીજું નથી, તો સારા-નરસાનો કાંઈ સવાલ જ રહેતો નથી. પણ એમ સહેલથી તેનો કડ્યો આવતો નથી. જે અજ્ઞાનથી એક વસ્તુ તે જે છે એમ જાણાય છે, તે અજ્ઞાન-^{૨૮} નો નાશ કરવો જોઈએ-નહિ તો માયાના ચક્રમાંથી દુઃખનો અંત નહિ આવે. આ લક્ષ તરફ દૃષ્ટિ રાખીને અમુક કાર્ય સારું કે નરમું તે નક્કી કરવું જોઈએ.”

૨. “બીજો એક સંપ્રદાય કહે છે : આ સંસાર ફરે છે તેની સાથે બંધાઈને આપણે વાસનાને લીધે ફરીએ છીએ, દુઃખી થઈએ છીએ. એક કર્મ સાથે બીજા કર્મને એમ અંતહીન કર્મશૃંખલા રચ્યાં જઈએ છીએ. તે કર્મપાશનું છેદન કરી મુક્ત થવું, એ જ મનુષ્યનું એક માત્ર ધ્યેય છે.”

૪. “પરંતુ ત્રીજો તો સકળ કર્મ જ બંધ કરવાં પડે. તેમ નથી. એટલો સહેલથી કડ્યો નથી આવતો. કર્મને એવી રીતે નિયંત્રિત કરવાં જોઈએ, કે જેથી કર્મના દુઃખેણ બંધન, ધીમે ધીમે શિથિલ થતાં જાય. આ દિશામાં દૃષ્ટિ રાખીને કયું કર્મ અશુભ તે નક્કી કરવું જોઈએ.”

૩. “ત્રીજો એક સંપ્રદાય કહે છે : આ સંસાર બગવાનની લીલા છે. આ લીલાના મૂળમાં તેનો પ્રેમ છે, આનંદ છે, તે સમગ્ર શંકાએ તેમાં જ આપણી સાર્થકતા છે.”

છરે છે; અને ભગવાનના પ્રેમમાં જોડો પોતાની જાતને લીન કરી દેવામાં શ્રેય માનનારા છે, તેઓ પણ વિપવવાસનાને તુચ્છ ગણવાનો ઉપદેશ કરે છે.”

“જો આ સઘળા ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના ઉપદેશ જ માત્ર આપણા જ્ઞાનનો વિષય હોત, તો તો આપણા પરસ્પર વિરોધનો પાર ન રહેત; પરંતુ આ ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયોએ તેમના ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વને આચારમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે તત્ત્વ ગમે તેટલું સૂક્ષ્મ અથવા ગમે તેટલું સ્થૂળ હોય અને તેનું વ્યવહારમાં અનુસરણ કરવાને ગમે તેટલી મુશ્કેલીઓ પડે, તોપણ આપણા ગુરુઓએ નિર્ભય ચિત્તે તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને તે તત્ત્વને આચારમાં સફળ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.”

x

x

x

“એટલે તત્ત્વજ્ઞાન જેટલે દૂર પહોંચ્યું છે, તેટલે દૂર ભારતવર્ષ આચારને પણ ખેંચી ગયું છે. ભારતવર્ષે વિચાર તથા આચારમાં જોઈ માન્યો નથી; તેથી જ આપણા દેશમાં કર્મ એ જ ધર્મ છે. આપણે કહીએ છીએ, કે મનુષ્યના કર્મમાત્રનું ચરમ લક્ષ્ય કર્મદ્વારા મુક્તિ છે. મુક્તિના ઉદ્દેશથી કર્મ કરવું એ ધર્મ છે.”

“પ્રથમ જ કહી ગયા છીએ, કે વિચારની આખતમાં આપણામાં જેટલી વિભિન્નતા છે, તેટલી જ આચારની આખતમાં એકતા છે. અદ્વૈતાનુભવને મુક્તિ કહે, અથવા સંસ્કાર જેમાંથી જતા રહ્યા છે તેવા નિવાર્ણને મુક્તિ માનો, અથવા ભગવાનના અપરિમેય પ્રેમાનંદને જ મુક્તિ ગણો, પ્રકૃતિભેદને લીધે મુક્તિનો અમુક આદર્શ અમુક માણસને આકર્ષણ કરે, પણ તે મુક્તિને માર્ગે જવાના ઉપાયમાં તો એક પ્રકારની એકતા જ છે. તે એકતા બીજી કાંઈ નહિ પણ કર્મમાત્રને નિવૃત્તિ તરફ વાળવાની છે. સીડીની પાર જવાનો ઉપાય સીડી જ છે, તેમ ભારતવર્ષમાં કર્મની પાર જવાનો ઉપાય કર્મ જ છે. આપણાં સઘળાં શાસ્ત્રપુરાણોમાં આ જ ઉપદેશ છે; અને આપણો સમાજ આ જ બાવના ઉપર રચાયેલો છે.” *

આપણા કવિવરનું વિવેચન એટલું બધું સ્પષ્ટ છે, કે તે વિશે કશું લખવાપણું રહેતું નથી; છતાં આપણામાંના જે કેટલાક અનુભવ-પ્રમાણુકો નથી, કેવળ શાસ્ત્રપ્રમાણુકો છે, તેમને સારુ વૈદિક પરંપરાનાં અને જૈનપરંપરાનાં વચનોનો સંક્ષિપ્ત સાર આપવાથી એ વિવેચન વિશેષ ઉપાદેય બને એ દૃષ્ટિથી આ નીચે તે બંને પરંપરાનાં મૂળ વચનો નહિ; પણ તેમનો સંક્ષિપ્ત સાર આપી દઉં: મહાભારત શાંતિ-પર્વ અધ્યાય ૨૯૬માં ભીષ્મ પિતામહે, સાધ્યો અને હંસનો સંવાદ ધર્મજિજ્ઞાસુ રાજા યુધિષ્ઠિરને, જે પ્રમાણે કહી સંબળાવ્યો છે, તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે:—

“યુધિષ્ઠિર યોધ્યા: હે પિતામહ! વિદ્વાન મનુષ્યો એમ કહે છે, કે સંસારમાં સત્ય, સંયમ, ક્ષમા અને પ્રજ્ઞ પ્રસંસાપાત્ર છે; તો આ વિશે તમારો શો અભિપ્રાય છે?”

“ભીષ્મ યોધ્યા: ‘હે રાજા યુધિષ્ઠિર! આ વિશે તને એક સંવાદ કહી સંબળાવું છું. સાધ્યોએ હંસને મોક્ષધર્મ વિશે પૂછ્યું અને હંસે તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપ્યો:—

મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે તપ અને સંયમ આવશ્યક, સત્ય બોલવું, મનનો જય કરવો, હૃદયની બધી ગાંઠોને કાઢી કરીને પ્રિય તથા અપ્રિય વૃત્તિઓને પોતાના કમળમાં રાખવી. કોઈનું હૃદય બેદાર જાય એવાં વચન ન બોલવાં, ક્રૂર વાણી ન બોલવી, હલકી વૃત્તિઓ-વાળા પાસેથી શાસ્ત્રને ન સમજવાં, જેનાથી બીજને ઉદ્વેગ અને બળતરા થાય એવી વાણી ન બોલવી, સામો બીજને કોઈ વચનનાં બાણોથી આપણને વીંધે તો એ સમયે શાંતિ જ રાખવી. રોષે ભરાવાનો પ્રસંગ આવતાં જે પ્રસન્નતા દાખવે છે, તે બીજનાં-સુકૃતોને લઈ લે છે. અન્યનો તિરસ્કાર કરનારા બહુતા ક્રોધને જે બાણસ કમળમાં રાખે છે, તે મુદિત અને ઈર્ષ્યા વગરનો બીજનાં સુકૃતોને લઈ લે છે. કોઈ આક્રોશ કરે, તો પણ સામે કશું બોલવું નહિ, કોઈ ગારે તો હમેશાં સહન જ કરવું—આ જાતની રીતને આયુ પુરવો સત્ય, સરળતા અને અક્રૂરતા કહે છે. સત્ય વેદનું રહસ્ય છે, સંયમનું રહસ્ય સંયમ છે, સંયમનું રહસ્ય મોક્ષ છે,

આ અનુશાસન બધા લોકોનું છે, જે કોઈ જોર પર આવેલા પોતાની વાણીના વેગને, મનના વેગને, ક્રોધના વેગને, તૃષ્ણાના વેગને, પેટના વેગને અને ઉપચયના વેગને સારી રીતે સહન કરે છે, તેને જ હું આદ્યજ્ઞ કહું છું, મુનિ કહું છું. ક્રોધ કરનારાઓ કરતાં અક્રોધી ઉત્તમ છે, સહન નહિ કરનારાઓ કરતાં સહન કરનારો ઉત્તમ છે, જનાવર કરતાં માણસ ઉત્તમ છે અને અજ્ઞાની કરતાં જ્ઞાની જ ઉત્તમ છે. પંડિત પુરુષ અપમાન મળતાં અમૃત મળવા જેવી સતૃપ્તિ અનુભવે. અપમાન પામેલો સૂએ સૂએ અને અપમાન કરનાર નાશ પામે. જે કોઈ ક્રોધી કોઈને યજ્ઞ કરે, માન દે, તપ તપે, હોમ કરે, તેનું બધું યમરાજ દરી જાય છે. ક્રોધી માણસનો એ બધો શ્રમ અફળ થાય છે.”

હવે જૈનપરંપરાનાં આચાર્યગણસૂત્રનાં વચનોનો સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે—

“આ સંસારી જીવ અનેક કામોમાં ચિત્તને દોડાવે છે. તે ચાળણી કે દરિયા જેવા લોભને બરપૂર કરવા મથે છે તેથી તે ખીજાઓને મારવા, હેરાન કરવા, કળજો કરવા, દેશને હણવા, દેશને હેરાન કરવા અને દેશને કળજો કરવા તૈયાર થાય છે.

“પરંતુ સાધકે ક્રોધ અને તેનું કારણ જે અર્થ તેને બાંગી નાખવાં અને લોભને ક્ષીણે મોટા દુઃખથી બરેલી નરકગતિએ જવું પડે છે એમ જાણવું, માટે મોક્ષના અર્થી સાધક વીર પુરુષે હિંસાથી દૂર રહેવું અને શોક-સંતાપ ન કરવા.

“હે પુરુષ ! તું જ તારો મિત્ર છે; શા માટે બહાર મિત્રને શોધે છે ?”

“હે પુરુષ ! તું તારા આત્માને જ કળજો કરી રાખીને દુઃખથી છટી ચકીર.”

“હે પુરુષ ! તું સત્યને જ બરાબર સમજ. સત્યની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા શુદ્ધિમાન સાધકો, મૃત્યુને તરી જાય છે અને ધર્મોચ્ચરણ કરીને કલ્યાણને સારી રીતે જુએ છે.”

“આ જગતમાં જે કોઈ શ્રમણો તથા બ્રાહ્મણો છે, તેઓ જુદા જુદા વિવાદ કરે છે—‘જેમ કે અમે દીકું છે, અમે સાંભળ્યું છે, અમે માન્યું છે, અમે નક્કી જાણ્યું છે તથા ચારે બાજુ હિપર નીચે તપાસી જોયું છે, કે સર્વ પ્રાણી, સર્વ જૂત, સર્વ જીવ તથા સર્વ સસ્ત્રી હણવા યોગ્ય છે, દળાવવા યોગ્ય છે, પકડવા યોગ્ય છે, સંતાપ આપવા યોગ્ય છે અને કતલ કરવા યોગ્ય છે; એમ કરતાં કશો દોષ થતો નથી.’

“આ વચન અનાયોનું છે.

“તેમનામાં જેઓ આર્થ પુરવો છે તેઓ એમ કહી ગયા છે, કે એ તમારું દીકું, સાંભળ્યું, માનેલું, નક્કી જાણેલું અને ચારે બાજુ તપાસી જોયેલું બરાબર નથી. તમે જે એવું કહો છો કે સર્વ જીવોને મારવામાં કશો દોષ નથી, એ તમારું કથન અનાર્થ વચનરૂપ છે.

“અને અમે તો એમ કહીએ છીએ, એમ બાપણ કરીએ છીએ, એમ પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને એવું પ્રત્યાપન કરીએ છીએ, કે તમામ જીવોને હણવા નહીં, દળાવવા નહિ, પકડવા નહિ, સંતાપ આપવો નહિ; અને કતલ કરવા નહિ. એમ કરવામાં કશો દોષ નથી, એ આર્થવચન છે.”

“હે પ્રવાદીઓ ! અમે તમને પૂછીશું, કે તમને શું સુખ અપ્રિય છે કે દુઃખ અપ્રિય છે ?

“હે પુરુષ ! જોને તું હણવાનો વિચાર કરે છે, તે તું પોતે જ છે; જોને તું દળાવવાનો વિચાર કરે છે, તે તું પોતે જ છે; જોને તું સંતાપ આપવાનો વિચાર કરે છે, તે તું પોતે જ છે; જોને તું પકડવાનો—તાણે કરવાનો—વિચાર કરે છે, તે તું પોતે જ છે; અને જોની તું કતલ કરવાનો વિચાર કરે છે, તે તું પોતે જ છે. સરળ પુરુષો આવી સમજ ધરાવે છે; માટે કોઈ જીવને હણવો નહિ અને બીજા પામે હણાવવો પણ નહિ.” x

મહાભારત-શાંતિપર્વ

મૃત્યુરાપચતે મોહાત્ । ૫૦ ૨૯૯

સત્સેન આપચતેઽમૃતમ્ । ૫૦ ૫૩૩

પ્રજ્ઞાપ્રાપ્તાદમાદૃશ્ય

હ્યશોન્ય. શોચતો જનાન્

ભૂમિષ્ઠાનિવ શૈલસ્થઃ

સર્વાન્ પ્રાજ્ઞોઽનુપદયતિ ॥

ઉત્તમા બુદ્ધિમાર્યાય

બ્રહ્મભૂયાન્ ભવિષ્યસિ

સંતીર્ણઃ સર્વસંસારાત્

પ્રસન્નાત્મા વિવન્મયઃ ॥

ભૂમિષ્ઠાનીય ભૂતાન્

પર્વતસ્થો નિશામય ।

અનુપ્યન્ અપ્રહૃષ્યન્

ન નૃશંસમતિસ્તથા ॥

૫૦ ૪૭૪ મૂળ અને ટીકા

પુષ્પાણીવ વિચિન્વન્તમ્

અન્યન ગતમાનસમ્ ।

મોહને લીધે મૃત્યુ ચાપ છે.

સત્યને લીધે અમૃત મળે છે—

અમર થવાય છે.

પ્રજ્ઞાના પ્રાપ્તા ઉપર ચડીને શોક

વગરનો શોક કરતા જનને

પર્વત ઉપર રહેલો જમીન ઉપર

રહેલાની પેઠે પ્રાજ્ઞ, અધાને શ્રુએ.

ઉત્તમબુદ્ધિનો આશ્રય કરીને

અભરૂપ ચર્ચિ

ધ. ન

ધર્મપદ

પમાદો મચ્ચુનો પદં ।

અપ્પમાદો અમત્તપદં ।

અપ્રમાદવર્ગ, ૧

પજ્ઞાપાપ્તાદમાદૃશ્ય

અસોકો સોકિનિ પજં ।

પવ્વત્તદ્વો વ મુમ્મદ્દે

ધીરો ચાલે અવેક્કન્તિ ॥

અપ્રમાદવર્ગ, ૮

પુષ્કાનિ દેવ પચિનંતં

વ્યાસત્તમનસં નરં ।

સર્વસંસારથી તરી ચૂકેલો

પ્રસન્ન આત્મા, પાપ વગરનો

જમીન ઉપર રહેલાની પેઠે જૂતાને

પર્વત ઉપર રહેલો હોતેમ જો

ક્રોધ ન કરતો, દર્પ ન કરતો

તથા અક્રૂર મનવાળો.

જાણે કે પુષ્પોને ન વીજોને હોય

જેનું મન બીજે રહેતું છે, એવા

તેને

શ્રુતીવોરણમાસાય
 મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ ૫૦ ૨૬૯
 સંચિન્વાનકમેવૈનં
 કામાનામવિતૃષ્ણકમ્ ।
 વ્યાગ્ર પશુમિવાદાય
 મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ ૫૦ ૨૭૯
 પુષ્પાણીય વિચિન્વન્ત-
 મન્યત્ર ગતમાનસમ્ ।
 અનવાપ્તેષુ કામૈષુ
 મૃત્યુરભ્યેતિ માનવમ્ ॥
 સંચિન્વાનકમેવૈનં
 કામાનામવિતૃષ્ણકમ્ ।
 શ્રુતીવોરણમાસાય

મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ ૫૦ ૫૩૩

યથા મધુ સમાદેત્તે
 રક્ષન્ પુષ્પાણિ પટ્પદ. ।
 તદ્વદર્શાન્ મનુષ્યેભ્યઃ
 આદયાદવિહિસયા ॥
 -(દુર્યોધન પ્રત્યે વિદુરનો ઉપદેશ)

જેમ વરુ ઘેટાને લઈ જાય, તેમ
 મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલ્યું જાય છે.
 સંચય કરતાં જ એને
 કામોથી તૃપ્તિ નહિ પામેવાને
 જેમ વાવ પશુને લઈ જાય
 તેમ મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલ્યું જાય છે.
 જાણે કે કૃષેાને ન વીણતો હોય
 જેલું મન જીજે રહેલું છે, એવા તેને
 કામભોગો નહિ પ્રાપ્ત થતાં

મૃતં ગામં મહોધો વ
 મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥
 પુષ્પાણિ દેવ પચિનંતં
 વ્યાસત્તમનસં નરં ।
 અતિત્ત યેવ કામૈસુ
 અન્તકો કુરુતે વસં ॥

યથા પિ ભમરો પુષ્પં
 વણ્ણગંધં અહેઠયં ।
 પલેતિ રસમાદાય
 एवं ગામે મુની ચેરે ॥
 પુષ્પવર્ગ, ૪-૫-૬

મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલ્યું જાય છે.
 સંચય કરતાં જ એને
 કામોથી તૃપ્તિ નહિ પામેવાને
 જેમ વરુ ઘેટાને લઈ જાય
 તેમ મૃત્યુ ઉપાડીને ચાલ્યું જાય છે.
 જેમ મધ લે છે
 ખચાવતો ફૂલોને ભમરો
 તે પ્રમાણે ધનને મનુષ્યો પાસેથી
 લેવું જોઈએ અહિંસાપૂર્વક.

શુબુન્તાનામિવાશશે

મત્સ્યાનામિવ ચોદકે ।

પદં યથા ન દદ્યેત

તથા જ્ઞાનવિદાં ગતિઃ ॥ ૫૦ ૩૧૨

શુબુન્તાનામિવાશશે

મત્સ્યાનામિવ ચોદકે ।

યથા ગતિર્ન દદ્યેત

તથા જ્ઞાનવિદાં ગતિઃ ॥

૫૦ ૪૫૩

અસદુર્ધરપિ પ્રેક્ષઃ

શબ્દઃ સમુપશામ્યતિ ।

દીપ્યતે ત્યેવ લોકેષુ

શનૈરપિ શુભાપિતમ્ ॥

મનરોઽપ્પતિગ્લ્યાનિ,

પ્રેલ્પં ચેદ્ વાન્દસિ ।

પક્ષીઓનું જેમ આકાશમાં

માઝલાંઓનું જેમ પાણીમાં

પગલું દેખાતું નથી

તેમ જાનીઓની ગતિ છે.

પક્ષીઓની જેમ આકાશમાં

માઝલાંઓની જેમ પાણીમાં

ગતિ દેખાતી નથી

યસ્માસવા પરિક્ષીણા

આશ્વરે ચ અનિસ્તિતો

મુજ્યતો અનિમિત્તો ચ

વિમોક્ષ્યો યસ્મ ગોચરો

આકાસે વ સપુંતાનં

પદં તસ્મ દુરચયં ॥

યેસં સંનિચયો નત્થિ

યે પરિજ્ઞાતમોજના

મુજ્યન્તો અનિમિત્તો ચ

વિમોક્ષ્યો યેસં ગોચરો

આકાસે વ સપુંતાનં

ગતિ તેસં દુરચયા ॥

અરહંતવર્ગ, ૪, ૩

સદ્વસ્તમપિ ચે વાચા

અનત્યપદસંહિતા ।

एकं अत्यपदं सेष्यो

યં મુત્વા હપસમ્મતિ ॥

સદ્વસ્તવર્ગ, ૧

મુલસમાનિ મૂતાનિ

યો દણ્ડેન ન હિસતિ ।

તેમ જાનીઓની ગતિ છે.

ખોટા મોટેથી પણ બોલાયેલા

શબ્દ સાંત ચર્ચનાય છે

દીપે છે તે જ લોકમાં

ધીમે પણ બોલેલું શુભાપિત.

મનને અપ્રતિકૂળ

પરજન્મમાં અને અહીં ઈચ્છને

હો, તે

ભૂતાનાં પ્રતિદૂલેભ્યઃ
 નિવર્તેસ્વ યતેન્દ્રિયઃ ॥ ૫૦ ૬૩૨
 શાત્ત્વેવાદૌ નિયન્તવ્ય
 દુષ્કૃતં સશ્ચિયચ્છતા ।
 દષ્ટયેષ મહાદષ્ટૈ-
 રપિ વન્ધૂનનન્તરાન્ ॥

શનાગ્રાયમલા વેદા
 ગ્રાહ્યણસ્થાત્રતં મલમ્ ।
 મલં પૃથિવ્યા વાહીવાઃ
 સ્ત્રીણા કૌતુહલં મલમ્ ॥

તં પુત્રપશુમંપલં
 વ્યાસક્તમનસં નરમ્
 સુતં વ્યાગ્રં મહૌઘો વા
 મૃત્યુરાદાય ગચ્છતિ ॥ ૫૦ ૫૩૩

ભૂતાનાં પ્રતિદૂલેભ્યઃ
 અટકી જાય જિતેન્દ્રિય.
 પહેલાં પોતાના આત્માને જ નિયમ-
 માં લાવવો
 દુષ્કૃતનું નિયમન કરનારે
 (પશ્ચી) દંડે, મહાદંડો વડે
 નજીકના બંધુઓને પણ.
 અનામ્નાય એ વેદાનો મેલ છે

અત્તનો સુરમેસાનો
 પેચ સો લભતે સુતં ॥ ૬૩૫ર્ગ, ૪
 અત્તાનમેવ પઠમં
 પતિરુપે નિદેસયે
 અથગ્નમનુસાસેય્ય
 ન મિલિસેય્ય પંડિતો ॥

આત્મવર્ગ, ૨

અસજ્ઞાયમલા મંતા
 અનુદ્વાનમલા ઘરા ।
 મલં વળ્લસ કોસજ્ઞં
 પમાદો રક્ષતો મલં ॥
 મલ્લિયયા દુચ્ચરિતં
 મચ્છેરં દદતો મલં ।
 મલા વે પાપમા ધમ્મા
 અસ્મિ લોકે પરમ્હિ ચ ॥

મક્ષવર્ગ, ૭-૮

તં પુત્રપશુસમ્મતં
 વ્યાસક્તમનસં નરં ।
 સુતં ગામં મહોઘો વ
 મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥

માર્ગ વર્ગ, ૧૫

અનત એ બ્રાહ્મણનો મેલ છે
 મૂરખ લોકો એ પૃથ્વીનો મેલ છે
 દુષ્ટુદય એ સ્ત્રીઓનો મેલ છે.
 તે પુત્રપશુથી સંપન્નને
 વિશેષ આસક્ત મનવાળાને
 સુતેલા વાપને મોટું પૂર લઈ જાય
 તેમ
 મૃત્યુ લઈને ચાલ્યું જાય છે.

સં પુત્રપુત્રગંધર્ભ

ધ્યાનસ્થમનનં નરમ્ ।

શુભં ધ્યાત્તો શુભમિવ

શુભુતારણ મચ્છતિ ॥ ૫૦ ૨૬૬

વૈનસૂત્ર ઉત્તરેધ્યયન

યોન્નિદ મિત્તેદમપનો

શુભ્યં સારદ્યં ચ પાનિયં ।

સંતીમનં ચ મુદ્ધ

અ. ૧૦ ગા. ૨૮, ૩૬

માયા વિદ્યા શુભા માયા

મજ્જા પુત્તા ચ ઓરમા ।

માતં તે મન તાન્નય

ઉત્તમંશ્ચ સવન્નુગ ॥

અ. ૬ ગા. ૩

જેદેદ મીદો ચ મિયં મદ્ધાવ

મચ્ચ નરં નેદ દુ ગંધોલે

ન રસમ માયા વ વિદ્યા ચ માયા

વાતમિ સન્નંગદા મંતિ

તે પુત્રપુત્રી સંપન્ને

વિદ્યા આસન્ના મનવાજા પુરુષને

સુનેયા મુગને વાપ સર્ધ દ્વય તેમ

મત્તુ સર્ધને ચાતુ દ્વય છે.

વિન્નેદદર રનેદ આન્માનો

દરદક્કાનુ દમજ જેમ પાળીને

જેમી નાખે

સંતિના માર્ગની ત્વિ દર.

માના પિતા પુત્રાં બર્ધ

ઉચ્છિદ મિત્તેદમતનો

શુભ્યં સારદિકં ચ પાનિના ।

સંતિમગમેદ મુદ્ધ

નિન્વાનં શુભેન ચેનિતં ॥

માર્ગવર્ગ, ૧૩

ન સંતિ પુત્તા તાગાય

ન પિતા ન રિ ષંધવા ।

ઔત્તેનાપિપદરન

મધિ પાનિનુ તાગતા ॥

માર્ગવર્ગ ૧૬

બારાત અને પેટના સમા પુત્રો

માગ જગાર માટે તે સમર્થ નથી

પેતાનાં કોળે લીધે લોપ પામના

જેમ સિંદ દરજાને લઈને ચાલ્યો

દ્વય છે.

તેમ અનકાને મનુષ્યને મૃત્યુ લઈ

દ્વય છે

તેના માતા પિતા કે માર્ગો

તે કાળે તેના બાળીદાર થતા નથી

ન તસ્સ દુક્ષં વિભયંતિ નાઇઓ
ન મિત્તવગ્ગા ન મુયા ન વંધવા

અ. ૧૩ ગા. ૨૨-૨૩

જહા પોમ્મં જલે જાયં
નોવલિપહ્ વારિણા ।
એવં અલિત્તં કામેહિ
તં વયં વૂમ માહણં ॥
અલોલુયં મુહાજીવિ
અણગારં અક્કિચનં ।
અસંસત્તં ગિહ્તેસુ
તં વયં વૂમ માહણં ॥
ચિત્તમંતમચિત્ત વા
અર્પં વા જહ્ વા વહુ ।
ન ગિણ્હહ્ અદત્તં જે
ત વયં વૂમ માહણં ॥
તવસ્સિયં કિસં દંત
અવચિયમસસોણિયં ।
મુવ્વય પત્તનિવ્વાણં
ત વયં વૂમ માહણં ॥

અ. ૨૫ ગા. ૨૭, ૨૮, ૨૫, ૨૨

તેતું હુ અ તેના નાતીલા વડેથી
લેતા નથી
અને મિત્રવર્ગ, પુત્રો કે બાઈઓ.
જેમ પણ પાણીમાં થયેલ છે
પાણીથી લેવાતું નથી
એમ કામોત્તરે જે અલિપ્ત છે
તેને અમે આહ્વાણ કહીએ છીએ.
અલાલુપ મુધાશ્રવી
અનગાર અડિયન,
ગૃહસ્થોમાં સંબંધ વિનાનો

વારિ પોક્કસરપત્તે વ
આરમ્મેરિવ સાસપો ।
યો ન લિપતિ કામેસુ
તમહ વૂમિ વ્રાહ્મણ ॥
અસસટ્ઠં ગહદ્દેહિ
અનગારેહિ ચૂમય ।
અનોકસારિ અપ્પિચ્છ
તમહ વૂમિ વ્રાહ્મણં ॥
યો'ધ દીધં વ રસં વા
અણુ થૂલં સુમાસુમં ।
લોકે અદિશ્શ નાદિયતિ
તમહ વૂમિ વ્રાહ્મણ ॥
પસુકલધર જન્તું
કિસં ધમનિસયત
એકં વર્નાસ્મ જ્ઞાયન્ત
તમહં વૂમિ વ્રાહ્મણં ॥

આહ્વાણવર્ગ, ૧૯-૨૨ ૨૭ ૧૩

તેને અમે આહ્વાણ કહીએ છીએ.
શ્રવણું કે નિર્જીવ,
ચોહું કે વધારે
જે અદત્ત લેનો નથી
તેને અમે આહ્વાણ કહીએ છીએ.
તપસ્વી, દુઃખજો, સંયમી,
શરીરમાં માંસ અને લોહી ઓછાં છે;
સારા વ્રતવાળો અને નિવૉજ્યગત
તેને અમે આહ્વાણ કહીએ છીએ.

ન વિ મુંઢિણ સમળો
 ઔકોરેણ ન ધંમળો ।
 ન મુળી રણવાસેણ
 કુન્નચીરેણ તાવસો ॥
 રામયાદ સમળો હોઈ
 ધંમચરેણ ધંમળો ।
 નાળેણ હ મુળી હોઈ
 તવેણ હોઈ તાવસો ॥

અ. ૨૫ ગા. ૩૧, ૩૨

આહારમિચ્છે મિયમેસણિજ્ઞ
 સદ્દાયમિચ્છે નિરુણત્યયુદ્ધિ ।
 નિકેવમિચ્છેજ્ઞ વિવેગજોગં

મુંઢેથી શ્રમણ થવાતું નથી
 ઔકારથી આહાર થવાતું નથી
 જંગલવાસ કરવાથી મુનિ થવાતું
 નથી અને
 ગામનાં ચીર પહેરવાથી તાપસ
 થવાતું નથી.

સમતાને લીધે શ્રમણ કહેવાય,
 અહમકારને લીધે આહાર કહેવાય,

ન મુષ્ટકેન સમળો
 અવ્વતો અલ્લિકં મળં ।
 ઇચ્છાલોમસમાપત્તો
 સમળો કિ મવિસ્સત્તિ? ॥
 યો ચ સમેતિ વાપાનિ
 અણું થૂલાનિ સવ્વસો ।
 સમિત્તા હિ વાપાનં
 સમળો તિ પપુચ્છતિ ॥
 ન તેન મિક્ખૂ હોતિ
 યાવતા મિક્ખતે પેરે ।
 વિસ્સં ધમ્મં સમાદાય
 મિક્ખૂ ન હોતિ તાવતા ॥
 ન મોનેન મુની હોતિ
 મૂલ્હરૂપો અવિદ્ધસુ ॥
 વાપાનિ પરિવ્વજેતિ
 સ મુની તેન સો મુની ॥
 ધર્મસ્થવર્ગ, ૯-૧૦-૧૧-૧૩ ૧૪

સચે ભમેથ નિપકં સદ્દાયં
 સદ્ધિચરં સાધુવિહારિ ધીરં ।
 અમિમુગ્ધ સવ્વાનિ પરિસ્સયાનિ

જ્ઞાનને લીધે મુનિ કહેવાય
 અને તપને લીધે તાપસ કહેવાય.
 મિત અને એવશ્યીય આહારને છૂટે,
 નિપુણાર્ય બુદ્ધિવાળાને સાથીરૂપે
 છૂટે,

વિવેકવાળા-એકાંતવાળા સ્થાનને
 છૂટે,

સમાદિકામે સમણે તવસ્સી ॥
 ન વા લભેજ્ઞા નિઝણં સહાયં
 ગુણાદિયં વા ગુણો સમં વા ।
 ઇગો વિ પાવાદ વિવજ્ઞયંતો
 વિહરેજ કામેસુ અસજ્જમાણો ॥

ચરેચ્ચ તેનડત્તમગો સતીમા
 નો વે લમેચ નિપકં સહાયં
 સદ્ધિચરં સાધુવિહારિ ધીરં
 રાજા વ રટ્ટં વિજિતં પહાય
 ઈકો ચરે માત્તહરજ્જે વ નાગો ॥
 એવસ્સ ચરિતં સેચ્ચો
 નત્થિ ચાલે સહાયતા ।
 ઈકો ચરં ન પાપાનિ કચિરા
 અપ્પોસ્સુકો માતંગરજ્જે વ નાગો ॥
 નામવર્ગ, ૬-૧૦-૧૧

જૈનસૂત્ર આ.આ.૨-૨૫ગ

સલ્લે પાણા પિયાડયા મુદસાયા
 દુક્કસપહિવૂલા અપ્પિયવહા
 પિયજાવિણો જીવિજકામા
 સલ્લેસિં જીવિયં પિયં ।

અ. ૨, સૂ. ૬૨, ૬૩

વા અરતી કે આળંદે
 ઇત્યં પિ અગ્ગહે ચરે ।
 સલ્લં હાસં પરિચ્છજ
 આલીણગુત્તો પરિધ્વણ ॥

અ. ૩, સૂ. ૨૦૧

મુલ્લકામાનિ ભૂતાનિ ।

૬૩૫ર્ગ, ૩-૪

કો નુ હાસો ત્રિમાનન્દો
 નિર્ધં પજ્જલિતે સત્તિ ।

૪૨૧ર્ગ, ૧

સમાધિની ઇચ્છાવાળો શ્રમણ તપસ્વી,
 જે નિપુણ સાથી ન મળે તો
 ગુણાધિક વા સમાનગુણવાળો
 તો પાપોને તમ્મતો એકલો પણ
 વિહરે કામોર્માં આસક્તિ ન રાખતો.
 બધાં પ્રાણોને આયુષ્ય પ્રિય છે, સુખ
 પ્રિય છે,

દુઃખ નથી ગમતું, વધ નથી ગમતો,
 જીવનું પ્રિય છે, જીવવાની ઇચ્છા છે,
 બધાંને જીવન પ્રિય છે.
 શું ઉદ્દેશ અને શો આનંદ ?
 એ સ્થાને પણ આસક્તિ વિનાનો રહે
 બધો પરિહાસ તજી દર્શને
 સંયમપૂર્વક વિચર.

અલં ચાલસ્સ સંગેનં
વેરં વહ્દતિ અપ્પણો ।

અ. ૩, સુ. ૧૮૧

જૈનસૂત્ર સૂત્રદૃત-અંગ

एवं नु समणा एगे
मिच्छद्विद्वी अणारिया ।

અસંવિયાઈ સંકંતિ
સંકિયાઈ અસંકિણો ॥

૫૦ ૬, ગા. ૧૦

જૈનસૂત્ર-દશવૈકાલિક

जहा दुमस्स पुण्फेसु
भमरो आवियई रसं ।
न य पुण्फं किलामेइ
सो य पीणेइ अप्पयं ॥

અ. ૧. ગા. ૨

पोग्गलाण परीणमं
तेसि नच्चा जहा तहा ।
विणीयतण्हो विहरे
सीईभूएण अप्पणा ॥

અ. ૮, ગા. ૬૦

બાલની સોજતથી સધું
તેથી પોતાનું વેર વધે છે.
એ પ્રમાણે શ્રમણો ડેટલાક
મિથ્યાદષ્ટિ અનાર્થ
અશક્તિમાં શંકા રાખે છે
શક્તિમાં શંકા રાખતા નથી.
જેમ જાડનાં ફૂલોમાંથી

नत्थि चाले सहायता

બાલવર્ગ, ૨

अलजिताये लज्जंति
लज्जिताये न लज्जरे ।
मिच्छादिद्विसमादाना
सत्ता गच्छंति दुग्गति ॥

નરકવર્ગ, ૧૧

यथा पि भमरो पुण्फं
वण्णगंधं अहेठय ।
पलेति रसमादाय
एवं गामे मुनी चरे ॥

પુષ્પવર્ગ, ૬

यतो यतो सम्मसति
खधान उदयच्चय ।
लमति पीतिपामोज्जं
अमतं तं विजानतं ॥

ભિશુવર્ગ, ૧૫

બમરો રસ પીવે છે,
ફૂલને પીડા કરતો નથી,
અને પોતાની જાતને તૃપ્ત કરે છે.
તે પુદ્ગલોના પરિણામને
સાચી રીતે જાણીને
તૃષ્ણા વગરનો થઈને વિહરે
શીતલ થયેલા આત્માવડે.

ઉવસમેળ હળે કોહં
માળં મદવયા જિને ।
માયં ચડજ્ઞવભાવેળં
લોમં સંતોસઓ જિને ॥

અ. ૮, ગા. ૩૯,

હૃથસંજણ પાયસંજણ
વાયસંજણ સંજઈદિણ ।
અજ્ઞાપ્પણ સુસમાદિયપ્પા
સુત્તત્થં ચ વિયાણઈ જે સ મિક્ખુ ॥

અ. ૧૦, ગા. ૧૫

જૈનશ્રુત ઉત્તરાધ્યયન

અપ્પા ચેવ દમેયવ્વો
અપ્પા હુ રહ્મો દુદ્ધમો ।
અપ્પા દંતો સુદ્ધી હોઈ
અસ્તિ છોણ પરત્થ ય ॥

અ. ૧, ગા. ૧૫

સુત્તેસુ યાવી પઢિયુદ્ધજીવી
ન વીસસે પંડિણ આમુપ્પે ।

અ. ૪, ગા. ૬

શાંતિ વડે ક્રોધને હણે
ક્રોધભળતા વડે માનને છોતે
અને સરળતા વડે કપટને
સંતોષ વડે લોભને છોતે.
હાથ વડે સંયમવાળો, પગ વડે
સંયમવાળો
વાણીના સંયમવાળો, સંયમિત
ઈન્દ્રિયોવાળો
અધ્યાત્મમાં તત્પર, સુસમાધિયુક્ત
આત્માવાળો

અક્ષોધેન જિને ક્રોધ
અસાધુ સાધુના જિને ।
જિને કદગિયં દાનેન
સચ્ચેન અલિક્કવાદિનં ॥

ક્રોધવર્ગ, ૩

હૃથસન્નતો પાદસન્નતો
વાચાય સન્નતો સન્નતુત્તમો ।
અજ્ઞાતરતો સમાહિતો
एको संतुसितो तमाहु मिक्खुं ॥
બિશુવર્ગ ૩

અત્ત ૫૬

અત્તાનં ચે તયા કયિરા
યથજ્ઞમનુસાસતિ
સુદંતો વત દમ્મેય
અત્તા દિ કિર દુદ્ધમો ॥

આત્મવર્ગ ૩

અપ્પમત્તો પમત્તેસુ
સુત્તેસુ વહુજાગરો ।

અપ્રમાદવર્ગ ૯

એવો જે શાસ્ત્ર ને તેના અર્થને
સમજે તે બિશુ કહેવાય.
આત્માને જ દમવો જોઈએ.
આત્મા જ દુર્લભ છે,
દમેલો આત્મા જ સુખી થાય છે,
આ લોક અને પરલોકમાં.
સૂતેલાઓમાં પણ જાગરણ સાથે
છવતો.
પડિત અને આશુપ્રાણ તેમનો
વિશ્વાસ ન કરે.

ચીરાજિનં નગિણિનં
જહીસઘાહિમુડિનં ।
એયાણિ વિ ન તાયંતિ
દુસ્તીલં પહિયાગચં ॥

અ. ૫, ગા. ૨૧

જો સહસ્તં સહસ્તાનં
સંગમે દુજ્જયે જિણે ।
એનં જિણેજ્ઞ અપાણં
એસ સે પામો જઓ ॥
અપ્પાણમેવ જુજ્ઞાદિ
કિ તે જુજ્ઞેણ વજ્જઓ ।
અપ્પાણમેવમપ્પાણં
જહત્તા પુહમેહણ-॥

અ. ૬, ગા. ૪૪, ૩૫

જૈનશૂત્ર ઉત્તરાધ્યયન

માસે માસે તુ જો વાલો
કુસગ્ગેણં તુ ધુજણ ।
ન સો સુયક્કાયાસ્સ ધમ્મસ્સ
વલં અગ્ગહ સોલસિ ॥

અ. ૬, ગા. ૪૪

ચામડાનાં ચીર, નાન રહેવું, જટા
રાખવી
સંઘાડી પહેરવી કે માથે મુડાવવું
એ બધાં રક્ષણ કરતા નથી
દુશીલ આચરણવાળાં.
હમરને હમરે મુશું એટલાએને
દુર્ન્યા સંગ્રામમાં જીતે તે કરતાં
એક આત્માને જીતે,
તે તે તેલો બારે બધ છે.
આત્માની સાથે જ જૂઝ

ન નમ્મચરિયા ન જટા ન પંકા
નાનાસવા થંહિલસાયિમા વા ।
રજો ચ જહં ઉક્કુટિક્કપ્પધાનં
સોધેતિ મચં અવિતિષ્ણવં ॥

દંડવર્ગ, ૧૩

યો સહસ્તં સહસ્તેન
સંગમે માનુસે જિણે ।
એકં ચ જેય્ય અત્તાનં
સ વે સંગમજુત્તમો ॥
અત્તા હ વે જિતં સેવ્યો
યા ચાયં ઇત્તરા પજા
અત્તદંતસ્સ પોસસ્સ
નિચં સચ્ચત્તચારિનો ॥

સહસ્તવર્ગ, ૪-૫

ધમ્મપદ

માસે માસે કુસગ્ગેન
વાલો મુંજેથ મોજનં ।
ન સો સંસાતઘમ્માનં
વલં અગ્ગતિ સોલસિ ॥

બાણવર્ગ, ૧૧

શું તને બદાર જૂઝવાથી
એવી રીતે આત્માએ જ આત્માને
જીતીને સુખ વધે છે.
મહિને મહિને જે મૂઠ
ડાબની અણી ઉપર ચડે એટલું
ખાય
તો પણ તે સારી રીતે કહેવાયમા
ધર્મની
સોળમી કલાને પણ પડોંગતો

ઉપરની તુલનામાં મહાભારત, જૈન સૂત્ર અને ધર્મપદનાં કેટલાંક પદો અક્ષરશઃ સરખા છે અને કેટલાંક અર્થની દૃષ્ટિએ સરખા છે. આટલી થોડી તુલનાથી એમ તો સ્પષ્ટ જણાય છે, કે આ રીતે વૈદિક પરંપરા જૈનપરંપરા અને બૌદ્ધપરંપરા હૃદયે એક સરખી છે; એ શક વગરની વાત છે. વિશેષ રીતે અન્વેષણ કરીએ, તો તે ત્રણે પરંપરાના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આ જાતની બીજી અનેક સમાનતાઓ સ્પષ્ટપણે ઉપલબ્ધ છે. એ સમાનતાઓને જ આમ જનતાસુધી ફેલાવવી ઘણી જરૂરી છે. તેમ થવાથી જનતાની દૃષ્ટિ, સદ્ગુણ મંદી વિશાળ બનશે, સમભાવ ફેળવાશે, સર્વધર્મસમભાવની ભાવના પેદા થશે અને દેશમાં ચાલતો ધર્મને નામે ચડેલો કલહ પણ શાંત થશે.

ધર્મપદના છેલ્લા વર્ગનું નામ બ્રાહ્મણધર્મ છે; તેમાં “તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું” એવું દરેક શ્લોકમાં ચોથા ચરણમાં કહીને બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવેલાં છે. જૈનપરંપરાના ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના પચ્ચીશમાં જનકજન (પમીય) અધ્યયનમાં ‘તેને અમે બ્રાહ્મણ કહીએ છીએ’ એવું દરેક ગાથાના છેલ્લા ચરણમાં કહીને વીગતથી બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો બતાવેલાં છે. એ જ પ્રમાણે, મહાભારતના શાંતિપર્વના ૨૪૫ માં અધ્યાયમાં ‘તેને દેવો બ્રાહ્મણ જાણુતા હતા’ એમ કહીને અનેક પદોમાં બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ બતાવેલું છે. એ ઉપરથી સાફ સાફ માલૂમ પડે છે, કે જન્મથી ડોઠ બ્રાહ્મણરૂપે જન્મતું નથી, જન્મથી ઉચ્ચતા કે નીચતા હોતી નથી; ઉચ્ચતાનો આધાર ગુણો અને કર્મો છે, બ્રાહ્મણત્વનું મૂળ ગુણો અને કર્મોમાં છે. જન્મથી બ્રાહ્મણ માનવાની કે જન્મથી ઉચ્ચતા કે નીચતા માનવાની પ્રથા મિથ્યા છે, એમ એ ત્રણે પરંપરાના ગ્રંથો સ્પષ્ટપણે કહે છે. વૈદિક પરંપરામાં જન્મ પામેલા વિદ્યાવારિવિ શ્રીમાન બ્રાહ્મ ભગવાનદાસજી ‘મહાવીરવાણી’ની પ્રસ્તાવનામાં મહાભારતનાં આ વચનો ટાંકી બતાવે છે :—

અર્થાત્ બ્રાહ્મણત્વનું કારણ ચારિત્ર જ છે. ખીજા કોઈ એટલે બ્રાહ્મણીની કુક્ષિયા જન્મ લેવો, સંસ્કારો, વિદ્યા, કે સંતતિ-તેમાંનું કોઈ કારણ બ્રાહ્મણત્વનું નથી. સર્વ વર્ણોમાં કોઈ જાતની વિશેષતા નથી. આખું જગત બ્રહ્માએ સરજેલું છે, માટે 'બ્રાહ્મ' છે. તે બ્રાહ્મ જગત જુદા જુદાં કર્મો વડે, જુદી જુદી વર્ણરૂપતાને પામેલું છે. ભારતવર્ષની પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ પ્રમુખપરંપરાઓ આવી સ્પષ્ટ હકીકત કહે છે; છતાં આપણા લોકોનું બ્રાહ્મણત્વના મૂળને લગતું અજ્ઞાન હજી સુધી ખસતું નથી એ ભારે આશ્ચર્યની વાત છે. જેમ ઉચ્ચતા કે શિષ્ટતા જન્મથી સાંપડતી નથી, તેમ નીચતા પણ અમુક જાતિઓમાં જન્મ લેવાને કારણે જ છે, એ પણ તદ્દન અસત્ય છે. આ હકીકત પણ ઉપરની ત્રણે પરંપરાઓ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકારે છે; છતાં આપણી પ્રજાનું કેવું અને કેટલું બધું ધોર અજ્ઞાન છે, કે તે પોતે પોતાનાં શાસ્ત્રવાક્યોની પણ અવગણના કરે છે અને અસ્પૃશ્યતાના જૂતને હજી લગી છોડી શકતી નથી.

ધર્મપદમાં બ્રાહ્મણવર્ગની પહેલાં એક બિશ્નુવર્ગ છે. તેમાં બિશ્નુનું-ત્યાગીનું-સંન્યાસીનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ બતાવેલું છે. બિશ્નુનું આવું જ સ્વરૂપ મહાભારતના શાંતિપર્વમાં પણ સ્થળે સ્થળે નિરૂપેલું છે અને જૈન સૂત્રોમાં તો તે પદે પદે જણાવેલું છે; એટલું જ નહિ, પણ દશવૈકલિક સૂત્રમાં તો 'તે બિશ્નુ કહેવાય' એવું છેલ્લું વાક્ય મૂકીને દશમા અધ્યયનમાં ૨૧ ગાથાઓ દ્વારા બિશ્નુનું ખરું સ્વરૂપ બતાવેલું છે. ત્રણ પરંપરાને અનુસરતી આપણી પ્રજા એ વિશેષ વિશેષ લક્ષ્ય કરે, તો બિશ્નુ વિશેનું તેનું ધોર અજ્ઞાન ટળી જાય અને વર્તમાન બિશ્નુસંસ્થા પણ પ્રજાને ઉપયોગી નીવડે.

ધર્મપદમાં બીજા 'અત્તવર્ગ' છે. 'અત્ત' એટલે આત્મા. આ વર્ગમાં આત્માને સંયમમાં રાખવો વગેરે અનેક હકીકતો કહેલી છે. 'આત્મા જ આત્માનો નાય છે, ખીજો કોઈ તેનો નાય નથી' એવું કહીને આત્માના અગાધ સામર્થ્યનો પણ વિચાર તેમાં કરેલ છે. પાપ-પુણ્યનો કર્તા આત્મા છે અને તેનાં ફળો ભોગવનાર પણ આત્મા છે, એ પ્રકારના અનેક જાતના વિચારો આ વર્ગમાં બતાવેલા

લઈ એ, એ મટિ મદાભારત, ગીતા અને જૈનમૂર્તીનાં વચનો જેટલું જ આ 'ધર્મપદ' પણ આપણને ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

૩

આ અનુવાદનું નામ સગ્લ-અનુવાદ છે. જે બાપામાં ધર્મપદ મૂળ લખાયેલ છે, તે બાપાની વાક્યરચના અને ચાલુ શુદ્ધતાની વાક્યરચનામાં વિશેષ ભેદ છે; તેમાં ય પદની બાપા કરતાં ગદ્યની બાપામાં વળી વિશેષ તદ્વાવત હોય છે. એ દૃષ્ટિએ આ અનુવાદમાં કોઈ કોઈ રચણે શબ્દની કે ક્રિયાપદની વધવટ કરવા જેટલી છૂટ લેવી પડી છે; અને બાપાની યોજનામાં મૂળ શબ્દોનો ક્રમ પણ બદલવો પડેલ છે.

આવા અંચના જેમ જેમ વિશેષ અનુવાદો થાય અને તે પણ બુદ્ધા બુદ્ધા અભ્યાસીઓ દ્વારા, તેથી વાચકોને વિશેષ સુમમતા થવાનો સભવ છે, એટલે ધર્મપદના એક બે કરતાં ય વધારે અનુવાદો ધરવાનું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વધર્મસમભાવનાના સંગ્રહો રેડવાની દૃષ્ટિએ આનો કે આવાં બીજાં વ્યાપક પુસ્તકોનો સગ્લ અનુવાદ તેમને સારા સ્વાધ્યાયને રૂપે યોગ્ય એ વિશેષ ઉચિત છે.

આ અંચની યોજના પ્રમાણે 'ભારતની વ્યાપક વાણી' 'એશિયાનો મદાધોષ' એવા એવા અનેક અથોની રચના કરાવવી આવશ્યક છે. ભારતની વ્યાપક વાણીમાં વેદ, ઉપનિષદ, આગ્ન્યક, ગીતા, મદાભારત, ભાગવત અને યોગવાસિષ્ઠ આદિમાથી તથા જૈન આગમો અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકોમાંથી વ્યાપક ભાવવાળા ગદ્ય કે પદ્ય વચનોનો સંગ્રહ રહેવો જોઈએ અને સાથે તેનો સગ્લ અનુવાદ પણ રહેવો જોઈએ. આવો અંચ એક ભાગમાં ન સમાઈ શકે, તો તેના ચાર-પાંચ ભાગ થવા જોઈએ. પછી 'એશિયાનો મદાધોષ' એ અથમા ઉપર જણાવેલાં શાસ્ત્રો ઉપરાંત જરૂરન ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી, બાહ્ય અને કુગનમાંથી પણ ગદ્ય વા પદ્ય વચનોનો સંગ્રહ તેમનાં સગ્લ અનુવાદ અને સમજૂતી સાથે રહેવો જોઈએ. આવા પ્રકારના

છે. એ બધું વાંચ્યા પછી જે તાર્કિકો બુદ્ધગુરને ‘અનાત્મવાદી’ કહીને વગોવે છે, તેમના વિશે અનાસ્થા થઈ આવે છે, આ વર્ગમાં એમ પણ કહેલું છે, કે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ વ્યક્તિગત હોય છે, બીજો કોઈ બીજા કોઈને શુદ્ધ કરી શકતો નથી; અર્થાત્ વ્યક્તિમાત્ર પોતે પોતાની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિમાં સ્વતંત્ર છે. આ ઉપરથી પણ બુદ્ધ ગુરને અનાત્મવાદી કહીને શી રીતે વગોવાય? દીધનિકાલના પાયાસિસુત્તાંતમાં પણ આ વિશે વીગતવાર ચર્ચા ‘સંવાદરૂપે’ કરેલી છે, એ વાંચ્યા પછી પણ બુદ્ધભગવાનને ‘અનાત્મવાદી’ માનવાને ‘મન તૈયાર થતું’ નથી. ચિત્ત અને આત્મા એ બન્ને જુદા જુદા છે, માટે જ ધર્મપદમાં એક ચિત્તવર્ગ છે અને તેથી જુદો આ આત્મવર્ગ છે. એથી કોઈ ચિત્ત અને આત્માને એક સમજવાની ભૂલ ન કરે; આત્માના સ્વરૂપ વિશે બુદ્ધ ભગવાનનો ભલે કોઈ જુદો અનુભવ હોય, પણ ઉપરનાં તેમનાં વચનો જોતાં નિર્વાણવાદી તે મહાપુરુષને ‘અનાત્મવાદી’ કહેવાની હિમ્મત થતી નથી જ. ગુજરાતના પ્રખર તત્ત્વચિંતક સદ્ગત વિદ્યાવારિધિ શ્રી આનંદશંકરભાઈએ પોતાના ‘આપણા ધર્મ’માં ‘ગૌતમબુદ્ધ નિરીશ્વરવાદી કે સેરવરવાદી’ આ મથાળા નીચે જે કાંઈ લખ્યું છે, તે વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા લાયક છે; અને તેમણે એ જ પુસ્તકમાં ‘ધર્મપદ’ના મથાળા નીચે જે ગણીર અને મનનીપ હકીકત લખેલી છે, તે પણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા જેવી છે.

મહાભારતકારે ટોલ વગાડીને કહેલું છે, કે:—

“લોકયાત્રાર્થમેવેહ ધર્મસ્ય નિયમઃ કૃતઃ” અર્થાત્ લોકયાત્રાની વ્યવસ્થા માટે જ ધર્મનો નિયમ કરેલો છે. લોકયાત્રા એટલે નગર દેખાતા સંસારની સુવ્યવસ્થા. એ સુવ્યવસ્થા ટકે, લોકોમાં શાંતિ જળવાય અને તમામ પ્રજા સંતોષી રહી એક બીજાને સુખકર નીવડે. એ માટે જ ધર્મનો નિયમ કરેલો છે; છતાં મૂઢમનવાળા આપણે એ ધર્મને કેવળ પરલોક માટે-જે લોક દેખાતો નથી તેવા પરોક્ષ લોક માટે-આદરપાત્ર માનેલ છે; અને આ લોક માટે ધર્મનું જાણે કશું જ પ્રયોજન નથી એમ વતી રહ્યા છીએ. આપણું એ અજ્ઞાન ભાગે અને ધર્મને આપણે આપણા પ્રત્યક્ષ આચરણમાં જ ઉપયોગમાં

લઈ એ, એ માટે મહાભારત, ગીતા અને જૈનમૂર્તીનાં વચનો નોંટવું જ
આ 'ધર્મપદ' પણ આપણને ઉપયોગી નીવડે એવું છે.

૩

આ અનુવાદનું નામ સરલ-અનુવાદ છે. જે ભાષામાં ધર્મપદ
મૂળ લખાયેલ છે, તે ભાષાની વાક્યરચના અને ચાલુ શુદ્ધરાત્રીની
વાક્યરચનામાં વિશેષ ભેદ છે; તેમાં ય પદની ભાષા કરતાં ગદ્યની
ભાષામાં વળી વિશેષ તફાવત હોય છે. એ દૃષ્ટિએ આ અનુવાદમાં
કોઈ કોઈ રચના શબ્દની કે ક્રિયાપદની વધઘટ કરવા નોંટલી છૂટ
લેવી પડી છે; અને ભાષાની યોજનામાં મૂળ શબ્દોનો ક્રમ પણ
બદલવો પડેલ છે.

આવા ગ્રંથના જેમ જેમ વિશેષ અનુવાદો થાય અને તે પણ
જુદા જુદા અધ્યાત્મિકો દ્વારા, તેથી વાચકોને વિશેષ સુગમતા
થવાનો સંભવ છે; એટલે ધર્મપદના એક જ કરતાં ય વધારે અનુ-
વાદો ઇચ્છવાનું છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વધર્મસમભાવનાના સંસ્કારો રેડવાની
દૃષ્ટિએ આનો કે આવાં બીજાં વ્યાપક પુસ્તકોનો સરળ અનુવાદ
તેમને સારુ સ્વાધ્યાયને રૂપે યોગ્ય એ વિશેષ ઉચિત છે.

આ ગ્રંથની યોજના પ્રમાણે 'ભારતની વ્યાપક વાણી'
'એશિયાનો મહાધોધ' એવા એવા અનેક ગ્રંથોની રચના કરાવવી
આવશ્યક છે. ભારતની વ્યાપક વાણીમાં વેદ, ઉપનિષદ, આરણ્યક,
ગીતા, મહાભારત, ભાગવત અને યોગવાસિષ્ઠ આદિમાયી તથા જૈન
આમગો અને બૌદ્ધ ત્રિપિટકોમાંથી વ્યાપક ભાવવાળા ગદ્ય કે પદ્ય
વચનોનો સંગ્રહ ગ્રંથોના નોંધએ અને સાથે તેનો સરલ અનુવાદ પણ
રહેવો નોંધએ. આવા ગ્રંથ એક જામમાં ન સમાઈ શકે, તો તેના
આર-પાચ ભાગ થવા નોંધએ. પછી 'એશિયાનો મહાધોધ' એ
ગ્રંથમાં ઉપર જણાવેલાં સાત્રો ઉપરાંત જરૂરના ધર્મગ્રંથોમાંથી,
બાહ્ય અને દુરાનમાંથી પણ ગદ્ય વા પદ્ય વચનોનો સંગ્રહ તેમનાં
સરળ અનુવાદ અને સમજૂતી સાથે રહેવો નોંધએ. આવા પ્રકારના

અથો આપણી પ્રેમમાં ધર્મ વિશે જરૂર નવા પ્રકાશ પાડશે અને એકબીજાના ધર્મ વિશે જે આપણી ઝેરસમજ પ્રવર્તી રહી છે, તેને દૂર કરી તે તે ધર્મો પ્રત્યે આપણામાં જિજ્ઞાસા પેદા કરશે, અને પરિણામે સૌ કોઈ પોતપોતાના ધર્મમાં દૃઢમૂળ બની બીજાના ધર્મો પ્રત્યે ઉદારતા ઢેળવવા જેટલી સર્વધર્મસમભાવની ભાવનાથી રંગાશે. તેથી 'સર્વધર્મસમભાવના પ્રેમીઓનું' અને 'ખાસ કરીને લોકહિતકર સાહિત્ય ગ્રંથારક આ 'સરતું' સાહિત્ય વર્ષક કાર્યાલય'ના સંચાલકોનું' આ બાબત ખાસ ધ્યાન ખેંચુ છું.

આ સરળ અનુવાદની સાથે સાથે નીચે ટિપ્પણો આપેલાં છે. તેમાં ધર્મપદના કેટલાક શ્લોકોના અર્થની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરેલી છે. કોઈ પારિભાષિક હકીકતનું વિવેચન કરેલ છે અને સાથે સાથે જૈન અને વૈદિક પરંપરાના શબ્દોની સાથે અસ્તુત ધર્મપદના કેટલાક શબ્દોની યથાર્થતાન આવરયકતાનુસાર તુલના પણ કરેલી છે અને આવા વ્યાપક અર્થમાં પણ સાંપ્રદાયિકતાની ગંધ પેદા, સિવાય નથી રહી એ પણ સપ્રમાણ જણાવેલ છે.

આ અનુવાદને, સરળ કરવા યથામતિ લક્ષ્ય રાખેલ છે; છતાં કોઈ પારિભાષિક વા અન્ય ચૂક રહી ગયેલી ધ્યાનમાં આવે, તો બૌદ્ધ પંડિતો જરૂર સૂચન કરવા કૃપા કરે. આ અગે જેટલી સદ્ગતિ મળી છે, એ તો વાચકો જાણે. આ પ્રવૃત્તિમાં સહાયભૂત થવા માટે માનનીય શ્રી ધર્માનંદજી કોસંખીજીનો હું સવિશેષ ઋણી છું અને બાઈ ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહનો સહકાર મારે માટે સરનેહ સ્મરણીય છે. મૂલચૂક લેવી દેની.

બેચરદાસ દોશી

તે સમ્યક્ સંબુદ્ધ અરહંત ભગવંતને નમસ્કાર

ધર્મનાં પદો-ધર્મપદ

સરળ અનુવાદ સહિત

[‘ધર્મપદ’ની રચના બૌદ્ધ ગુરુએ કરેલ છે તેથી એમાં બૌદ્ધ-ધર્મના ઠેટવાક પારિભાષિક શબ્દો વપરાયેલા છે. એવા પારિભાષિક શબ્દોનો ખુલાસો આપવો જરૂરી છે. તે ઉપરાંત ‘ધર્મપદ’ની ઠેટલીક માર્મિક ગાથાઓનું વિવેચન કરવું પણ જરૂરી છે. ‘ધર્મપદ’ના પ્રસ્તુત અનુવાદને વાંચનાર દરેક ભાઈ-બહેન આ ખુલાસા અને વિવેચન ઉપર નજર નાખશે, તો તેઓ આ અનુવાદને વિશેષ સરલતાથી અને સ્પષ્ટતાથી સમજી શકશે.]

આ મંથની પહેલી જ પંક્તિમાં લખેલું છે, કે —

‘તે સમ્યક્ સંબુદ્ધ અરહંત ભગવંતને નમસ્કાર.’

આ વાક્યના ‘સમ્યક્ સંબુદ્ધ’, ‘અરહંત’ અને ‘ભગવંત’ એ ત્રણે શબ્દોનો ખુલાસો આ પ્રમાણે છે :

સમ્યક્-સાચી રીતે, સંબુદ્ધ-ઓપ પામેલા અર્થાત જેઓ સાચી રીતે જોષ પામેલા છે તે સમ્યક્ સંબુદ્ધ. અરહંત-પૂજનીય, પૂજપાત્ર. જૈનપરંપરામાં પણ ‘અરહંત’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે અને એનો અર્થ પણ આ જ છે. ભગવંત એટલે અસાધારણ ઐશ્વર્ય-વાળો. આમ આ ત્રણે શબ્દો વ્યાપકભાવને બતાવે છે; છતાં અહીં તે ત્રણેને ભગવાન શુદ્ધનાં વિશેષણરૂપે સમજવાનાં છે અથવા ભગવાન શુદ્ધના પર્વાણરૂપે સમજવાનાં છે. ‘તે’ એટલે પૂર્વે થઈ ગયેલા.

॥ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ॥

धम्मपदं

१ : यमकवग्गो

मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोસેઢ્ઠા મનોમયા ।
 મનસા ચે પઢુઢેન માસતિ વા કરોતિ વા ।
 તતો નં દુક્ખમન્વેતિ ચક્કં વ વહતો પદં ॥ ૧ ॥
 મનોપુબ્બઙ્ગમા ધમ્મા મનોસેઢ્ઠા મનોમયા ।
 મનસા ચે પસન્નેન માસતિ વા કરોતિ વા ।
 તતો નં સુખમન્વેતિ છાયા વ અનપાયિની ॥ ૨ ॥

૧ : યમકવર્ગ

[પુસ્તકના પ્રારંભના પ્રકરણનું નામ યમકવર્ગ છે. ‘યમક’ એટલે જોડું-અખેતું જોડું : પ્રથમ વર્ગમાં બીજી ગાથાની જોડી આપેલી છે. પહેલી ગાથા દુ.ખનાં કારણ વિશે છે, તો બીજી ગાથા સુખનાં કારણ વિશે છે. એ જ રીતે, ત્રીજી ગાથા વૈરને ન શમવાનાં કારણો બતાવે છે, તો ચોથી ગાથા વૈરને શમવાનાં કારણો બતાવે છે. એ જ પ્રમાણે, સાતમી ગાથા અસંયમી વિશે છે, તો આઠમી ગાથા સંયમી વિશે છે. એમ સર્ગગ આ આખો વર્ગ દસ ગાથાની જોડીનો છે. એટલે આ વર્ગની વીસે ગાથાઓને એકબીજા વિરોધી વિષયને લગતી સમજવાની છે; અને આમ જોડીજોડીમાં બાવવાલી ગાથાઓ રચાયેલ છે માટે જ આ વર્ગનું નામ ‘યમકવર્ગ’ સાર્થક છે.]

જઘા વિચારોમાં* મન આગેવાન છે, મન શ્રેષ્ઠ છે અને વિચાર માત્ર મનોમય છે. જે કોઈ દુષ્ટ મનથી બોલે કે પ્રવૃત્તિ કરે, તેની પાછળ જેમ વાહને જોડેલા ખાણીનાં પગલાં પાછળ પૈડું ચાલ્યા કરે છે, તેમ દુઃખ ચાલ્યા કરે છે. ૧

જઘા વિચારોમાં મન આગેવાન છે, મન શ્રેષ્ઠ છે અને વિચાર માત્ર મનોમય છે. પ્રમત્ત મનથી બોલનાર કે પ્રવૃત્તિ કરનારની પાછળ, જેમ પડછાયો સાથે છોડવા વિના સાથે ને સાથે ચાલ્યા કરે છે તેમ સુખ ચાલ્યા કરે છે. ૨

* મૂળમાં આ માટે ઘમ્મ (ધર્મ) શબ્દ છે પાલિશબ્દકોશ 'અભિધાનપ્પદીપિકા' માં 'ધર્મ' શબ્દના સ્વભાવ, પ્રમા, ગુણ વગેરે અનેક અર્થો જણાવેલા છે.

આ ગાથામાં 'મન'નો મુખ્ય સંબંધ છે, માટે તદનુસાર 'ધર્મ' શબ્દ તેના એક 'વિચાર' અર્થમાં સ્વીકારેલ છે. પ્રવૃત્તિ-માત્રના મૂળમાં 'વિચાર-સંકલ્પ'જ પ્રધાન કારણ છે અને તેનું મૂળ 'મન'માં જ છે; માટે 'વિચારોમાં મન આગેવાન છે', 'વિચારોમાં મન શ્રેષ્ઠ છે' અને 'વિચારો મનોમય છે' એમ કહી મનને પ્રધાનપણું આપેલું છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે મન દુષ્ટ હશે તો વિચારો દુષ્ટ રહેવાના, અને વિચારો દુષ્ટ હશે તો પ્રવૃત્તિ પણ દુષ્ટ-દુઃખકર જ ચલાતી; એથી વિવરું મન પ્રસન્ન-વિશુદ્ધ હશે, તો વિચારો પ્રસન્ન રહેવાના, અને વિચારો વિશુદ્ધ હશે તો પ્રવૃત્તિ પણ પ્રમત્ત-વિશુદ્ધ-સુખકર ચલાતી. આ ક્રમ પ્રમાણે જોતાં વિશુદ્ધ-પ્રસન્ન-સુખકર પ્રવૃત્તિમાં રહેવાની વૃત્તિવાળા મનુષ્યે સૌથી પ્રથમ મનને જ કેળવવું જોઈએ. આમ કર્યા સિવાય ખીજ ગમે તેટલી બદારની વિધિઓ (ક્રિયાક્રીડા) યોગ્ય, તે બધી લગભગ નકામી જાય છે; અને કેટલીક વાર તો તે બધી બદારની વિધિઓ બાગરૂપ વ્યમન જેવી બની જઈ મનુષ્યને મૂઠ અને જડ પણ બનાવી મૂકે છે.

અક્ષોઞ્છિ મં અવધિ મં અજિનિ મં અહાસિ મે ।
 યે તં ઉપનય્હન્તિ વેરં તેસં ન સમ્મતિ ॥ ૩ ॥
 અક્ષોઞ્છિ મં અવધિ મં અજિનિ મં અહાસિ મે ।
 યે તં ન ઉપનય્હન્તિ વેરં તેસૂપસમ્મતિ ॥ ૪ ॥
 ન હિ વેરેન વેરાનિ સમ્મન્તીધ કુદાચનં ।
 અવેરેન ચ સમ્મન્તિ એસ ધમ્મો સનન્તનો ॥ ૫ ॥
 પેરે ચ ન વિજાનન્તિ મયમેત્થ યમામસે ।
 યે ચ તત્થ વિજાનન્તિ તતો સમ્મન્તિ મેધગા ॥ ૬ ॥
 સુમાનુપસિં વિહરન્તં ઇન્દ્રિયેસુ અસંવુતં ।
 મોજનમ્હિ અમત્તજ્ઞું કુસીતં હીનવીરિયં ॥
 તં વે પસહતિ મારો વાતો રુક્ખં વ દુવ્વલં ॥ ૭ ॥

અમુકે મને ગાળ દીધી, માર્યો, અમુક મને જીતી ગયો,
 મારું લૂંટી ગયો—જેઓ આવી વાતોની ગાંઠ વાળી રાખે છે,
 તેમનું વેર શાંત થતુ નથી, ૩

અમુકે મને ગાળ દીધી, માર્યો, અમુક મને જીતી ગયો,
 મારું લૂંટી ગયો—જેઓ આવી વાતોની ગાંઠ નથી વાળી
 રાખતા, તેમનું વેર શાંત થઈ જાય છે. ૪

કારણ કે આ જગતમાં વેરથી વેર કદી પણ શાંત થતાં
 નથી. પ્રેમથી વેર શાંત થાય છે. એ સનાતન ધર્મ છે. ૫

‘અમારે સંયમમાં વર્તવું જોઈએ’ એમ બીજાઓ
 ભલે ન જાણતા હોય; પરંતુ જેઓ એમ જાણતા હોય
 તેમનાથી કલહ-કંકાસો શાંત થાય છે. ૬

જે શરીરની સુદરતાને શુભ સમજીને* પોતાનું વર્તન

* મૂળમાં આ માટે સુમાનુપસી શબ્દ છે. શરીરની

ચલાવે છે, ઇદ્રિયોને સંયમમાં રાખતો નથી, ખાનપાનની મર્યાદાને સમજતો નથી, આળસુ અને પરાક્રમ વિનાનો છે તેને, નખળા ઝાડને હવા ઊખેડી નાખે છે તેમ સેતાન જરૂર ઊખેડી નાખે છે. ૭

સુંદરતાને અશુભ સમજીને—મૂળમાં આ માટે અસુમાનુષસ્તી શબ્દ છે. આપણા દેશમાં ન્યારથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાના સંકલ્પો જાગ્યા ત્યારથી પરદેશી વસ્તુઓનો ખદિષ્કાર વગેરે શરૂ થયાં. આ ખદિષ્કાર વધારે કારગત ત્યારે જ નીવડે, ન્યારે આપણે સ્વદેશીને જ શુભ-સુખકર સમજીએ અને પરદેશીને અશુભ-અસુખકર એટલે કે દુઃખકર જ સમજીએ. આ ભાવનાને દબાવણે કેળવવા માટે પરદેશી કપડાંની હોળી કરવાનો માર્ગ સૂચવાયેલો. પરદેશી કપડાંની હોળી કરવાથી આપણા મનમાં પરદેશી કપડાં વગેરે તમામ ચીજો માટે ધૂણા ઊપજે. છેલ્લે છેલ્લે આ જ ભાવનાને વિશેષ દબ કરવા માટે, ‘આલ્યા જાઓ’નો મહાધોષ સૂચવાયો અને સમગ્ર વાતાવરણ તન્મય બની ગયું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે, કે જે ચીજ હેય છે—દુઃખકર છે; તેમાંથી મનને હટાવવા માટે તે વિશે વિવેકપૂર્વક ધૂણા કેળવવી જોઈએ; અને જે ચીજ ઉપાદેય છે—સુખકર છે, તે તરફ મનને વાળવા માટે તે વિશે વિવેકપૂર્વક પ્રેમવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ. આમ થાય, તો જ કુસંસ્કારો છૂટી શકે અને સુસંસ્કારો લઈ શકાય. સાથે ‘વિવેક’ હોવાથી ‘ધૂણા’ દેવાનું રૂપ લે અને ‘પ્રેમ’ આસક્તિનું રૂપ લે એવો ભય રાખવાનું કારણ નથી. મનુષ્યનું શરીર-સૌંદર્ય વગેરે જોઈ સાધારણ માણસને તે સુખકર લાગે છે તેથી તેના તરફ તેની આસક્તિ વધે છે; એમાંથી પરિણામે ભારે કલેશો ઊભા થાય છે અને જગત દુઃખમય બની જાય છે. આ રીતિને અટકાવવા આપણા આર્થ પુરગોએ પોતાની સાધના અને અનુભવથી જણાવ્યું છે કે, એ લાવણ્ય વગેરેનાં મૂળ વૈજ્ઞાનિક કારણો વિવેકપૂર્વક તપાસો તો જણાશે, કે જે ચીજને સાધારણ માણસ પણ વજાની દષ્ટિએ

અસુભાનુપરિંસ વિહરન્તં ઇન્દ્રિયેસુ સુસંવુતં ।
 મોજનમ્હિ ચ મત્તજ્ઞું સદ્ધં આરદ્ધવીરિયં ।
 તં વે નપ્પસહતિ મારો વાતો સેલં વ પબ્બતં ॥ ૮ ॥
 અનિક્કસાવો કાસાવં યો વત્થં પરિદ્દેહસ્સતિ^૧ ।
 અપેતો દમસચ્ચેન ન સો કાસાવમરહતિ ॥ ૯ ॥

તેવાં હાડકાં, આમકું, લોહી વગેરેને જ એ માણસ પોતાના રાગ-
 ભાવથી મનોહર સમજે છે; એટલે એ લાવણ્ય વગેરે તરફ આસક્તિ
 રાખવાને બદલે વિવેકી પુરુષે તટસ્થવૃત્તિ રાખવી ધટે. આમ કરવા
 માટે ‘તે તરફ અશુભપણાનો સંકલ્પ ઠેળવવો’ એ પણ એક
 સાધન છે. સાથે સાથે વિવેકવૃત્તિ પણ ચાલતી રહેવાથી એ સંકલ્પને
 લીધે એ વસ્તુઓ તરફ દ્રેષ થવાનો સંભવ નથી. વિવેક ન હોય, તો
 દ્રેષવૃત્તિ ઠેળવાય અને એથી વળી ભારે બીજાને અનર્થ ઊભો થાય;
 માટે એ અશુભપણાના સંકલ્પ સાથે વિવેક હોવો જ જોઈએ.
 આવો અશુભ સંકલ્પ ઠેળવનારા વિવેકી મનુષ્યો ‘અસુભાનુપરસી’
 (અશુભને જ્ઞેનારા) કહેવાય છે; અને એ લાવણ્ય વગેરે તરફ શુભ
 સંકલ્પ ઠેળવનારા અવિવેકી આસક્ત મનુષ્યો ‘સુભાનુપરસી’ (શુભને
 જ્ઞેનારા) કહેવાય છે. આ વિશે ગીતામાં કહેલું છે કે:—

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાન્ ઇન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવર્ત્સર્વવિષેયાન્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ (ગી. અ. ૨, શ્લો. ૧૪)

અર્થાત્ રાગદ્રેષ ન હોય-તટસ્થવૃત્તિ હોય, ઇન્દ્રિયો પોતાના
 અંકુશમાં હોય એવી પરિસ્થિતિમાં રહી જે વિવેકી અનાસક્ત મનુષ્ય
 એ લાવણ્ય વગેરે વિષયો તરફ નજર કરે, તો પ્રસાદને-પ્રસન્નતાને
 પામે છે, એ લાવણ્ય વગેરે પરમેશ્વરની કૃપાનાં પરિણામ છે એમ
 સમજે છે. એ રીતે જ્ઞેનારો તેમાં આસક્ત થતો નથી. જૈન પરં-

જે શરીરની સુંદરતાને અશુભ સમજીને પોતાનું વર્તન ચલાવે છે, ઇન્દ્રિયોને સંયમમાં રાખે છે, ખાનપાનની મર્યાદાને સમજે છે, જે અદ્ધાવાન અને પરાક્રમી છે, તેને જેમ પાપાણુ-મય પર્વતને હુવા કંપાવી શકતી નથી તેમ સેતાન કંપાવી શકતો જ નથી. ૮

જેના પોતાનામાંથી કામ, ક્રોધ, લોભ આદિ કષાયો

પરાના આચાર-અંગમૂત્રમાં એ સંબંધે આવું જ કહેલ છે :—

ન સક્તા ન સોઝં સદા સોયવિસયમાગતા ।

રાગદોષા ડ જે તત્થ તં મિક્ષુ પરિવજ્જે ॥ (૨૪ મું ભાના અધ્યયન)

અર્થાત્ કાને પડતા શબ્દોને નહિ સાંભળવાનું બનવું અશક્ય છે; માટે કાને આવતા મધુર વાં અમધુર શબ્દો ઉપરે બિંદુએ રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એ જ રીતે, આંખો વડે રૂપ જોતાં, નાક વડે ગંધ લેતાં, જીભ વડે રસ ચાખતાં અને સ્પર્શ-ઇન્દ્રિયદ્વારા સ્પર્શનો અનુભવ કરતાં પણ બિંદુએ રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેક વગરના કેટલાક ‘અસુભાનુપરસીઓ’ શરીરને બેહદ દુઝે છે, સ્નાન વગેરે બાહ્ય શૌચ અને મુખશૌચ પણ ત્યજ દે છે, એ અશુભદર્શન વિવેકહીન છે; તેમ તેવા જ ‘સુભાનુપરસીઓ’ શરીરને જ સાચવવામાં હુલાવવા-કુલાવવામાં જ મસ્ત રહે છે અને એવા તેઓ શરીરની સગવડ માટે બીજા કોઈની સગવડ-અગવડનો વિચાર જ કરી શકતા નથી. આ રીતે વિવેકહીન અશુભદર્શન અને વિવેકહીન શુભદર્શન બંને સંસારને માટે-જનસમાજને માટે હાનિકર છે; વચલો તટસ્થવૃત્તિનો-સમભાવનો માર્ગ શ્રેયસ્કર છે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુતમાં વપરાયેલા ‘સુભાનુપરસી’ અને ‘અસુભાનુપરસી’ એ બંને સામાન્ય શબ્દોનો પણ અહીં વિશેષભાવ સમજવાનો છે.

યો ચ વન્તકસાવસ્સ સીલેસુ સુસમાહિતો ।

ઉપેતો દમસચ્ચેન સ વે કાસાવમરહતિ ॥ ૧૦ ॥

અસારે સારમતિનો સારે ચાસારદસ્સિનો ।

તે સારં નાધિગચ્છન્તિ મિચ્છાસઙ્કપ્પગોચરા ॥ ૧૧ ॥

સારં ચ સારતો જત્વા અસારં ચ અસારતો ।

તે સારં અધિગચ્છન્તિ સમ્માસઙ્કપ્પગોચરા ॥ ૧૨ ॥

યથા અગારં દુચ્છન્નં બુદ્ધિ સમતિવિજ્ઞતિ ।

એવં અભાવિતં ચિત્તં રાગો સમતિવિજ્ઞતિ ॥ ૧૩ ॥

યથા અગારં સુચ્છન્નં બુદ્ધિ ન સમતિવિજ્ઞતિ ।

એવં સુભાવિતં ચિત્તં રાગો ન સમતિવિજ્ઞતિ ॥ ૧૪ ॥

ઇધ સોચતિ પેચ સોચતિ પાપકારી ઉભયત્થ સોચતિ ।

સો સોચતિ સો વિહન્નતિ દિસ્વા કમ્મ કિલિદ્ધમત્તનો ॥ ૧૫ ॥

ઇધ મોદતિ પેચ મોદતિ કતપુજ્જો ઉભયત્થ મોદતિ ।

સો મોદતિ સો પમોદતિ દિસ્વા ૩કમ્મ વિસુદ્ધમત્તનો ॥ ૧૬ ॥

ઇધ તપ્પતિ પેચ તપ્પતિ પાપકારી ઉભયત્થ તપ્પતિ ।

પાપં મે કતં તિ તપ્પતિ મિય્યો ૩ તપ્પતિ દુર્ગતિં ગતો ॥ ૧૭ ॥

નીકળી ગયા નથી, જે સંયમ અને સત્યથી વેગળો છે તે ભગવો વેપ ભણે પરુરે પણ તે તેવા વેપને લાયક નથી. ૬

જેના પોતાનામાંથી કપાયો નીકળી ગયા છે, જે સદાચારમાં રિથર છે અને સંયમ તથા સત્યથી યુક્ત છે, તે ભગવો વેપ પરુરે તો તે તેવા વેપને ખરેખર લાયક છે. ૧૦

જેઓ અસારને સાર સમજે છે, સારને અચાર સમજે

છે, તે મિથ્યા સકલ્પી-ખોટા વિચાર રાખનારા કદી પણ સારને સમજી શકતા નથી ૧૧

જે સારને સાર સમજે છે અને અસારને અસાર સમજે છે, તે સમ્યક્ સકલ્પવાળા—સાચા વિચાર રાખનારા સારને સત્વર સમજી શકે છે ૧૨

જેમ વરસાદ, અગાધ રીતે છાજેલા ઘરને સોમર વીધી નાખે છે, તેમ ભાવના વિનાના * ચિત્તને રાગ સોસર વાડી નાખે છે ૧૩

જેમ વરસાદ, સારી ગીતે છાજેલા ઘરને સોસર વાડી શકતો નથી, તેમ સારી ભાવનાવાળા ચિત્તને ગાંઠ સોસર વીધી શકતો નથી ૧૪

પાપી માણસ આ લોકમા શોક કરે છે, પરલોકમા શોક કરે છે—ખત્રે લોકમા શોક કરે છે, અને તે પાપી પોતાના દુષ્ટ કર્મોને જોઈને શોક કરે છે તથા વિનાશ પામે છે ૧૫

પુણ્ય કરનારો માણસ આ લોકમા પ્રમોદ કરે છે, પરલોકમા પ્રમોદ કરે છે—ખત્રે લોકમા પ્રમોદ કરે છે, અને તે પુણ્ય કરનારો માણસ પોતાના વિશુદ્ધ કર્મોને જોઈને પ્રમોદ કરે છે, વધારે પ્રસન્નતા અનુભવે છે ૧૬

પાપી માણસ આ લોકમા સતાપ પામે છે, પરલોકમા સતાપ પામે છે—ખત્રે લોકમા સતાપ પામે છે વળી, તે 'મેં પાપ કયાં છે' એમ જાણીને સતાપ પામે છે, અને

* અમુક પ્રકારના ચિત્તનની-મનનની ટેવનું નામ ભાવના છે આત્મસંબંધે શુભસંકલ્પો કરવાની ટેવ તે સુભાવના અને ધન, સ્ત્રી વગેરે સંબંધી મમતાપૂર્વક ગાંઠેપયુક્તપણે ચિત્તન કરવાની ટેવ તે દુર્ભાવના સુભાવનાવાળું ચિત્ત સુભાવિત કહેવાય અને દુર્ભાવનાવાળું ચિત્ત દુર્ભાવિત અથવા અમાનિત કહેવાય

ઇધ નન્દતિ પેચ નન્દતિ કતપુજ્જો ઉમયત્ય નન્દતિ ।
 પુજ્જં મે કતં તિ નન્દતિ મિચ્ચો નન્દતિ સુગ્ગતિ ગતો ॥૧૮॥
 વહું પિ ચે સહિતં ભાસમાનો ન તક્કરો હોતિ નરો પમત્તો ।
 ગોપો વ ગાવો ગણયં પેરેસં ન ભાગવા સામઙ્ગસ્સ હોતિ ॥૧૯॥
 અપ્પં પિ ચે સહિતં ભાસમાનો ધમ્મસ્સ હોતિ અનુધમ્મચારી ।
 રાગં ચ દોસં ચ પહાય મોહં સમ્મપ્પજાનો સુવિમુત્તચિત્તો ।
 અનુપાદિયાનો ઇધ વા હુરં વા સ ભાગવા સામઙ્ગસ્સ હોતિ ॥૨૦॥

॥ ચમકવગ્ગો પઠમો ॥

૨ : અપ્પમાદવગ્ગો

અપ્પમાદો અમતપદં પમાદો મચ્ચુનો પદં ।

અપ્પમત્તા ન મીયન્તિ યે પમત્તા યથા મતા ॥ ૧ ॥

જ્યારે એ પાપી દુર્ગતિમા એટલે કે નરકમા પડે છે, ત્યાર વાર વાર સતાપ પામે છે. ૧૭

પુણ્ય કરનારો માણસ આ લોકમા આનંદ પામે છે, પરલોકમા આનંદ પામે છે—અન્ને લોકમા આનંદ પામે છે. વળી, તે ‘મે પુણ્ય કયાં છે’ એમ જાણીને આનંદ પામે છે, અને જ્યારે એ પુણ્ય કરનારો માણસ સુગતિમા એટલે કે સ્વર્ગમા જાય છે, ત્યારે વારંવાર આનંદ પામે છે. ૧૮

જે પ્રમાદી જન ધર્મના ઘણા વચનને બોધ્યા કરે અને તે પ્રમાણે વર્તન ન કરે, તે જેમ પારકી ગાયોને ગણ્યા કરતો જોવાળ ગાયોનો ભાગીદાર થઈ શકતો નથી તેમ આમણ્યનો ભાગીદાર થઈ શકતો નથી ૧૯

જે જાગતો માણસ ભલે ધર્મના થોડા વચનને બોલે ‘પણ પોતાનું’ વર્તન ધર્મ પ્રમાણે રાખે, અર્થાત્ ધર્મને

અનુસરીને ચાલે, તે રાગ, દ્વેષ અને મોહને ત્યજી દઈને સાચા જ્ઞાનવાળો, સારી રીતે લાલચ વિનાના ચિત્તવાળો અને આ લોક તથા પરલોકની વૃષ્ટિને નહિ રાખનારો ખની અમણુ-પણુનો * લાગીદાર થઈ શકે છે. ૨૦

પ્રથમ વચ્ચવર્ગ સમાપ્ત.

૨ : અપ્રમાદવર્ગ

જગૃતિ x અમૃત-અમરતા-નો પંથ છે. પ્રમાદ મૃત્યુનો પંથ છે. જેઓ જગૃત છે તે મરતા નથી. જેઓ પ્રમાદી છે, તેઓ જીવતા છતાં મરેલા છે. ૧

† મૂળમાં આ માટે સામગ્ર્ય શબ્દ છે. શ્રામણ્ય કે અમણુપણું એટલે સંન્યાસ સ્વીકારેલી દશા, દીક્ષિત અવસ્થા, સાધુપણું, ઇચ્છાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને સ્વીકારેલી ત્યાગીની અવસ્થા. નવી પરિભાષામાં કહીએ, તો ઇચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલી ગરીબી. વૈદિક પરંપરામાં જે અર્થમાં 'સંન્યાસી' શબ્દ છે, તે જ અર્થમાં બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં અમણુ, બિહુ, સાધુ વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે. પ્રસ્તુત 'ધર્મપદ'નાં વચનોનો વિશેષ સંબંધ એ ત્યાગી અમણુ-ના જીવનની સાથે છે. આ આખા ગ્રંથમાં 'ગૃહસ્થે આમ વર્તવું જોઈએ' એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નથી મળતો. જો કે કેટલાક વચનો સર્વસાધારણ છે, છતાં તેમાંના મોટા ભાગ અમણુજીવનને લાગુ પડે એવો છે. તેથી એમ કહી શકાય એમ છે, કે આ ગ્રંથની યોગ્યતા પ્રધાનપણે અમણુને બોધ દેવા ચડેલી હશે.

x આ ગ્રંથમાં રથજે રથજે પ્રમાદ અને અપ્રમાદ એ બે શબ્દો આપ્યા કરે છે. અધ્યાત્મદષ્ટિના અભાવનું નામ પ્રમાદ છે અને અધ્યાત્મદષ્ટિના સદ્ભાવનું નામ અપ્રમાદ છે. અપ્રમાદનું બીજું નામ જગૃતિ છે. પ્રમત્ત એટલે અધ્યાત્મદષ્ટિ વિનાનો અને અપ્રમત્ત એટલે અધ્યાત્મદષ્ટિવાળો-જગૃતિવાળો.

एतं विसेसतो जत्वा अप्पमादमिह पण्डिता ।

अप्पमादे पमोदन्ति अरियानं गोचरे रता ॥ २ ॥

ते ज्ञायिनो साततिका निचं दब्धपरक्कमा ।

फुसन्ति धीरा निब्बानं योगक्खेमं अनुत्तरं ॥ ३ ॥

उट्ठानवतो सतिमतो सुचिकम्मस्स निसम्मकारिनो ।

संयतस्स च धम्मजीविनो अप્पમत्तस्स यसोऽभिवड्ढति ॥ ४ ॥

એ પ્રમાણે જળૃતિનો વિશેષ લાલ સમજીને આર્યોએ +
ખતાવેલા માર્ગે જવા માટે તત્પર પંડિતજનો જળૃતિમાં
પ્રમેદ પામે છે. ૨

તે જળૃત પંડિતજનો ધ્યાનમાં તત્પર રહે છે, સત્પ્ર-
વૃત્તિમાં નિરંતર પરાયણ રહે છે અને તે માટે નિત્યપ્રતિ
દૃઢપણે પરાક્રમ કર્યા કરે છે; તથા તે ધીર પંડિતજનો
વાસનાનાં ધંધને છેદી નાખવામાં સમર્થ થોવી અનુત્તર

+ આજી ભાષામાં 'આર્ય' શબ્દનો જે ભાવ છે, તે કરતાં
તેનો અહીં જુદો ભાવ આ પ્રમાણે સમજવાનો છે.-ધર્મને
ખરા અર્થમાં આચરનારો મનુષ્ય, ક્રમેક્રમે અધ્યાત્મની ચિત્તના
વિકાસવાળી અમુક ભૂમિકાઓ ઉપર ચડતો જાય છે. જુદે કહેલા
ધર્મના પ્રવાહમાં જે મનુષ્ય સાચા અર્થમાં વહેતો હોય છે, તેને જૌદ્ધ
પરિભાષામાં 'સોતાપન્ન' કહેવામાં આવે છે. સોત (શ્રોતસ્=પ્રવાહ)
આપન્ન=(પામેલો). સોતાપન્ન એટલે પ્રવાહમાં પડેલો. આ સોતાપન્ન
સાધક 'આર્ય' ગણાય છે; અને સોતાપન્ન થયા પછી જે સાધક
નિર્વાણમાર્ગે જાણી જનારી બીજી બીજી 'ધર્મ'ભૂમિકાઓ તરફ જતો
હોય, તેને પણ 'આર્ય' કહેવામાં આવે છે. આ પુસ્તકમાં ૧૯મા
ધર્મસ્થવર્ગમાં પંદરમી ગાથામાં 'આર્ય' શબ્દનો ભાવ સ્પષ્ટપણે આપેલો છે.

÷ આર્યપરંપરાનાં દર્શનોમાં 'વાસના,' 'આસક્તિ,'

નિર્વાણદશાનો - અનુભવ કરે છે. ૩

જીવનશુદ્ધિને માટે પ્રયત્ન કરનારા, સ્મૃતિને * જાગૃત રાખનારા, પવિત્ર પ્રવૃત્તિવાળા, વિચારીને કામ કરનારા,

‘માયા’, ‘પ્રકૃતિ’, ‘કર્મ’, વગેરે શબ્દો ‘આત્માના બંધનો’ અર્થમાં સમાન રીતે પ્રચલિત છે.

- મૂળમાં આ માટે યોગક્ષેમ (યોગક્ષેમ) શબ્દ છે. પાનિકોશ અભિધાનપદીપિત્રમાં ‘નિર્વાણ’ના પર્ણાંય માટે બીજા અનેક પર્ણાંયો સાથે ‘યોગક્ષેમ’ શબ્દ પણ આપેલો છે. જૌદ પરપગમાં ‘યોગ’ શબ્દ બે ત્રણ અર્થમાં વપરાયેલો છે. યોગ એટલે કામકોધ વગેરેનો સંગ, બીજા અર્થમાં ધ્યાનનો ઉપાય, ત્રીજા અર્થમાં યુક્તિ-યોજના કામ કોષાદિ વાસનામય દોરોના સંગથી જ ચારી લેવામાં જે સમર્થ હોય તેનું નામ ‘યોગક્ષેમ’ આ રીતે જોતા ‘યોગક્ષેમ’ શબ્દ ‘નિર્વાણ’ નો જાત જરાગર બતાવે છે, માટે જ આ બાબતમાં તેનો અર્થ ‘વાસનાના બંધનોને છેદી નાખવામાં સમર્થ એવો આપેલો છે’ આ જ પુસ્તકમાં સોળમાં પ્રિયવર્ગની ૧ લી ગાથામાં ‘યોગ’નો અર્થ ધ્યાનનો ઉપાય વગેરે અધ્યાત્મને ઉચિત પ્રવૃત્તિ એવો કરેલો છે, અને ‘અયોગ’નો અર્થ તેથી ભિન્ન છે, એ પણ એ જ ગાથામાં બતાવેલ છે. જૈન પરપગમાં પણ ‘યોગ’ શબ્દ આ જ પ્રકારના જુદા જુદા અર્થોમાં વપરાયેલો મળે છે. ‘નિર્વાણ’ માટે આર્થપરપરાના દર્શનોમાં ‘મોક્ષ’, ‘મુક્તિ’, ‘શિવ’, ‘બ્રહ્મ’, ‘નિર્વાણ’ વગેરે શબ્દો સમાન અર્થમાં પ્રચલિત છે.

* જાણમાં ‘સ્મૃતિ’ શબ્દનો જે ભાવ છે, તેના કરતા અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં અને ખાસ કરીને જૌદપરપગમાં તેનો ખાસ વિશેષ ભાવ આ પ્રમાણે છે - ‘અપ્રમાદ’ શબ્દ જે અર્થને સૂચવે છે, તે જ અર્થમાં અહીં ‘સ્મૃતિ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે - સ્મૃતિ એટલે અધ્યાત્મ સંગે જાગૃતિ-વિવેક, કાયસ્મૃતિ એટલે શરીરની એકેએક

ઉઠાનેનઽપ્પમાદેન સંયમેન દમેન ચ ।

દીપં કયિરાથ મેધાવી યં ઓઘો નામિકીરતિ ॥ ૫ ॥

પમાદમનુયુજ્જન્તિ ચાલા દુમ્મેધિનો જના ।

અપ્પમાદં ચ મેધાવી ધનં સેટ્ઠં વ રક્ખતિ ॥ ૬ ॥

મા પમાદમનુયુજ્જેય મા કામરતિસન્ધવં ।

અપ્પમત્તો હિ જ્ઞાયન્તો પપ્પોતિ વિપુલં સુખં ॥ ૭ ॥

પમાદં અપ્પમાદેન યદા નુદતિ પણ્ડિતો ।

પઞ્જાપાસાદમારુહ અસોકો સોકિનિ પજં ।

પન્વતઠો વ ભુમ્મઠે ધીરો ચાલે અવેક્ખતિ ॥ ૮ ॥

અપ્પમત્તો પમત્તેસુ સુત્તેસુ बहुजागरो ।

अवलस्सं व सीघस्सो हित्वा याति सुमेधसो ॥ ९ ॥

સંયમી, ધર્મમાર્ગે જીવનાર એવા પ્રમાદ રહિત ધીર પુરુષને
યશ ચારે ખાતુ વધે છે. ૪

ચતુર પુરુષે સાધનાને અર્થે જેટ બિના પ્રયત્ન કરીને
પ્રમાદ રહિત વર્તીને સયમ કેળવીને તથા છદ્રિય અને મનનું
દમન કરીને પોતાની જાતની સુરક્ષિતતાને સાર વૃષ્ટાના પૂરની
મામે મજબૂતપણે ટકી શકે એવો ટાપુ બનાવવો, કે જેને
વૃષ્ટાનું પૂર તાણી શકે નહિ ૫

નાની મોટી તમામ ચેષ્ટાઓનો ખ્યાલ. એ જ પ્રમાણે 'ચિત્ત-
રમ્ભતિ' એટલે ચિત્તમા વર્તતી નાની મોટી તમામ વૃત્તિઓનો ખ્યાલ.
સાધક પુરુષને તેની અધ્યાત્મસાધનામા આ 'કાયરમ્ભતિ' અને
'ચિત્તરમ્ભતિ' ધણી જ સહાય કરે છે. આ ત્રયમાં ત્યાં ત્યાં
'રમ્ભતિ' શબ્દ આવે અથવા રમ્ભ (રમ્ભતિવાળો) શબ્દ આવે,
ત્યાં બધે તેનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે સમજવાનો છે.

અજ્ઞાની અને દુર્બુદ્ધિજનો પોતાની જાતને પ્રમાદમાં નિરંતર જોડી રાખે છે. ચતુર પુરુષ અપ્રમાદને ઉત્તમ ધનની પેઠે સાચવી રાખે છે. ૬

પોતાની જાતને પ્રમાદમાં ન જોડો. કામવાચનાનો પરિચય ન રાખો. જાગ્રત અને ધ્યાનરત મનુષ્ય વિપુલ સુખને પામે છે. ૭

પંડિત પુરુષ જ્યારે અપ્રમાદથી પ્રમાદને હાંકી કાઢે છે, ત્યારે તે ધીર, પ્રજ્ઞાપ્રાસાદઃ પર ચઢીને શોક રહિત ખની શોકાતુર માનવજાતિને પર્વત ઊપર ચઢેલો પુરુષ નીચે જમીન ઊપર રહેલા અજ્ઞાન બાળકોને જુએ તેમ જુએ છે. ૮

ચતુર પુરુષ પ્રમાદીઓની વચ્ચે અપ્રમાદી રહે છે; સૂતેલાની વચ્ચે + જાગતો રહે છે. જેવી રીતે વેગવાન અશ્વ દુર્બળ અશ્વની આગળ નીકળી જાય છે, તેમ ચતુર પુરુષ સૌને પાછળ રાખી આગળ નીકળી જાય છે. ૯

÷ ‘પ્રજ્ઞાપ્રાસાદ’ એટલે પ્રજ્ઞારૂપ મોટો મહેલ. બૌદ્ધ પરંપરામાં ‘પ્રજ્ઞા’નો ખાસ અર્થ આ પ્રમાણે છે—એકેએક મનોવૃત્તિને પૃથક્ પૃથક્ કરીને પારખવાની શક્તિનું નામ પ્રજ્ઞા. ‘પ્રજ્ઞા’નું બીજું નામ બૌદ્ધ પરંપરા પ્રમાણે ‘ધર્મપ્રવિચય’ (ધર્મપ્રવિચય) છે. ગીતામાં પણ

“તસ્માત્ યસ્ય મહાયાહો ! નિવૃત્તીતાનિ સર્વશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ-ઇન્દ્રિયાર્થેભ્યઃ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥”

(ગી. અ. ૨, શ્લોક ૬૮)

“જેણે પોતાના ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતાં અટકાવી ગણેલાં છે, તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત કહેવાય.” આ શ્લોકમાં કહેવો ‘પ્રજ્ઞા’ અને આ બૌદ્ધ પરંપરાની ‘પ્રજ્ઞા’ એ બંને લગભગ સમાન છે.

+ અપ્પાત્મદષ્ટિ વિનાના મનુષ્યને અહીં ‘સુનેત્રો’ સમજવાનો છે—‘પ્રમાદી’ અને ‘સુનેત્રો’ એ બંનેનો સમાન અર્થ છે.

અપ્પમાદેન મધવા દેવાનં સેઢ્ઢતં ગતો ।

અપ્પમાદં પસંસન્તિ પમાદો ગરહિતો સદા ॥ ૧૦ ॥

અપ્પમાદરતો મિક્ખુ પમાદે ભયદસ્સિવા ।

સંયોજનં અણું થૂલં ઢહં અગ્ગી વ ગચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

અપ્પમાદરતો મિક્ખુ પમાદે ભયદસ્સિવા ।

અમબ્બો પરિહાનાય નિબ્બાનસ્સેવ સન્તિકે ॥ ૧૨ ॥

॥ અપ્પમાદવગ્ગો દુતિયો ॥

૩ : ચિત્તવગ્ગો

ફન્દનં ચપલં ચિત્તં દુરક્ખં દુન્નિવારયં ।

ઉજું કરોતિ મેઘાવી ઉસુકારો વ તેજનં ॥ ૧ ॥

વારિજો વ થલે લિત્તો ઓકમોકન ઉન્મતો ।

પરિફન્દતિ'દં ચિત્તં મારધેય્યં પહાતવે ॥ ૨ ॥

દુન્નિગ્ગહસ્સ લહુનો યત્થ કામનિપાતિનો ।

ચિત્તસ્સ દમથો સાધુ ચિત્તં દન્તં સુખાવહં ॥ ૩ ॥

સુદુદ્ધસં સુનિપુણં યત્થ કામનિપાતિનં ।

ચિત્તં રક્ખેથ મેઘાવી ચિત્તં ગુત્તં સુખાવહં ॥ ૪ ॥

દૂરઙ્ગમં એકચરં અસરીરં ગુહાસયં ।

યે ચિત્તં સંયમેસ્સન્તિ મોક્ખન્તિ મારવન્ધના ॥ ૫ ॥

અપ્રમાદથી ઇદ્ર દેવોમાં શ્રેષ્ઠતા પામેલ છે. અપ્રમાદ પ્રશંસનીય છે, જ્યારે પ્રમાદ સદા નિંદનીય છે. ૧૦

અપ્રમાદરત ભિક્ષુ પ્રમાદમાં લયસ્થાનને જોતો નાનાં

મોટાં તમામ બાંધનોને અગ્નિની જેમ બાળી આગળ ચાલ્યો જાય છે. ૧૧

અપ્રમાદરત લિશ્તુ—પ્રમાદમાં લયસ્થાન જોનાર લિશ્તુ હવે ક્ષીને નીચે પડી શકવાનો નથી. એ નિર્વાણની સમીપ-માં જ છે. ૧૨

બીજો અપ્રમાદવર્ગ સમાપ્ત.

૩: ચિત્તવર્ગ

જેમ બાણને બનાવનારો વળી ગયેલા બાણને સીધું કરે છે, તેમ બુદ્ધિમાન પુરુષ વારંવાર ફડફડાટ કરતા ચંચલ અને ન સાચવી શકાય તેવા તથા મહામુસીખને નિબ્રહ્માં લાવી શકાય એવા ચિત્તને સીધું કરે છે. ૧

પાણીમાં રહેનારા માછલાને પાણીમાંથી બહાર કાઢી જમીન ઉપર એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેંકવામાં આવતાં તે જેમ તરફડે છે, તેમ કામવાસનાઓને છોડવાનું આવતાં આ ચિત્ત ભારે તરફડાટ કર્યા કરે છે. ૨

નિબ્રહ્માં ન લાવી શકાય તેવાં ચંચળ અને સ્વચ્છંદી ચિત્તનું દમન કરવું જ સારું છે. દમન કરેલું ચિત્ત સુખકર નીવડે છે. ૩

ચિત્ત નજર માંડતાં પણ મહામુસીખતે નજરે ચઢે એવું છે, ભારે ચતુર છે, સવિશેષ સ્વચ્છંદી છે; તેથી એવા ચિત્તને બુદ્ધિમાન પુરુષે ખરાખર મર્યાદામાં રાખવું ઘટે. સુરક્ષિત રહેવું ચિત્ત સુખદાયી નીવડે છે. ૪

ચિત્ત દૂર દૂર સુધી ભટકનારું છે, એકલું એકલું ફર્યા કરે છે, અશરીરી છે, હૃદયની ગુફામાં સંતાઈ રહેનારું છે. જ્યોત્સના એ ચિત્તને સંયમમાં આણી શકશે, તેણે માયાના બાંધનોમાંથી મુક્તિ મેળવી શકશે. ૫

અનવદ્વિતચિત્તસ્સ સદ્ધર્મં અવિજાનતો ।

પરિપ્લવપસાદરસ પઞ્જા ન પરિપૂરતિ ॥ ૬ ॥

અનવસ્સુતચિત્તસ્સ અનન્વાહતચેતસો ।

પુઞ્જપાપપહીનસ્સ નત્થિ જાગરતો ભયં ॥ ૭ ॥

કુમ્ભૂપમં કાયમિમં વિદિત્વા નગરૂપમં ચિત્તમિદં ઠપેત્વા ।

યોધેથ મારં પઞ્જાયુધેન જિતં ચ રક્ષે અનિવેસનો સિયા ॥૮॥ -

અચિરં વત'યં કાયો પઠવિં અધિસેસ્સતિ ।

છુદ્ધો અપેતવિઙ્ગાણો નિરત્થં વ કલિઙ્ગરું ॥ ૯ ॥

દિસો દિસં યં તં કયિરા વેરી વા પન વેરિનં ।

મિચ્છાપણિહિતં ચિત્તં પાપિયો નં તતો કરે. ॥ ૧૦ ॥

ન તં માતા પિતા કયિરા અઙ્ગે વાપિ ચ જાતકા ।

સમ્માપણિહિતં ચિત્તં સેય્યસો નં તતો કરે ॥ ૧૧ ॥

॥ ચિત્તવગ્ગો તત્તિયો ॥

જેવું ચિત્ત નિથર ન હોય, જે સદ્ધર્મને સારી રીતે જાણતો ન હોય, જે મનની પ્રસન્નતા વિનાનો એટલે કે અંધારહિત હોય, એવા સાધકની પ્રજ્ઞા પરિપૂર્ણ થતી નથી. ૬

ચિત્તમાં કામવાસનાઓ ન હોય, ચિત્ત ઉપર આઘાતો લાગેલા ન હોય, પુણ્ય અને પાપ બંને છૂટી ગયાં હોય, એવા જગતા સાધકને કશો ભય હોતો નથી. ૭

કાયા કુંભ જેવી છે એમ જાણીને અને ચિત્ત નગર જેવું છે એમ સ્થાપિત કરીને અર્થાત્ કાયા પડે તો ભલે પડે પરંતુ નગર જેવું ચિત્ત ન પડવું જોઈએ એટલે કે નગર સમાન ચિત્તનું અરોઅર રક્ષણ કરવું જોઈએ એમ સમજીને સાધકે

પ્રજાશ્રી શસ્ત્રો વડે 'માર'ની સાથે યુદ્ધે ચડવાનું છે; અને આસક્તિ વગરના ખનીને એ યુદ્ધમાં મળેલી જીતને જળવી રાખવાની છે. ૮

આ કાયા ચેતના વિનાની થતાં જ તરત ભૂંસાની પેઠે કે નકામા લાકડાની પેઠે ફેંકાઈ જતાં જમીન ઉપર પડી રહેવાની છે; માર્ટે જ કાયા કરતાં પણ ચિત્તની શુદ્ધિને સંવિશેષપણે જળવી રાખવી જોઈએ. ૯

દ્વેષી પોતાના દ્વેષીનું જેવું ભૂંડું કરે છે અને વેરી પોતાના વેરીનું જેવું ભૂંડું કરે છે, તે કરતાં પણ વધારે ભૂંડું સાધકે મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓમાં લગાડેલું ચિત્ત કરે છે. ૧૦

માતા, પિતા, બીજાં સર્ગાવહાલાં કે નાતીલાં સાધકનું એવું શ્રેય કરી શકતાં નથી, જેવું શ્રેય સત્પ્રવૃત્તિઓમાં લગાડેલું તેનું ચિત્ત કરી શકે છે. ૧૧

• ત્રીજો ચિત્તવર્ગ સમાપ્ત.

+ 'આસક્તિ વગરના' આ માર્ટે મૂળમાં અનિવેસન શબ્દ છે. પ્રસ્તુત ગાયામાં 'માર' સાથે લડાઈ લડવાની વાત કહેલી છે, એ અર્થ માટે 'અનિવેસન' (અનિવેશન) શબ્દમાં શ્લેષ છે. 'અનિવેસન' એટલે ઘર બહાર અથવા તંજૂ બહાર નીકળેલો; અર્થાત્ જેમ ઘર લડાયો ઘર બહાર કે તંજૂ બહાર નીકળીને જ લડાઈ લડે છે—ઘરમાં કે તંજૂમાં બરાઈ બેસીને લડી શકતો નથી, તેમ 'માર' સાથે લડાઈ લડનારે 'અનિવેસન' ખનીને એટલે આસક્તિઓથી બહાર નીકળીને જ લડી શકે છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય આસક્તિઓમાં રચ્યોપચ્યો છે, ત્યાં સુધી તે માર સાથે લડાઈ લડી શકતો જ નથી. એ દશામાં તો એ મારનો યુદ્ધામ છે. તેથી કહેલ છે, કે માર સાથે લડાઈ લડનારે અને લડીને મેળવેલી જીતને સાચવી રાખનારે 'અનિવેસન'—આસક્તિ રહિત ખનવું જોઈએ.

૪ : પુષ્પવર્ગો

૪૦૧ 'કો ઇમં પઠવિં વિચેસ્સતિ' યમલોકં ચ ઇમં સદેવકં ? ।

કો ધમ્મપદં સુદેસિતં કુસલો પુષ્પમિવ પચેસ્સતિ ? ॥ ૧ ॥

૩૦૨) સેલો પઠવિં વિચેસ્સતિ' યમલોકં ચ ઇમં સદેવકં ।

૫૧ ✓ સેલો ધમ્મપદં સુદેસિતં કુસલો પુષ્પમિવ પચેસ્સતિ ॥૨॥

૧ ફેણૂપમં કાયમિમં વિદિત્વા મરીચિધમ્મં અમિસમ્બુધાનો ।

૨ 'છેત્વાન મારસ્સ પપુષ્પકાનિ' અદસ્સનં મચ્ચુરાજસ્સ ગચ્છે ॥૩॥

૧ પુષ્પાનિ હેવ પચિનન્તં વ્યાસત્તમનસં નરં ।

૧ સુતં ગામં મહોધો વ મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

પુષ્પાનિ હેવ પચિનન્તં વ્યાસત્તમનસં નરં ।

અતિત્તં યેવ કામેસુ અન્તકો કુરુતે વસં ॥ ૫ ॥

૪ : પુષ્પવર્ગ

આ પૃથ્વીને અને દેવલોક સહિત એવા આ યમલોકને કોણ જાણશે ?* અથવા આ પૃથ્વી ઉપર અને દેવલોક સહિત એવા યમલોક ઉપર કોણ વિજય મેળવશે ? કયો કુશલ પુરુષ સારી રીતે ઉપદેશોલા ધર્મપદનો-ધર્મવચનનો કૂલની પેઠે સંચય કરશે ? ૧

અર્હત-સ્થિતિને* મેળવવા પ્રયત્ન કરતો આર્ય સાધક,

* મૂળમાં આ ગાથાના બુદ્ધ બુદ્ધા બે પાક મળે છે :- (૧) વિચેસ્સતિ એટલે 'જાણશે'; અને (૨) વિજેસ્સતિ એટલે 'વિજય મેળવશે'; અહીં બન્ને પાકોને સ્વીકારીને અર્થ કરેલો છે.

× 'અર્હત-સ્થિતિને મેળવવા પ્રયત્ન કરતો'—માટે મૂળમાં

૪ મ૦ કો'મા । ૫ સી૦ વિજેસ્સતિ । ૬ મ૦ સપુષ્પકાનિ ।

આ પૃથ્વીને અને દેવલોક સહિત એવા આ યમલોકને જાણી શકશે અથવા એ જ સાધક આ પૃથ્વી ઉપર અને દેવલોક સહિત એવા આ યમલોક ઉપર વિજય મેળવશે, અને એ જ આર્ય સાધક સાગી રીતે ઉપદેશોલ ધર્મવચનનો ફૂલની પેઠે સચય ડરશે ૨

આ કાયાને પાણીના કિણુ જેવી જાણીને, તેને જાગવાના જળ જેવી મમજતો સાધક 'માર'ના પુષ્પમય શસ્ત્રોને છેદી નાળી મૃત્યુરાજની* નજર ખડાર જાય છે ૩

માનવનું મન વિષયોમા વિશેષ પ્રકારે આસક્ત હોય છે અને હજી તો એ ફૂલોનો સગ્રહ કરતો હોય છે—પોતાની નવી નવી તૃણાઓને પૂરવાને તૈયાર થતો હોય છે, એટલામા જ સૂતેલા ગામને પાણીન મોટું પૂર ખેંચી જાય તેમ તેને—પેલા આશાસર્યા માનવીને પકડીને મૃત્યુ ચાલુ જાય છે ૪

માનવીનું મન વિષયોમા વિશેષ પ્રકારે આસક્ત હોય છે, અને હજી તો એ આશાઓની પુષ્પોનો મગ્રહ કરતો હોય

સેલ (શલ) ૧૦૬ છે અને તે બૌદ્ધ યગ્યગનો પારિભાષક છે સસારના પ્રપચમા આપચ્યા ગ્હેના લોકોનો માટે બૌદ્ધપરપરામા 'પ્રયગ્જન' ૨૦૬ છે જેઓ ધર્મમાર્ગ તરફ વળેના છે, તેમને માટે 'સોતાપના' ૨૦૬ (શુઓ અપ્રમાદવર્ગ ગાયાળીજી 'આપ' ઉપરનું ટિપ્પણ) છે આ સોતાપન્નભૂમિમા મેળવ્યા પછી અર્હતની ભૂમિકા મુખી પહોંચવા પ્રયત્ન કરનાગ આર્યસાધકો 'સેખ' કહેવાય છે

* મૃત્યુરાજની—મૂળમા આ માટે નાર ૧૦૬ છે માનવની પતિત વૃત્તિઓને મારી નાખે તે માગ માણસો અધ પાત કરનારી વૃત્તિઓનું એ મૂચનામ છે પુરાણોમા જેમ 'મનુ'ની કલ્પના છે, તેમ બૌદ્ધ શાસ્ત્રમા 'માર'ની કલ્પના છે કેટલેક ગ્રંથો આ 'માર' ૨૦૬ શુઓને પણ જતાવે છે 'માર'નો અર્થને વર્ણવે આત્માનો રનુ એવો સેતાન વા દાનવ પણ થઈ રહે (શુઓ યમ વર્ગ, ગાયાળ)

યથા પિ ભમરો પુષ્પં વણ્ણગન્ધં ગ્રહેઽયં ।
 પલેતિ રસમાદાય એવં ગામે મુની ચરે ॥ ૬ ॥
 ન પરેસં વિલોમાનિ ન પરેસં કતાકતં ।
 અત્તનો વ અવેક્ષેય્ય કતાનિ અકતાનિ ચ ॥ ૭ ॥
 યથા પિ રુચિરં પુષ્પં વણ્ણવન્તં અગન્ધકં ।
 એવં સુમાસિતા વાચા અફલા હોતિ અકુબ્ધતો ॥ ૮ ॥
 યથા પિ રુચિરં પુષ્પં વણ્ણવન્તં સગન્ધકં^૧ ।
 એવં સુમાસિતા વાચા સફલા હોતિ પકુબ્ધતો^૨ ॥ ૯ ॥
 યથાપિ પુષ્પરાસિમ્હા કયિરા માલાગુણે વહુ ।
 એવં જ્ઞાતેન મચ્છેન કત્તવ્યં કુસલં વહુ ॥ ૧૦ ॥
 ન પુષ્પગન્ધો પટિવાતમેતિ ન ચન્દનં તગરં મલ્લિકા વા ।
 સતં ચ ગન્ધો પટિવાતમેતિ સઘ્વા દિસા સપ્પુરિસો પવાતિ ॥
 ચન્દનં તગરં વા પિ ઉપ્પલં અથ વસિસકી ।
 એતેસં ગન્ધજાતાનં સીલગન્ધો અનુત્તરો ॥ ૧૨ ॥
 અપ્પમત્તો અયં ગન્ધો યા'યં તગરચન્દની^૩ ।
 યો ચ સીલવતં ગન્ધો વાતિ દેવેસુ ઉત્તમો ॥ ૧૩ ॥

છે અર્થાત્ હજી સુધી તો એ પોતાની કામનાઓમાં અત્યંત
 હાથ છે, એટલામાં જ તેને યમરાજ તાણે કરી લે છે. ૫

જેમ ભમરો ફૂલનાં વર્ણ અને ગંધને હાનિ કર્યા વિના
 તેમાંથી રસ લઈને ચાલ્યો જાય છે, તેમ મુનિરાજે ગામને લેશ
 પણ હાનિ કર્યા વિના ગામમાં ફરવું-રહેતું પડે. ૬

ખીજનાં ઊંધાં કાર્યો તરક ધ્યાન ન આપતું-ખીજાં

૧ મં. સુગન્ધકં । ૮ સી. સકુબ્ધતો । ૯ મં. તગરચન્દનં ।

શું કયું છે અને શું નથી કયું એ વિશે પણ માયાકૂટ ન કરવી; પરંતુ પોતે જ કયાં કયાં કાર્યો કરેલાં છે અને કયાં કયાં કાર્યો નથી કર્યાં એ વિશે ખરાખર ચોક્કસાઈસરી નજર રાખવી. ૭

કોઈ સુંદર પુષ્પ વર્ણુવાળું છતાં ગંધ વિનાનું હોય તો તે જેમ નકામું નીવડે છે, તેમ જેની વાણી અત્યંત મીઠી હોય છતાં તે પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ ન થતી હોય તો એ વાણી અકળ નીવડે છે. ૮

કોઈ સુંદર પુષ્પ વર્ણુ સાથે સરસ ગંધવાળું હોય તો જેમ તે સફળ ખની જાય છે, તેમ જેની વાણી અત્યંત મીઠી હોય અને એ જ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ પણ થતી હોય તો તે વાણી સફળ નીવડે છે. ૯

જેમ માળી ફૂલના ઢગલામાંથી અનેક માળાઓ ખનાવે છે, તેમ આ જગતમાં જન્મેલા માનવે અનેક કુશળ કાર્યો-પવિત્ર કાર્યો કરવાં જોઈએ. ૧૦

ઊલટી દિશાની હવા તરફ ફૂલની, ચંદનની, તગરની કે મહિસકાની સુવાસ દેલાતી નથી; પરંતુ સંત પુરુષોની સુગંધ તો ઊલટી દિશા તરફ પણ ફેલાય છે. એ સુગંધ ખધી જ દિશાઓને સુવાસિત કરે છે. ૧૧

ચંદન, તગર, ચોયાણું અને જાઈનાં ફૂલ, એ ખખી સુગંધી વસ્તુઓની સુગંધ કરતાં ય શીલ-મદાચારની સુગંધ ઉત્તમોત્તમ છે. ૧૨

આ તગર અને ચંદનની સુગંધ તો ઘણી જ થોડી છે. જે માનવો શીલસદાચારવંત છે, તેમની સુગંધ છેક દેવો સુધી પહોંચે છે-અર્થાત્ શીલસદાચારવંતની ઉત્તમ સુગંધ સ્વર્ગને પણ સુવાસિત કરે છે. ૧૩

તેસં સંપન્નસીલાનં અપ્પમાદવિહારિનં ।

સમ્મદઙ્ગા વિમુત્તાનં મારો મુગ્ગં ન વિન્દતિ ॥ ૧૪ ॥

યથા સઙ્કારધાનસિમ્ ઉજ્જિતસિમ્ મહાપથે ।

પદુમં તત્થ જાયેથ સુચિગન્ધં મનોરમં ॥ ૧૫ ॥

एवं सङ्कारभूतेषु अन्धभूते^{૧૦} પુથુજ્જને ।

અતિરોચતિ પઙ્ગાય સમ્માસમ્બુદ્ધસાવકો ॥ ૧૬ ॥

॥ पुष्पवग्गो चतुत्थो ॥

૫ : બાલવગ્ગો

દીઘા જાગરતો રત્તિ દીઘં સન્તસ્સ યોજનં ।

દીઘો વાલાનં સંસારો સદ્દમ્મં અવિજાનતં ॥ ૧ ॥

શીલની એવી ઉત્તમ સંપત્તિવાળા પ્રમાદરહિતપણે પ્રવૃત્તિ કરતા અને વાસનાઓના રવરૂપને ખરાબર સમજી તેનાથી દૂર રહેલા પુરુષોમાં 'માર'ને માર્ગ મળી શકતો નથી-અર્થાત્ એવા પુરુષોમાં 'માર'થી પગપેસારો થઈ શકતો નથી. ૧૪

જેમ મોટા માર્ગ પર ફેંકાઈ ફેંકાઈને વધેલા ઉકરડામાં પવિત્ર ગંધવાણું મનોહર પદ્મ ઊગી નીકળે છે, ૧૫

તેમ ઉકરડા જેવા અંધભૂત આ પૃથગ્જનોમાં * અનાર્થ

૧૦ મં અન્ધીભૂતે ।

* જેઓ ધર્મના પ્રવાહમાં નથી ભળ્યા અને ધર્મના પ્રવાહથી જુદા રહેલા છે, તે માણસો 'પૃથગ્જનો' કહેવાય છે; આ માટે 'બાલ' શબ્દ પણ વપરાયેલો છે. જૈનપરંપરામાં પણ 'બાલ'

જનોમાં જન્મ પામીને સમ્યક્સંપુદ્ધનો આવક* અર્થાત્ જ્ઞાની પુરુષ તેમના બધાથી ઊંચી મનોદશાએ પહોંચી તે બધા વચ્ચે પ્રજાવડે ઝળહળી ઊઠે છે. ૧૬

શ્રી યોગેશ્વરજી સમાપ્ત.

૫ : ખાલવર્ગ

ભગવાને રાત લાંબી લાગે છે, થાકેલાને જોજન જેટલું અંતર પણ લાંબું લાગે છે, સતધર્મને નહિ અમજતાં અંજાન માનવોને x સંસાર લાંબો લાગે છે. ૧

શબ્દનો આ જ ભાવ છે.

* ‘સમ્યક્સંપુદ્ધ’નો સામાન્ય અર્થ ‘સારી રીતે બોધ પામેલો’ થાય છે; અને એ રીતે આ શબ્દ વિશેષણરૂપ છે. બૌદ્ધ-પરંપરામાં આ શબ્દ વિશેષ્યરૂપ છે અને તે પુદ્ગલગવાનને સૂચવે છે. ‘ગૌતમ’ શબ્દ ‘ગૌતમ’ના વંશજનો એટલે ‘ગૌતમ’ના વંશમાં જન્મેલાનો સૂચક છે. ભગવાન પુદ્ ‘ગૌતમ’ના વંશના છે, માટે અહીં એ શબ્દ પુદ્ગલગવાનનો જ સૂચક છે. (શુઓ પ્રકીર્ણિક વર્ગ ગાં ૭) આવક શબ્દ, પુદ્ગલગવાનના બિશ્વ શિષ્યો માટે છે. ગૃહસ્થશિષ્યો માટે ‘ઉપાસક’ શબ્દ છે. જૈનપરંપરામાં ભગવાન માતપુત્ર મહાવીરના બિશ્વ-શિષ્યો માટે સમણ (અમણ), બિકણ (બિશ્વ) કે સાધુ (સાધુ) શબ્દ છે, ત્યારે ગૃહસ્થ-શિષ્યો માટે ‘ઉપાસક’ અને ‘આવક’ શબ્દ છે.

x અજ્ઞાન માનવો માટે મૂળમાં ચાલુ શબ્દ છે. જૈન અને બૌદ્ધપરંપરાનાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ‘ખાલ’ કે ‘ખાલક’ શબ્દ મૂદ-અજ્ઞાન, ધર્માચારહીન મનુષ્યોને માટે છે, જ્યારે જ્ઞાની-ધર્માચાર-પરાયણ મનુષ્યોને માટે એ બન્ને પરંપરાના અધ્યાત્મશાસ્ત્રોમાં ‘વંડિત’ શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. ‘વંડિતનો સમાજ’ એટલે ‘જ્ઞાનીપુરુષનો-ધર્માચારપરાયણ પુરુષનો સમાગમ’.

चरं चे नाधिगच्छेय्य सेय्यं सदिसमत्तनो ।

एकचरियं दब्धं कयिरा नत्थि बाले सहायता ॥ २ ॥

पुत्ता म'त्थि धनं म'त्थि इति बालो विहञ्जति ।

अत्ता द्वि अत्तनो नत्थि कुतो पुत्ता कुतो धनं ? ॥ ३ ॥

यो बालो मञ्जति बाल्यं पण्डितो वापि तेन सो ।

बालो च पण्डितमानी स वे बालो ति वुच्चति ॥ ४ ॥ उच्यते

यावजीवं पि चे बालो पण्डितं पयिरुपासति ।

न सो धम्मं विजानाति ^{२५९८}दब्धी सूपरसं यथा ॥ ५ ॥

मुहुत्तमपि चे विञ्जू पण्डितं पयिरुपासति ।

खिप्पं धम्मं विजानाति जिह्वा सूपरसं यथा ॥ ६ ॥

चरन्ति बाला दुस्मेधा अमित्तेनेव अत्तना ।

करोन्ता पापकं ^{३०३}कम्मं यं होति कटुकफलं^{११} ॥ ७ ॥

न तं कम्मं कतं साधु यं कत्वा अनुतप्पति ।

यस्स ^{३१३१३५}अस्सुमुखो रोदं विपाकं पटिसेवति ॥ ८ ॥

तं च कम्मं कतं साधु यं कत्वा नानुतप्पति ।

यस्स पतीतो सुमनो विपाकं पटिसेवति ॥ ९ ॥

मधु वा मञ्जती बालो याव पापं न पचति ।

यदा च पचती पापं अथ बालो दुक्खं निगच्छति ॥ १० ॥

સાધકને પોતા કરતા ઉત્તમ કે પોતાની સમાન સહચર-
સાથી ન મળે, તો તેણે દબાવે એકલા જ જીવન વીતાવવું
પરંતુ મૂઢ મનુષ્યને સાથી ન કરવા ૨

‘પુત્રો મારા છે’, ‘વન મારું છે’ એમ કહી કહીને મૂઢ
મનુષ્ય હેરાન થાય છે, પરંતુ પોતે જ પોતાનો નથી, ત્યા
પુત્રો કે ધન પોતાનું શાનું થઈ શકે ? ૩

જે મૂઢ મનુષ્ય પોતાની મૂઢતાને જાણે છે, તેને પડિત
કહી શકાય, અને જે મૂઢ પોતાને પડિત માને છે, તેને મૂઢ
કહી શકાય ૪

મૂઢ માનવી જીવતા સુધી પણ પડિતનો સમાગમ સેવે
છતા જેમ કડછી દાળના રસને જાણી શકતો નથી, તેમ તે
ધર્મને જાણી શકતો નથી ૫

ડાહ્યો મનુષ્ય જે ઘડી પણ પડિતનો અમાગમ સેવે
એટલામા જ જેમ જીલ દાળના રસને જાણે છે, તેમ તે ધર્મને
સત્વર જાણી જાય છે ૬

દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો શત્રુની સાથે વર્તતા હોય તેમ
પોતાના આત્મા સાથે વને છે તેઓ જેના કળ કડવા હોય
છે, એવા પાપકર્મો કરતા રહે છે ૭

જે કર્મ કર્યા પછી પસ્તાવું પડે અને જેનું પરિણામ
આશ્ચર્યજનક મોઢે રાતા રાતા ભોગવવું પડે, તે કર્મ કરવું
શા- નથી ૮

જે કર્મ કર્યા પછી પસ્તાવું ન પડે અને જેનું પરિણામ
મનન ચિત્તે આનંદ સાથે ભોગવવાનું આવે, તે કર્મ કરવું
શા- છે ૯

પાપનું કળ જ્યાસુધી પાકવું નથી, ત્યાસુધી મૂઢ માણસ
જાણને મધ જેવું મીઠું માને છે પરંતુ જ્યારે જાણનું કળ
પાકી જાય છે, ત્યારે એ મૂઢ-દુષ્ટ પામે છે ૧૦

मासे मासे कुसग्गेन चालो भुञ्जेय^{१२} भोजनं ।

न सो सङ्गतधम्मानं कलं अग्घति सोळसिं ॥ ११ ॥

न हि पापं कतं कम्मं सज्जुखीरं व मुच्चति ।

६७३५५

डहन्तं चालमन्वेति भस्मच्छन्नो व पावको ॥ १२ ॥

यावदेव अनत्थाय जत्तं चालस्स जायति ॥

हन्ति चालस्स सुक्कंसं मुद्धमस्स विपातयं ॥ १३ ॥

असत्तं^{१३} भावनमिच्छेय्य पुरेक्खारं च भिक्खुसु ।

आवासेसु च इस्सरियं पूजा परकुल्लेसु च ॥ १४ ॥

ममेव कत्तु मज्जन्तु गिही पव्वजिता उभो ।

ममेवातिवसा अस्सु किञ्चाकिञ्चेसु किस्मिचि ।

इति चालस्स सङ्कप्पो इच्छा मानो च वड्ढति ॥ १५ ॥

अज्जा हि लाभूपनिसा अज्जा निव्वानगामिनी ।

एवमेतं अभिज्जाय भिक्खु बुद्धस्स सावको ॥

सक्कारं नाभिनन्देय्य विवेकमनुब्रूहये ॥ १६ ॥

॥ बालवग्गो पंचमो ॥

કોઈ મૂઢાંમાનવ દર્શની આણી ઉપર આવે તેટલું ભોજન પ્રતિ માસે લે છતાં તે ધર્મને સમજનારા લોકોની સોળમી કળાને પણ લાયક થઈ શકતો નથી—અર્થાત્ ગમે તેવું ઘોર તપ તપનાર પણ ધર્મને સમજનારાની તોલે આવી શકતો નથી. ૧૧

તાણું દૂધ જેમ ઝટ દઈને દહીં રૂપને પામી શકતું નથી, તેમ તાણું કરેલું પાપકર્મ ઝટ દઈને પોતાનું ફળ આપી શકતું નથી; પરંતુ તે પાપકર્મ રાખથી ઢાંકાયેલા અગ્નિની પેટે મૂઢ માણસને નિરંતર દગાડતું રહે છે. ૧૨

મૂઢ માણસની પંડિતાઈ જ્યાં સુધી અનર્થકારી નીવડે છે, ત્યાં સુધી એ માથું ફેાડતી પંડિતાઈ તેની પવિત્રતાનો નાશ કરે છે. ૧૩

મૂઢ લિશ્તુ જે ભાવના પોતાનામાં ન હોય, તે પોતાનામાં છે એવું ઇચ્છે છે, ખીજ લિશ્તુઓમાં પોતાનો માન-મરતબો ઇચ્છે છે, ગૃહસ્થોનાં ઘરોમાં પોતાનું ઐશ્વર્ય અને ખીજાં કુલોમાં પોતાની પૂજા કે પ્રતિષ્ઠા ઇચ્છે છે. ૧૪

તથા ગૃહસ્થો અને લિશ્તુઓ ખન્ને હું કરું તેને જ માને, મારું કહ્યું જ કરે, મારી ‘હાએ હા પાડે’ એમ ઇચ્છે છે, તેઓ કોઈ પણ વિધિ કે નિષેધના કાર્યમાં અથવા નાનાં-મોટાં બધાં કાર્યોમાં મારે જ વશ રહે એમ ઇચ્છે છે. એ પ્રમાણેના એ મૂઢ લિશ્તુના સંકલ્પોને લીધે તેનાં તૃણા અને અભિમાન વધે છે. ૧૫

માન-પૂજા વગેરેના લાલસો માર્ગ જુદો છે અને નિર્વાણનો માર્ગ જુદો છે. એ પ્રમાણે એને બરાબર સમજી લઈને બુદ્ધનો શ્રાવક એવો લિશ્તુ સંસારનાં માન-પૂજાને ન વાંછે અને એકાંતમાં રહીને અલિપ્ત રહેવાની વૃત્તિને કેળવે. ૧૬

૬ : પંડિતવર્ગો

નિધીનં વ પવત્તારં યં પસ્યે વજ્રદક્ષિનં ।

નિગ્ગય્હવાદિં મેઘાવિં તાદિસં પણ્ડિતં ભજે ।

તાદિસં ભજમાનસ્સ સ્સેય્યો હોતિ ન પાપિયો ॥ ૧ ॥

ઓવદેય્યાનુસાસેય્ય અસન્ભા ચ નિવારયે ।

સતં હિ સો પિયો હોતિ અસતં હોતિ અપ્પિયો ॥ ૨ ॥

ન ભજે પાપકે મિત્તે ન ભજે પુરિસાધમે ।

ભજેથ મિત્તે કલ્યાણે ભજેથ પુરિસુત્તમે ॥ ૩ ॥

ધમ્મપીતિ સુખં સેતિ વિપ્પસન્નેન ચેતસા ।

અરિયપ્પવેદિતે ધમ્મે સદા રમતિ પણ્ડિતો ॥ ૪ ॥

ઉદકં હિ નયન્તિ નેત્તિકા ઉસુકારા નમયન્તિ તેજનં ।

દારુ^{દારુ} નમયન્તિ ત^તચ્છેકા અત્તાનં દમયન્તિ પણ્ડિતા ॥ ૫ ॥

સેલો યથા એકધનો વાતેન ન સમીરતિ ।

એવં નિન્દાપસંસાસુ ન સમિજ્જન્તિ પણ્ડિતા ॥ ૬ ॥

૬ : પંડિતવર્ગ

દોષો ખતાવનારને ઢાટેલા ધનનો ભંડાર ખતાવનાર
જેવો સમજવો; આપણને સુધારવા સારું નિશ્ચયનાં વચનો
કહેતો હોય એવા બુદ્ધિમાન પંડિતનો સમાગમ^x રાખવો,
એવાના સમાગમથી દૃષ્ટ્યાણુ થાય છે, પાપ થતું નથી. ૧

x જુઓ બ્રાહ્મવર્ગ ગાથા ૧ ઉપરનું શિર્ષક

ઠપકો આપે, શાસન કરે, અસહ્ય પ્રવૃત્તિથી અટકાવે-
આવો મનુષ્ય સત્પુરુષોને પ્રિય લોગે છે અને અસત્પુરુષોને-
ખલ પુરુષોને અપ્રિય લાગે છે. ૨

પાપી મિત્રોની સોળત ન કરવી, અધમ પુરુષોનો સમાગમ
ન રાખવો; કહ્યાણુકર મિત્રોની સોળત કરવી અને ઉત્તમ
પુરુષોનો સમાગમ રાખવો. ૩

ધર્મમાં પ્રીતિવાળો મનુષ્ય પ્રસન્ન ચિત્તથી સુખે સૂઈ
શકે છે—રહી શકે છે. પંડિત પુરુષ, આર્યોએ જણાવેલા
માર્ગમાં હમેશાં રમણ કરે છે. ૪

પાણી-વાળનારા પાણી વાળે છે, બાણુને ઘડનારા
બાણુને નમાવે છે—સીધું કરે છે, સુતારો લાકડાને નમાવે છે.
એ જ પ્રમાણે, પંડિત-પુરુષો પોતાના આત્માનું દમન +
કરે છે. ૫

નક્કર પર્વત જેમ પવનથી કંપતો નથી, તેમ પંડિત
પુરુષ નિંદા અને પ્રશંસાથી કંપતો નથી—અર્થાત્ નિંદાથી
ગભરાતો નથી અને પ્રશંસાથી ફુલાતો નથી. ૬

+ આ ગાયમાં પ્રધાનપણે આત્માના દમનની હકીકત છે.
તેના ઉદાહરણ માટે બીજી પછી ત્રણ હકીકતો આપેલી છે.—(૧) પાણી
વાળનારો પાણીને ગમે ત્યાં જવા દેતો નથી પરંતુ જેમ તેની
જરૂર હોય તેમ તેને વાળ્યા કરે છે—અર્થાત્ જેમ પાણી વાળનાર
પાણી ઉપર અંકુશ રાખે છે, (૨) બાણુને ઘડનારો વાંકા વળી ગયેલા
બાણુને નમાવીને સીધું કરે છે—અર્થાત્ જેમ બાણુને ઘડનારો બાણુ
ઉપર અંકુશ રાખે છે તથા (૩) સુતાર લાકડાને નમાવે છે અર્થાત્
સુતાર લોઢા અણુઘડ લાકડાને છોલી-છોલીને ઘડે છે અને જેમ
નમાવણું-વાળણું હોય તેમ નમાવે છે, તેમ પંડિત પુરુષો આત્મા
ઉપર અંકુશ રાખી તેને દમે છે. (સરખાવો, દંડવર્ગ ગા. ૧૭)

યથાપિ રહદો ગંભીરો વિપ્પસન્નો અનાવિલો ।

એવં ધમ્માનિ સુત્વાન વિપ્પસીદન્તિ પણિતા ॥ ૭ ॥

સચ્ચત્થ વે સપ્પુરિસા ચજન્તિ ન કામકામા લપયન્તિ સન્તો ।

સુખેન ફુટ્ઠા અથવા દુઃખેન ન ઉચ્ચાવચં પણિતા દસ્સયન્તિ ॥ ૮ ॥

ન અત્તહેતુ ન પરસ્સ હેતુ ન પુત્તમિચ્છે ન ધનં ન રટ્ઠં । ૨૫૪

ન ઇચ્છેય્ય અધમ્મેન સમિદ્ધિમત્તનો

સ સીલવા પજ્ઞવા ધમ્મિકો સિયા ॥ ૯ ॥

અપ્પકા તે મનુસ્સેસુ યે જના પારગામિનો ।

અથાયં ઇતરા પજા તીરમેવાનુધાવતિ ॥ ૧૦ ॥

યે ચ સ્વો સમ્મદક્ષાતે ધમ્મે ધમ્માનુવત્તિનો ।

તે જના પારમેસ્સન્તિ મચ્ચુધેય્યં સુદુત્તરં ॥ ૧૧ ॥

કળ્હં ધમ્મં વિપ્પહાય સુક્કં ભાવેય પણિતો ।

ઓકા અનોકં આગમ્મ વિવેકે યત્થ દૂરમં ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્રાભિરતિમિચ્છેય્ય હિત્વા કામે અકિશ્ચનો ।

પરિયોદપેય્ય અત્તાનં ચિત્તક્લેસેહિ પણિતો ॥ ૧૩ ॥

જેમ ડોઈ પાણીનો ધરો ગંભીર-ગ્રંથો દોય, વિશેષ પ્રસન્ન જણાતો દોય અને કાદવ વિનાનો નિર્મળ દોય, તેમ પઠિત પુરુષો ધર્મનાં વચનોને સાંભળીને અવિશેષ રીતે પ્રસન્નતા પામે છે. ૭

પંડિત પુરુષો સર્વથા તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરનારા હોય છે, કામવાસનાને વશ થઈ તેઓ લપલપાટ કરતા નથી તથા મુખ કે દુઃખનો અનુભવ થતાં ઊંચા-નીચા થતા નથી એટલે કે હર્ષ કે શોકને દર્શાવતા નથી. ૮

સાધક પુરુષ પોતાને માટે કે પરને માટે પુત્ર, ધન કે રાદ્દને ન ઇચ્છે, અધર્મની પ્રવૃત્તિ કરીને પોતાની સમૃદ્ધિ વધારવાની વાંછા ન કરે; કિન્તુ તે શીલવાન, પ્રજ્ઞાવાન, અને ધર્મપરાયણ થાય. ૯

પાર પામનારા પુરુષો, સંસારમાં ઘણા થોડા હોય છે; વધારે ભાગની પ્રજા-જનસમૂહ તો કાઠે કાઠે દોડ્યા કરે છે. ૧૦

જે સાધકો સારી રીતે કહેવાયેલા ધર્મને સમજીને તે પ્રમાણે વર્તન રાખે છે, તેઓ જ દુસ્તર એવા મૃત્યુનો પાર પામી શકનારા છે. ૧૧

પંડિત પુરુષ કાળા એટલે પાપવાળા ધર્મને તજી દઈને શુક્લ-પવિત્ર ધર્મની ભાવના કરે. ઘરમાંથી બહાર આવીને એટલે ઘરની મમતા તજી દઈને અનગાર* થઈ, એકાંતમાં રહી, ધર્મપરાયણ રહેવું. વિશેષ ઠકણ છે. ૧૨

પંડિત પુરુષ કામભોગોને તજી દઈ, અકિંચન ખની એકાંતમાં જઈ પ્રસન્નતાથી રહેવું જોઈએ અને ચિત્તના કલેશો-ને દૂર કરી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૧૩

* અગાર એટલે ઘર; જેને ઘર નથી તે અનગાર-અર્થાત્ જેણે સંસારનો પ્રપંચ તજ્યો છે અને પોતાને માટે અમુક એક જ ઘર સ્વીકાયું નથી તેનું નામ અનગાર એટલે કે સિન્ધુ. નવી પરિભાષામાં ઇચ્છાપૂર્વક ગરીબીને વગ્નારતું નામ 'અનગાર' છે; જેમ કે દેશબંધુ દાસ, જવાહરલાલ નહેરુ વગેરે.

યેસં સમ્બોધિઅંગેસુ સમ્મા ચિત્તં સુમાવિતં ।

આદાનપટિનિસ્સગે અનુપાદાય યે રતા ।

સ્ત્રીણાસવા જુતીમન્તો તે લોકે પરિનિબ્બુતા ॥ ૧૪ ॥

॥ પશ્ચિતવગ્ગો છઠ્ઠો ॥

૭ : અરહન્તવગ્ગો

ગતદ્ધિનો વિસોકસ્સ વિપ્પમુત્તસ્સ સન્વધિ ।

સન્વગન્થપ્પહીનસ્સ પરિણ્ણહો ન વિજ્ઞતિ ॥ ૧ ॥

ઉચ્ચુક્ષન્તિ સતીમન્તો ન નિકુલ્લે રમન્તિ તે । ઘર/શરીર

દંસા વ પલ્લલં દિત્વા ઓકમોક જહન્તિ તે ॥ ૨ ॥

યેસં સંનિચયો નત્થિ યે પરિણ્ણતભોજનાં ।

સુજ્ઞતો અનિમિત્તો ચ તિમોક્ખો યેસં ગોચરો ।

૧૧૧ આકાસે વ સુકુન્તાનં ગતિ તેસં દુરન્નયા ॥ ૩ ॥

જેમનાં ચિત્ત સંબોધિના એટલે સમ્યગ્જ્ઞાનનાં— ૭નાં

— સમ્યગ્જ્ઞાનનાં ૭નાં અંગોમા—મૂળમા આ માટે સમ્બોધિઅંગ શબ્દ છે સમ્યગ્જ્ઞાન એટલે સાચા જ્ઞાન માટે જોઈ અને જોઈ પગલાપામાં ‘સંબોધિ’ શબ્દ છે જોઈ પરિભાષામા ‘સંબોધિ’ના સાત અંગો આ પ્રમાણે છે—(૧) રમૂતિ (૨) ધમપ્રવિચાર અથવા પ્રજ્ઞા (જુઓ અપ્રમાદવર્ગ ગાથા ૪ તથા ૮ નું ટિપ્પણ) (૩) વીર્ય (વિરિય) એટલે સત્કર્મો કરવા નિશે મનનો ઉત્સાહ (૪) પ્રીતિ (પીત) એટલે સત્કર્મો કરવાયા યનારો આનંદ (૫) પ્રશ્રવ્ધિ—(પસદ્ધિ) એટલે ચિત્તની શાતતા અથવા ચિત્તનો પ્રભોદ (૬) સમાધિ એટલે ચિત્તની સ્થિરતા અને (૭) ઉપેક્ષા (ઉપેક્ષા) એટલે ચિત્તની તટવ્ય દશા, અર્થાત્ રાગ નહિ તેમ દેવ

અંગોમાં સારી રીતે ભાવનાવાળું થયેલું છે, જેઓ નિર્વાણની પણ કામના રાખ્યા વિના પોતાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં પરાયણ રહે છે, તેવા દોષ વિનાના અને ભારે તેજવાળા સાધકો જ આ લોકમાં એટલે પોતાના જીવતાં જીવતાં જ નિર્વાણને પામેલા છે. ૧૪

છઠો પંડિતવર્ગ સમાપ્ત.

૭ : અરહંતવર્ગ*

જેનો સ સારનો માર્ગ પૂરો થઈ ગયો છે, જેને શોક થંતો નથી, જે સર્વથા સ્વતંત્ર છે અને જેની બધી અંતરની ગાઠો છૂટી થઈ ગઈ છે, એવા પુરુષને સેશ પણ સંતાપ થતો નથી. ૧ *

તેવા જાત્રત દશાવાળા કે વિવેકવાળા પુરુષો પોતાની સાધનાની સિદ્ધિને સારુ ઉદ્યોગ કરે છે. તેઓ ઘરમાં એટલે અવતાર લેવામાં રચિ-ધરાવતા નથી જેમ હંસ ખાખો-ચિયાને છાડી દે છે, તેમ ઉત્તમ સાધકો દરેક ઘરને તજી દે છે. ૨

જેઓ કોઈ પ્રકારનો સંબંધ કરતા નથી, ભોગોના પરિ-

પણ નહિ એવા મધ્યસ્થ દશા.

જેમ બૌદ્ધ પર પગમાં 'સંગોધિ'નાં સાત અંગો છે. તેમ જૈન પરંપરામાં 'સંગોધિ'નાં પાંચ અંગો છે:-શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય. શમ એટલે શાંતિ-માનસિક શાંતિ, સંવેગ-સત્યોર્થ તરફ ઉત્સાહ, નિર્વેદ-વિષય કપાયો તરફ અરુચિ, અનુકંપા-કૃપાળુ વૃત્તિ અને આસ્તિકતા-ધર્મમાં વિશ્વાસ.

* આ વર્ગમાં અરહંતનું સ્વરૂપ, દશા વગેરે બતાવેલ છે. 'અરહંત' એટલે પૂજનીય, પૂજાપાત્ર.

યસ્સાસવા પક્ષિલીના આહોરે ચ અનિસ્સિતો ।

સુજ્જતો અનિમિત્તો ચ વિમોક્ષો યસ્સ ગોચરો ।

આકાસે વ સકુન્તાનં પદં તસ્સ દુરન્નયં ॥ ૪ ॥

યસ્સિન્દ્રિયાનિ સમથં ગતાનિ અસ્સા યયા સારથિના સુદન્તા ।

પહીનમાનસ્સ અનાસવસ્સ દેવા પિ તસ્સ પિહયન્તિ તાદિનો ॥ ૫ ॥

પૃથ્વીસમો નો વિરુજ્જનિ ઇન્દ્રલીલપમો તાદિ સુચ્ચતો ।

રહદો વ અપેતકદ્દમો સંસારા ન મવન્તિ તાદિનો ॥ ૬ ॥

સન્નં તસ્સ મનં હોતિ સન્તા વાચા ચ કમ્મ ચ ।

સમ્મદઙ્ગા વિમુત્તસ્સ ઉપસન્તસ્સ તાદિનો ॥ ૭ ॥

પ્રામને સમજી ચૂકેલા છે તથા નિશાન વિનાના * અને વિવેચન ન કરી શકાય તેવા નિર્વાણને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે છે, તેવા પુરુષોની ગતિ આકાશમાં જોડતાં પક્ષીઓની ગતિની પેઠે કળી શકાય તેવી નથી. ૩

જેઓ દોષરહિત છે, આહારના લાલચુ નથી. તેઓ નિશાન વિનાના અને વિવેચન ન કરી શકાય તેવા નિર્વાણને પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે છે. તેવા પુરુષોની ગતિ આકાશમાં જોડતાં પક્ષીઓના પગલાંની જેમ કળી શકાય તેવી નથી. ૪

સારથિએ પકોટેલા ઘોડાએ શાંત હોય છે તેમ જેમની

* મુળમાં આ માટે અનિમિત્ત શબ્દ આપેલ છે. એ 'વિમોક્ષ' (વિમોક્ષ)નું વિશેષણ છે. 'નિમિત્ત' શબ્દનો એક અર્થ 'નિશાન' પણ છે તેથી 'અનિમિત્ત' એટલે નિશાન વગરનું એવો પણ થાય છે.

ખધી ઇદ્રિયો શાત થઈ ગયેલી છે, જેઓ નિરસિમાન છે, જેમના દેવોના ઝરણા - સુકાઈ ગયેલા છે, તેવા અરહંતોની દેવો પણ સૃષ્ટિ કરે છે ૫

જે પુરુષ પૃથ્વીની પેઠે કોઈની માથે વિરોધ કરતો નથી - અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે સહન કરે છે, ઇદ્રખીલ ૧ સ્તલ જેવો રિથર-અડગ સુમતી છે, કાન્દવ વગરના પાણીના ધરાની પેઠે તદ્દન નિર્મળ છે, એવા અરહંત પુરુષને સ સાર હોતો નથી એટલે કે એવા પુરુષને સમારના પ્રપચો કશી પણ ઇજા કરી શકતા નથી ૬

જગતના સ્વરૂપને મારી મીને સમજીને તેના બંધનથી છુટા થયેલા, વિશેષ શાંતિને પામેલા એવા અરહંતનું મન શાંત હોય છે, વાણી શાંત હોય છે અને કર્મ એટલે પ્રવૃત્તિ પણ શાંત હોય છે. ૭

— આ માટે મૂળમાં આસવ (આમન) શબ્દ છે ‘આસવ’ નો શબ્દાર્થ ‘ઝડી કરવું-ટપપના કરવું’ છે જેમ થી દેવ ઝડપી કરે તે આસવ. આ શબ્દ બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં જ પ્રચલિત છે બૌદ્ધપિત્રાયામાં આસવ આ છે - પ્રામતૃષ્ણા, ભવ એટલે પરમેશ્વરી વાસના દષ્ટિ એટલે કોઈ પથ કે વાઙ્માન દુઃખ અને અવિદ્યા-અજ્ઞાન જૈન પરિભાષામાં આસવ પાંચ ઠ - દિસા, અસત્ય, મોહી, અશ્રદ્ધચર્ચ અને પરિઅદ. જૈન પરંપરામાં કોઈ કોઈ રચને ‘આસવ’ને બદલે ‘અપુદય’ (આમનવ) શબ્દ પણ આવે છે, પરંતુ એ બંને શબ્દોનો અર્થ એકસમાન છે

† નમસ્ના દરવાજા ઉપર દાધી સીંચી ધસારો કરી ન શકે માટે તેની પાસે મજબૂત ચામનો ખેડેલો હોય છે તેનું નામ ઇન્દ્રખીલ અથવા ઇન્દ્રકીન.

અસ્સદ્દો અક્તઙ્ગૂ ચ સન્ધિચ્છેદો ચ યો નસો ।
 હતાવકાસો વન્તાસો સ વે ઉત્તમપોરિસો ॥ ૮ ॥
 ગામે વા યદિ વાડરઙ્ગે નિન્ને વા યદિ વા થલે ।
 યત્થાડરહન્તો વિહરન્તિ તં ભૂમિં રામણ્યકં ॥ ૯ ॥
 રમણીયાનિ અરઙ્ગાનિ યત્થ ન રમતી જનો ।
 વીતરાગા રમિસ્સન્તિ ન તે કામગવેસિનો ॥ ૧૦ ॥

॥ અરહન્તવગ્ગો સત્તમો ॥

૮ : સહસ્સેવગ્ગો

સહસ્સમપિ ચે વાચા અનત્થપદસંહિતા ।
 એકં અત્થપદં સેય્થો યં સુત્વા ઉપસમ્મતિ ॥ ૧ ॥
 સહસ્સમપિ ચે ગાથા અનત્થપદસંહિતા ।
 એકં ગાથાપદં સેય્થો યં સુત્વા ઉપસમ્મતિ ॥ ૨ ॥
 યો ચ ગાથાસતં માસે અનત્થપદસંહિતા * ।
 એકં ધમ્મપદં સેય્થો યં સુત્વા ઉપસમ્મતિ ॥ ૩ ॥
 યો સહરસં સહસ્સેન સજ્ઞામે ગાનુમે જિને ।
 એકં ચ જેય્ય અત્તાનં સ વે સજ્ઞામજુત્તમો ॥ ૪ ॥

જેને હવે કયાંય પણ શ્રદ્ધા રાખવાપણું રહ્યું નથી,

૧૪ મં ૦ સંહિતં ।

+ મનુષ્ય, પામવાનું પામી ચૂકે છે અને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે ત્યાર પછી તેને ધીનું ક્યાંય શ્રદ્ધા રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. અહીં તે કોઈએ પહેલેજો મનુષ્ય એવા પ્રકારનો હોય છે.

નિર્વાણને અનુભવી* રહેલ છે, જન્મમરણનાં અનુભવાનો છેદાઈ ગયાં છે, જન્મજન્માંતરમાં જવાપણુ રથ નથી અને જેણે તમામ આશાનુષ્ઠાઓને હાંકી કાઢેલ છે એવો જ નર ઉત્તમ પુરુષ છે-અરહંત છે. ૮

જે સ્થળે એટલે ગામમાં છે વનમાં, નીચાજુવાળી જગ્યાએ કે સમતળવાળી જગ્યાએ અરહંતો વિહાર કરે છે, તે સ્થળ રમણીય છે. ૯

વીતરાગ પુરુષો એશઆરામને શોધતા નથી; મારે ત્યાં સાધારણ માણસને રહેવું ગમતું નથી ત્યાં રમણીય વનોમાં તેઓ એકાંત સ્થાનમાં રહે છે ૧૦

સાતમેા અરહંતવર્ગ સમાપ્ત.

૮ : સહસ્રવર્ગ

અર્થ વગરનાં હજારો વચનો બોલવા કરતાં જેને સાંભળીને શાંતિ થાય એવું એક વચન બોલવું શ્રેયસ્કર છે. ૧

અર્થ વગરની હજારો ગાથાઓ બોલવા કરતાં જેને સાંભળીને શાંતિ થાય એવું એક ગાથાપદ બોલવું શ્રેયસ્કર છે. ૨

અર્થ વગરની સેંકડો ગાથાઓ બોલવા કરતાં જેને સાંભળીને શાંતિ થાય એવું એક ધર્મવચન બોલવું શ્રેયસ્કર છે. ૩

સંશ્રામમાં હજારગણા હજાર એટલે દસ લાખ માણસોને જીતે તેના કરતાં જે એક પોતાના આત્માને જીતે તે જ ખરો.

* મુળમાં આ માટે 'અકૃતઙ્ગુ' (અકૃતજ) શબ્દ છે. 'અકૃત' એટલે નિર્વાણ અને 'ઙ્ગુ' એટલે જાણનારો-અનુભવી. અથવા ભાષામાં જે અર્થમાં 'અકૃતજ' શબ્દ છે તે અર્થમાં પણ અહીં એ આ પ્રમાણે ઘટાવી શકાય: અકૃતજ એટલે હવે જેના ઉપર કોઈએ કશો ઉપકાર કરવાની જરૂર નથી રહી માટે જેને હવે કોઈને ઉપકાર માનવાની-વાળવાની કે જાણવાની પથ જરૂર નથી રહી અર્થાત્ જે કૃતકૃત્ય છે, તે અહીં અકૃતજ કહેવાય.

भक्ता ह्ये जितं सेव्यो या चायं इतरा पुजा । ५२०

अतदन्तस्त्व पोमस्स निधं संयतचारिणो ॥ ५ ॥

नेत्र देवो न गन्धर्वो न मासो सह मद्रुना । ५२१

जिनं अजिनं कपिरा तथारूपस्म जन्तुनो ॥ ६ ॥

मासे मामे सहस्मेन यो यजेथ सनं ममं ।

एकं च भावित्तानं गुह्यतमवि पूजये ।

मा एव पूजना सेव्यो यमे यस्मत्तनं हुतं ॥ ७ ॥

यो चे यस्मत्तनं जन्तु अग्निं परिचरे यने ।

एकं च भावित्तानं गुह्यतमवि पूजये ।

मा एव पूजना सेव्यो यमे यस्मत्तनं हुतं ॥ ८ ॥

यं हिनि विद्वं य हुतं य लोके भवत्तं यजेथ पुन्नोदगो ।

गुह्यं नि तं न चतुर्मासेनि अविशदना उज्जगंसे सेव्यो ॥ ९ ॥

સંયમથી ચાલનારા તથા૩૫ પુરુષની જીતને દેવ, ગાંધર્વ,
માર, કે બ્રહ્મા પોતે પણ વિક્ષણ કરી શકતા નથી. ૫,૬

જે માનવ મહિને મહિને હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કરીને
સો વરસ સુધી યજ્ઞો કર્યા કરે અને જે માનવ એક પવિત્ર
આત્માની માત્ર બે ઘડી પૂજા કરે-ઉપાસના કરે, તેમાં સો
વરસ સુધી યજ્ઞ કરવા કરતાં પવિત્ર આત્માની માત્ર બે ઘડી
ઉપાસના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. ૭

જે માનવ વનમાં રહીને સો-વરસ સુધી અગ્નિની ઉપા-
સના કર્યા કરે અને જે માનવ એક પવિત્ર આત્માની માત્ર
બે ઘડી ઉપાસના કરે તેમાં સો વરસ સુધી અગ્નિની ઉપાસના
કરવા કરતાં પવિત્ર આત્માની માત્ર બે ઘડી ઉપાસના
કરવી શ્રેષ્ઠ છે. ૮

કોઈ માનવ પુણ્યની આશા રાખીને આ લોકમાં એક
વરસ સુધી જે કાંઈ યજ્ઞન કરે વા હોમહવન કરે, તે બધું
નિષ્કપટ એવા સંત-પુરુષના અભિવાદનના ચોથા ભાગ જેટલું
પણ કલ્યાણકારી નીવડતું નથી. ૯

જે માનવ વૃદ્ધ પુરુષોને નિત્ય માન આપે છે અને
તેમની નિત્ય ઉપાસના કરે છે તેના આ ચાર ધર્મો વધે છે :
આયુષ્ય, વર્ણ (દેહની કાંતિ), સુખ અને બળ. ૧૦

દુરાચારી અને શાંતિસમાધિવિનાનો માણસ સો વરસ
જીવે તે કરતાં સદાચારી અને ધ્યાની માણસનું એક દિવસનું
જીવું શ્રેયસ્કર છે. ૧૧

કુર્મતિવાળો અને શાંતિસમાધિવિનાનો માણસ સો
વરસ જીવે તે કરતાં સુમતિવાળા અને ધ્યાની માણસનું એક
દિવસનું જીવું શ્રેયસ્કર છે. ૧૨

યો ચે વસ્સસતં જીવે કુસીતો હીનવીરિયો ।

एकाहं जीवितं सेय्यो विरियमारमतो दब्धं ॥ १३ ॥

યો ચે વસ્સસતં જીવે અપસ્સં ^{ઉપસિદ્ધિ} ^{અર્થ} ઉદયવ્યયં ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो उदयव्ययं ॥ १४ ॥

યો ચે વસ્સસતં જીવે અપસ્સં અમતં પદં ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो अमतं पदं ॥ १५ ॥

યો ચે વસ્સસતં જીવે અપસ્સં ધમ્મમુત્તમં ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्सतो धम्ममुत्तमं ॥ १६ ॥

॥ સહસ્તકગ્ગો અટ્ઠમો ॥

૯ : પાપવ્રગ્ગો

અમિત્યેયેય કલ્યાણે પ.પા ચિત્તં નિવારયે ।

दन्धं हि करोतो पुञ्ज पापस्मि रमती मनो ॥ १ ॥

પાપં ચે પુરિસો કયિરા ન તં કયિરા પુનપ્પુનં ।

न तम्हि छन्दं कयिराय दुक्खो पापस्स उच्चयो ॥ २ ॥

પુજ્ઞં ચે પુરિસો કયિરા કયિરાયેનં પુનપ્પુનં ।

तम्हि अन्दं कयिराय सुखो पुञ्जस्स उच्चयो ॥ ३ ॥

પાપોઽપિ પરસતિ મદ્રં યાવ પાપં ન પચ્ચતિ ।

यदा च पचति पापं अथ पापो पापानि पस्सति ॥ ४ ॥

સુસ્ત અને ઉત્સાહવગરને। માણસ શો વરસ હવે તે કરતાં ઉત્સાહ સાથે દૈપણ્યે પુરુષાર્થ કરનાર માણસનું એક દિવસનું હજીં શ્રેયઃકર છ. ૧૩

જગતના સ્વભાવને એટલે વસ્તુમાત્રની ઉત્પત્તિ અને તેના વિનાશને નહિ જોનારો—નહિ સમજનારો સો વરસ જીવે તે કરતાં જગતના સ્વભાવને ઘરાઘર જોનારાનું એક દિવસનું જીવું શ્રેયસ્કર છે. ૧૪

અમૃતપદને એટલે કે અજર-અમર સ્થિતિને નહિ જોનારો સો વરસ જીવે તે કરતાં અમૃતપદને જોનારાનું એક દિવસનું જીવું શ્રેયસ્કર છે. ૧૫

ઉત્તમ ધર્મને નહિ જોનારો સો વરસ જીવે તે કરતાં ઉત્તમ ધર્મને જોનારાનું એક દિવસનું જીવું શ્રેયસ્કર છે. ૧૬

આઠમો સહસ્રવર્ગ સમાપ્ત.

૯ : પાપવર્ગ

કલ્યાણકારી કાર્ય માટે ઉતાવળ કરો. ચિત્તને પાપ તરફ જતું અટકાવો. જે માનવ સુસ્ત ખનીને પુણ્ય કરે છે તેનું મન પાપમાં રમે છે. ૧

જે મનુષ્ય પાપ કરે, તેા તેણે પાપને ફરી ફરીને નહિ કરવાનું ધ્યાન રાખતું જોઈએ. પાપ કરવાનો છંદ લગાડવો જોઈએ નહિ. ભેગો થઈ ગયેલો પાપનો જથ્થો કુખકારી નીવડે છે. ૨

જે મનુષ્ય પુણ્ય કરે, તેા તેણે પુણ્યને ફરી ફરીને કાર્ય કરતું જોઈએ. પુણ્ય કરવાનો છંદ લગાડવો જોઈએ. ભેગો થયેલો પુણ્યનો જથ્થો સુખકારી નીવડે છે. ૩

પાપી માનવ પણ જ્યાં સુધી પાપનું ફળ જણાતું નથી ત્યાં સુધી પાપને બહુ સમજે છે, પરંતુ જ્યારે પાપનું ફળ

x પાપના ફળ ન આવતરવ તત સુત્રા એ પાપી પાપને બહુ સમજે છે. અર્થાત્ પાપી પાપો કરવા છતાવ જ્યારે પ્રત્યક્ષ

મદ્રોઽપિ પસ્મિનિ પાપં યાવ મદ્રં ન પચતિ ।

યદા ચ પચતિ મદ્રં અથ મદ્રો મદ્રાનિ પસ્સતિ ॥ ૫ ॥

માઽપ્યમઙ્ગેય પાપસ્સ ન મં તં^૧ આગમિસ્સતિ ।

ઉદધિન્દુનિપાતેન ઉદકુમ્ભોઽપિ પૂરતિ ।

પૂરતિ ઘાતો પાપસ્સ યોકયોકં^૨ પિ આચિનં ॥ ૬ ॥

માઽપ્યમઙ્ગેય પુઙ્ગસ્સ ન મં તં આગમિસ્સતિ ।

ઉદધિન્દુનિપાતેન ઉદકુમ્ભોઽપિ પૂરતિ ।

પૂરતિ ધીરો પુઙ્ગસ્સ યોકયોકં^૩ પિ આચિનં ॥ ૭ ॥

• વાણિજો વ મયં મગ્ગં અપ્પસત્થો મહદ્ધનો ।

વિસં જીવિતુકામો વ પાપાનિ પરિવઙ્ગેયે ॥ ૮ ॥

પાણિમ્હિ ચે વણો નાસ્સ હરેય્ય પાણિના વિસં ।

નાન્યણં વિસમન્થેનિ નત્થિ પાપં અકુચ્ચતો ॥ ૯ ॥

જણાવા લાગે છે, ત્યારે તે પાપને પાપ સમજે છે. ૪

લયો માનવ પણ જ્યાં સુધી ભક્તિ કાર્યનાં ફળ જણાતાં નથી ત્યાં સુધી ભક્તિ કાર્યને પણ જૂઠાં સમજે છે; પરંતુ

જીવનમાં સુખો જ અનુભવે છે, ત્યારે તે પાપને પાપ ન સમજતાં ભક્તિ કામ સમજે છે; પરંતુ ત્યારે ગમે ત્યારે પાપનાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે, ત્યારે તેને (પાપીને) પાપો પાપરૂપે જણાય છે. ખરી રીતે, પાપ કરનારો દુઃખ જ પામે એ ન્યાયનો નિયમ છે—પણ તે અહીં દુઃખ પામે વા ગમે ત્યાં દુઃખ પામે. જુઓ બાલ-વર્ગની ૧૦ મી ગાથા.

જ્યારે ભલાં કાર્યનાં+ ફળ જલ્દી લાગે છે, ત્યારે તે ભલાં કાર્યને ભલાં કાર્ય સમજે છે. ૫

‘થોડું થોડું પાપ મને કશું કરી શકવાનું નથી’ એમ સમજી પાપને હસી કાઢવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી ટપકતાં ઘડો પણ પાણીથી ભરાઈ જાય છે, તેમ થોડું થોડું પાપ આચરતાં છેવટે પાપ કરનાર અજ્ઞાન માનવ પાપથી ભરાઈ જાય છે. ૬

‘થોડું થોડું પુણ્ય મને કશું ફળ આપી શકવાનું નથી’ એમ સમજી પુણ્યને હસી કાઢવું નહિ. ટીપું ટીપું પાણી ટપકતાં ઘડો પણ પાણીથી ભરાઈ જાય છે, તેમ થોડું થોડું પુણ્ય આચરતાં છેવટે પુણ્ય કરનાર ધીર પુરુષ પુણ્યથી ભરાઈ જાય છે. ૭

પાસે ધન થયું છે અને સાથે ચાલનારા સાથી ચોછા છે એમ જાણીને વાણિયો જેમ બીકવાળો માર્ગને છોડી દે છે તથા જીવવાની ઈચ્છાવાળો માનવ જેમ ઝેરને છોડી દે છે, તેમ સાધક પુરુષ પાપને છોડી દેવાં. ૮

હાથમાં ઘા ન પડ્યો હોય તો તેમાં ઝેર લઈને ફરી શકાય; ઘા ન પડ્યો હોય તો ઝેર કશી અસર કરી શકતું નથી, તેમ પાપ નહિ કરનાર માનવને પાપ લાગતું નથી. ૯

+ ઠોઠું સજ્જન પુરુષ બાળક ઠોઠું ખસ અથવા બદ્ધ પુરુષનું બહું કરવા જાય અને સંભવ છે કે પરિણામે કદાચ તે બહું કરનારને નકસાત થવાનો પ્રસંગ જિમ્મો થાય, તો એટલા પૂરતું એ અધીરો બહું કરનારો પોતાના બહા કાર્યને પણ શૂંકું સમજવાની ઉતાવળ કરી ભેગો બાકી, બહું કરનારનું ગમે તે કાળે બહું જ થાય એ ન્યાયનો સનાતન કાયદો છે.

યો અપ્પદુઢસ્સ નરસ્સ દુસ્સતિ સુદ્ધસ્સ પોસસ્સ અનઙ્ગમ્સ ।
 તંમંવ ચાલં પચ્ચતિ પાપં સુહુમો રજો પટિવાતં વ સિત્તો ॥૧૦॥
 ગબ્ભમેકે ઉણ્ણજ્ઞન્તિ નિરયં પાપકમ્મિનો ।
 સમ્મં સુગતિનો યન્તિ પરિનિબ્બન્તિ અનાસવા ॥ ૧૧ ॥ ^{જો પાપી}
 ન અન્તલિક્ખે ન સમુદ્દમજ્ઞે ન પબ્બતાને વિવરં પવિસ્સ ।
 ન વિજ્ઞતી સો જગતિપ્પદેસો યત્તદ્ધિતો મુશ્ચેય્ય ^{પવતિ} ^{ગુહ્ય} પાપકમ્મા ॥૧૨॥
 ન અન્તલિક્ખે ન સમુદ્દમજ્ઞે ન પબ્બતાને વિવરં પવિરસ ।
 ન વિજ્ઞતી સો જગતિપ્પદસો યત્તદ્ધિતં નપ્પસહેથ મચ્ચુ ॥ ૧૩ ॥
 ॥ પાપવગ્ગો નવમો ॥

૧૦ : દણ્ડવગ્ગો

સબ્બે તસન્તિ દણ્ડરસ સબ્બે માયન્તિ મચ્ચુતો ।
 અત્તાને ઉપમં કત્વા ન હનેથ્ય ન ઘાતયે ॥ ૧ ॥
 સબ્બે તસન્તિ દણ્ડસ્સ સબ્બેમં જીવિતં પિયં ।
 અત્તાને ઉપમં કત્વા ન હનેથ્ય ન ઘાતયે ॥ ૨ ॥
 સુલ્લકામાનિ મૃતાનિ યો દણ્ડેન ત્રિહિસતિ ।
 અત્તનો સુલ્લમેસાનો પેચ્ચ સો ન લભતે સુલ્લં ॥ ૩ ॥

દુષ્ટ કે પાપી ન હોય અને પવિત્ર હોય તેવા શુદ્ધ
 માનવ ઉપર હોય ચડાવનાર અજ્ઞાન માનવની તરફ, જેમ
 સામે વાયરે ફેડેની ઝીણી ધૂળ પાછી આવે છે, તેમ પાપ
 પાણુ આવે છે. ૧૦

પાપ-કર્મ કરનારા કેટલાક ગર્હાંગાં પેદા થાય છે;

કેટલાક ખાપીઓ નરકમાં અવતાર પામે છે. સારી પ્રવૃત્તિ કરનારા સ્વર્ગમાં અવતરે છે અને તદન દોષ વગરના માનવો નિર્વાણને પામે છે. ૧૧

ભલે આકાશમાં જાય, ભલે સમુદ્રની વચ્ચે રહે અગર પર્વતની શુક્રામાં પેસી રહે. તોપણ જગતમાં એવું કોઈ કેકાણું નથી કે જ્યાં રહેનારો લાલસુ માણસ પાપકર્મથી છુટી શકે. ૧૨

ભલે આકાશમાં જાય, સમુદ્રની વચ્ચે રહેવાનું રાખે કે પર્વતની શુક્રામાં સંતાઈને રહે, તોપણ જગતમાં એવું કોઈ સુરક્ષિત સ્થળ નથી કે જ્યાં રહેનાર માનવને મૃત્યુ ન પહોંચી શકે. ૧૩

નવમો પાપવર્ગ સમાપ્ત.

૧૦ : દંડવર્ગ

ખધાં પ્રાણીઓ દંડથી* ભારે ત્રાસ પામે છે. તમામ પ્રાણીઓ મૃત્યુથી ડરતા રહે છે. માટે તમામ પ્રાણીઓને પોતાની જેવાં જ સમજીને જાતે કોઈનો ઘાત કરવો નહિ અને બીજા પાસે પણ કોઈનો ઘાત કરાવવો નહિ. ૧

તમામ જીવો દંડથી ત્રાસ પામે છે. તમામ જીવોને જીવવું વહાણું લાગે છે. માટે તમામ પ્રાણીઓને પોતાની જેવાં જ સમજીને જાતે કોઈનો ઘાત કરવો નહિ અને પાસે પણ કોઈનો ઘાત કરાવવો નહિ. ૨

सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन न हिंसति ।
 अत्तनो सुखमेसानो पेच सो रुभते सुखं ॥ ४ ॥
 मा'वोच फुरुसं कच्चि^{१८} बुत्ता पटिवदेय्यु^{१९} तं ।
 दुक्खा हि सारम्भकथा पटिदण्डा फुसेय्यु^{२०} तं ॥ ५ ॥
 स चे नेरेसि अत्तानं कंसो उपहतो यथा । २१२५ - ५१७
 एस पत्तोऽसि निब्बानं सारम्भो ते न विज्जति ॥ ६ ॥
 यथा दण्डेन गोपालो गावो पाचेति गोचरं ।
 एवं जरा च मृच्छुं च आयुं पाचन्ति प्राणिनं ॥ ७ ॥ प्राणिना
 अथ पापानि कम्मानी करं बालो ने बुज्जेति ।
 सेहि कम्महि दुम्मेधो अग्गिदड्ढो व तप्पति ॥ ८ ॥
 यो दण्डेन अदण्डसु अप्पदुड्ढसु दुस्सति ।
 दसन्नमञ्जतरं ठानं खिप्पमव निगच्छति ॥ ९ ॥
 वेदनं फुरुसं जानि सरीरस्स च भेदनं ।
 गरुक्कं वा पि आबाधं चित्तक्खेपं व पापुणे ॥ १० ॥
 राजतो वा उपस्सग्गं^{२१} अम्भक्खानं व^{२२} दारुणं ।
 परिकखयं व जातीनं भोगानं व^{२३} पमद्दुरं^{२४} ॥ ११ ॥
 अथवऽस्स अगारानि अग्गि ड्हति पावको ।
 कायस्स भेदा दुप्पज्जो निरयं सोपपज्जति^{२५} ॥ १२ ॥

हेवा छतां मृत्यु पञ्ची सुख भामनो नथी. ३

सुखनी वाछा राख-तरां प्राणीयेनी, दंड द्वारा हिंसा
 करतो नथी, नेत्रो पोतानी जाने सारु सुखने शोधतो अहिंसक

१८ म० किञ्चि । १९ म० पटिवदेय्युं । २० म० फुमेय्युं ।

२१ म० उपसगं । २२ म० च । २३ म० पमद्गुणं । २४ म० सो उपपज्जति ।

માનવ મૃત્યુ પછી સુખ પામે છે. ૪

ડોઈને કશું કઠોર વચન ન કહીશ. જેને કહીશ તે તને સામું એવું જ કઠોર વચન કહેશે. સામે કહેલાં કઠોર વચન દુઃખકર નીવડે છે અને કઠોર વચન કહેનારને એવાં જ કઠોર વચનો સામાં સાંભળવાનું દુઃખ ભોગવવું પડે છે. ૫

દૂટેલું કાંસાનું વાસણ જેમ અવાજ કરતું નથી તેમ જો તું કઠોર વચન બોલવા સાર તારી જાતને ન પ્રેરીશ, તો તું નિર્વાણ પામેયો છે; અને હવે તારે ડોઈની સામે કઠોર વચન કાઢવાનું રહેતું નથી. ૬

જેમ જોવાળ દંડ વડે ગાયોને તેની ચરવાની જગ્યા તરફ હાંકી જાય છે, તેમ જરા અને મૃત્યુ તમામ પ્રાણીના આયુષ્યને તેના છેડા તરફ હાંકી જાય છે. ૭

અસાનમઠ માનવ પાપકર્મોને કરે તો ગુણ છે છતાં પોતે શું કરે છે એ સમજતો નથી; તેથી કુમતિવાળો તે પોતાનાં જ પાપકર્મો વડે આગથી હાંમેલાની પેઠે સંતાપ પામે છે. ૮

જે પ્રાણીઓ દોષ વગરનાં છે અને દંડવા જેવાં નથી તેમને દંડ વડે જે હેરાન કરે છે, તે આ નીચે જણાવેલી દશમાંની ડોઈ પણ એક દુર્દશાને સત્ત્વર પામે છે. ૯

તે (૧) ભયંકર વેદના પામે છે, અથવા (૨) શરીરનાં છેદન-એદન પામે છે. અથવા (૩) મહાપીડા પામે છે, અથવા (૪) ગાંડપણ પામે છે, તે (૫) સખત રાજશિક્ષા પામે છે, અથવા (૬) તેના ઉપર ભયંકર આળ ચડે છે, (૭) તેનાં સગાં-વહાલાં મરી જૂટે છે, અથવા (૮) તેના બધા ભોગો નાશ પામે છે. ૧૦, ૧૧

અથવા (૯) આગ તેના ઘરખારને બાળીને આકે કરી મૂકે છે, અને એ (૧૦) કુમતિવાળો છોડે મૃત્યુ પછી નરકમાં અવતાર પામે છે. ૧૨

न नगचरिया न जटा न पङ्का

नाऽनासका थण्डिलसायिका वा ।

रजो च जलं उक्कटिकप्पधानं

सोधेन्ति मच्चं अवित्तिण्णकंखं ॥ १३ ॥

अलङ्कतो चे पि समं चेरय्य

सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी ।

सब्बेसु भूतेसु निधाय दण्डं

सो ब्राह्मणो सो समणो स भिक्षू ॥ १४ ॥

द्विरीनिसेधो पुरिसो कोचि लोकस्मिं विज्जति ।

यो निन्दं अप्पबोधति अस्सो भद्रो कसामिव ॥ १५ ॥

अस्सो यथा भद्रो कसानिविद्धो

आतापिनो संवेगिनो भूवाथ^{२५} ।

सद्धाय सीलन च विरियेन च

समाधिना धम्मविनिच्छयेन च ।

सम्पन्नविज्जाचरणा पटिस्सता

पहस्सथ दुक्खमिदं अनण्णकं ॥ १६ ॥

उदकं हि नयन्ति नेत्तिका उसुकारा नमयन्ति तेजनं ।

दारुं नमयन्ति तच्छका अत्तानं दमयन्ति सुब्बता ॥ १७ ॥

॥ दण्डवगो दसमो ॥

નગ્ન રહેતું, + અગર જટા ~~રોમોરોમોરો~~ શરીરે માટી ચોળવી, લાઘણુ ખેંચવી ખુલ્લી ભૂમિ ઉપર રાચનવ્રત કરવું, શરીરે ધૂળ લગાડવી કે દેહને મેલો રાખવો આર ઊલકક ખેસવાનું વ્રત લેતું—એમાનું કાઈ અગર એ ખવું સકાઓના પારને નહિ પામેલા માનવને કદી પવિત્ર કરા શકતું નથી ૧૩

વસ્ત્રથી સુશોભિત રહેના છતાંય જે સમસાવે આચરણુ કરતો હોય, શાત દ્વાત નિયમખજ્જ અને બ્રહ્મચારી હોય તથા બધા જૂતો તરફના દડને એટલે હિસાબાવને તજી દેનારો હોય, તેવો માનવ બ્રાહ્મણ કહેવાય છે, શ્રમણુ કહેવાય છે અને સિશ્નુ પપુ કહેવાય છે ૧૪

જગતમા એવો પુરુષ કેઈક જ હોય છે, જે કેવળ શરમને લીધે પાપ-કર્મ કરતા અટકતો હોય જેમ ઉત્તમ ઘોડો ચાખુક પડતા પહેલા જ ચેતી જાય છે, તેમ એવો પુરુષ પોતાની નિદા થતા પહેલા જ ચેતી જાય છે ૧૫

ચાખુકને બેનારા ભદ્ર (કિતમ) ઘોડાની પેઠે ઉત્સાહવાળા ખનો પોતાની ભૂલોમાથી ઉતાવળ કરીને નીકળી જાયો, શ્રદ્ધા વડે, સદાચાર સાથે પુરપાર્થ વડે સમાધિ (રાતિ) વડે અને ધમના વિશેષ રીતે નિશ્ચય દ્વારા વિધારાપત્ર અને આચરણુ સપત્ર થઈ વિશેષ સ્મૃતિવાળા ખની આ અમાપ દુખોને તજી દેનારા થાઓ ૧૬

ખેતરમા પાણી વાળનારા, જેવી રીતે જરૂર હોય તેવી રીતે પાણીને વાળ્યા કરે છે, ખાણુને ઘડનારા જેમ ખાણુને ખરાખર સીવું કરે છે, સુતાર જરૂર પ્રમાણે જેમ લાકડાને ઘડે છે, તેમ જ્ઞાની પુરવો પોતાના આત્માનું દમન કરે છે ૧૭

દશમે દેવગી સમાપ્ત

+ આ ગાથાના નિવેક વગરના એકના દહ મનનું કશું જ ફળ આનું નથી એમ ગ્રંથપણુ જણાવેન ઇ.

११ : जरावग्गो

को नु हामो किमानन्दो निचं पज्जलिते सति ।
 अन्धकारेण ओनद्धा पदीपं न गवेसथ^१ ॥ १ ॥
 पस्म चित्तकनं विम्वं अरुक्कायं समुस्सितं ।
 आतुरं चहुमद्दण्णं यम्मा नत्थि धुवं ठिति ॥ २ ॥
 परिजिण्णगिदं रूपं रोगनिदुं पभद्दुरं ।
 पिज्जति पृतिसेदेहो मरणन्तं हि जीवितं ॥ ३ ॥
 यानिमानि अपत्थाणि अलापूनेव सारदे ।
 कापोतकानि अट्ठीनि तानि दिस्सान का रति ॥ ४ ॥
 अट्ठीनं नगरं कनं मंसलोहितलेपनं ।
 यत्थ जरा च मच्चू च मानो मक्खो च ओहितो ॥ ५ ॥
 जीरन्ति वे गजरथा सुचित्ता
 अथो सरीरं पि जरं उपेति ।
 सतं च धम्मो न जरं उपेति
 सन्तो हवे सन्धि पवेदयन्ति ॥ ६ ॥
 अप्पग्गुत्ताऽयं पुरिसो वलिवहो व जीरति ।
 मंसानि तस्स वड्ढन्ति पज्जा तस्स न वड्ढति ॥ ७ ॥
 अनेकजातिमंसारं सन्धापरिसं अनिव्विसं ।
 गह्वकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥ ८ ॥

૧૧ : જરાવગ

સતત ભડકે ખબ્યા કરતા સંસારમાં હાસ્ય શું ? આનંદ શો ? અજ્ઞાનરૂપી અધિકારશસ્ત્ર એવા તમે દીપ કેમ ખોળતા નથી ? ૧

જુઓ શરીરનું પોષુ વિચિત્ર રચનાયુક્ત છે, જેમાં જખમોનો પાર નથી-જે હાડકાંથી ઉપસાવેલ છે, અનેક રોગોથી પીડા પામે છે, અનેક સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા જ કરે છે અને જેની સ્થિતિ અચળ નથી. ૨

૩૫ જીર્ણ થનારું છે, શરીર રોગોનો માળો છે, નાશવંત છે, દુર્ગંધના ભંડારરૂપ આ કાયા ભેદાઈ જનાર છે અને જીવનને છેડે મરણ આવીને બોલું રહેનારું છે. ૩

શરદઃ ઋતુમાં ફેંકી દીધેલાં તુંખડાં જેવાં ભૂરા રંગનાં જે આ હાડકાં છે, તેને જોઈને શી મોજ માણવી ? ૪

કાયા અરિથનું નગર છે. એની આસપાસ માંસ અને રધિરનું લીંપણ છે. એ નગરમાં જરા, મૃત્યુ અસિમાન અને તિરસ્કાર ભર્યાં પડ્યાં છે. ૫

રાબના સારા સારા મજબૂત રથો જીર્ણ થઈ જાય છે, તેમ આ કાયા પણ જીર્ણ થઈ જાય છે. સંતજનો સંતજનોને જણાવે છે, કે એક સંતધર્મ કદીપણ જીર્ણ થતો નથી. ૬

અલ્પજ્ઞાની આ માનવ બળદની પેઠે વૃદ્ધિ પામે છે. તેનું માંસ વધે છે પણ તેની પ્રજ્ઞા (બુદ્ધિ) વધતી નથી. ૭

આ કાયારૂપ ઘર બનાવનારને શોધતો હું અનેક જન્મ-વાળા સંસારમાં ફેંકટ રીતે હોડ્યા કરતો હતો; અને દુઃખ ફેંકારો અવતાર વારે વારે આવ્યા કરતો હતો. ૮

ગહકારક ! દિદ્વોઽસિ પુન ગેહં ન કાહસિ ।
 સન્ધ્યા તે ફાસુકા ભગ્ના ગહકૂટં વિસંસ્વતં^{૧૭} ।
 વિસંસ્વારગત ચિત્તં તળ્હાનં સ્વયમજ્ઞગા ॥ ૯ ॥
 અચરિત્વા બ્રહ્મચરિયં અલદ્ધા યોઽવ્યને ધનં ।
 જિણ્ણકોઽથા વ જ્ઞાયન્તિ સ્ત્રીણમચ્છે વ પલ્લે ॥ ૧૦ ॥
 અચરિત્વા મહાચરિયં અલદ્ધા યોઽવ્યને ધનં ।
 સેન્તિ ચાપાઽતિસ્ત્રીણા વ પુરાણાનિ અનુત્થુનં ॥ ૧૧ ॥
 ॥ જરાવગ્ગો એકાદશમો ॥

૧૨ : અન્તવગ્ગો

અત્તાનં ચે પિયં જઙ્ગા રક્ષેય્ય નં સુરક્ષિતં ।
 તિણ્ણમઙ્ગતરં યામં પટિજગ્ગેય્ય પણ્ડિતો ॥ ૧ ॥
 અત્તાનમેવ પઠમં પતિરૂપે^{૧૮} નિવેસયે ।
 અથઽઙ્ગમનુસાસેય્ય ન ફિલિસ્સેય્ય પણ્ડિતો ॥ ૨ ॥
 અત્તાનં ચે તથા કયિરા યથઽઙ્ગમનુસાસતિ ।
 સુદન્તો વત દમ્મેથ અત્તા હિ કિર દુદ્ધમો ॥ ૩ ॥
 અત્તા હિ અત્તનો નાથો કો હિ નાથો પરો સિયા ।
 અત્તના હિ સુદન્તેન નાથં લભતિ દુલ્લભં ॥ ૪ ॥

પણ એ શરીરરૂપી જુદા બનાવનાર ! હું તને ઓળખી
 ગયો છું. હવે તું ઘરને કરીવાર ખાંધી શકીશ નહિ. તારી બધી
 પાંસળીઓ એટલે પાટડીઓ તોડી નાખેલ છે. ઘરનો મોસ
 પણ ટૂટી પડેલ છે. સંસ્કારવગરનાં બનેલા ચિત્તે વૃથાના

૨૭ મં વિમંચિતં ।

૨૮ મં પટિરૂપે ।

† કામસંસ્કાર વગેરે અકુશલ સંસ્કાર વગરના

આત્મવર્ગ

ક્ષય સમજી લીધો છે. ૯

યૌવનમાં બ્રહ્મચર્યને નહિ પાળનારા અને ધનઉપાર્જન નહિ કરનારા લોકો, માછલાં વગરના ખાખિયામાં રહેતાં ઘરડાં બગલાંઓની જેમ ધ્યાન ધરે છે. ૧૦

યૌવનમાં બ્રહ્મચર્યને નહિ પાળનારા અને ધનઉપાર્જન નહિ કરનારા લોકો જૂની પુરાણી વાતોને સંભારી સંભારીને શોચ કરતા સડી ગયેલા ધનુષની જેમ પડી રહે છે અર્થાત્ એ કશું જ કરી શકતા નથી. ૧૧

અગિયારમો જરાવર્ગ સમાપ્ત.

૧૨ : આત્મવર્ગ

આત્માને વહાલો ગણતા હો, તો તેને સારી રીતે સાચવી રાખવો જોઈએ. પંડિત એટલે વિવેકી પુરુષે આત્માને સાક કરવો સારુ ત્રણમાંથી ગમે તે એક પહેરે જરૂર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ૧

સૌથી પ્રથમ પોતાના આત્માને જ યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં મૂકી જોવો અર્થાત્ પહેલવહેલાં પોતાની જાતને જ કોઈપણ પ્રવૃત્તિ લાગુ કરી તેમાં તાવી જોવી, ત્યારપછી જ બીજાને એ વિશેનો બોધ આપવો. આમ કરવાથી બોધ આપનાર પંડિતને કલેશ થશે નહિ. ૨

મનુષ્ય પ્રથમ પોતે જ તેમ કરે, જેમ બીજાને બોધ આપે છે. પોતાનો આત્મા સારી રીતે કેળવાય તેમ તેડું દમન કરવું જોઈએ; કારણકે આત્માને કેળવવો અતિ કઠિન છે. ૩

આત્મા જ આત્માનો નાથ છે. બીજો કોણ નાથ થઈ શકે ? સારી રીતે દમન કરેલા આત્મા વડે જ દુર્લભ નાથ

÷ ભિક્ષુવર્ગની ૨૦ મી અને ૨૧ મી ગાથા પણ આત્મ-વર્ગમાં મૂકી શકાય તેવી છે.

અત્તના વ^{૨૯} કતં પાપં અત્તજં અત્તસંભવં ।
 અભિમન્ધતિ^{૩૦} દુમ્મેધં વજિરં વડ્ડમમયં મણિં ॥ ૫ ॥
 યસ્સ અચ્ચન્તદુસ્સીલ્યં માલુવા સાલમિવોત્થતં^{૩૧} ।
 કરોતિ સો તથડત્તાનં યથા નં ઇચ્છતી દિસો ॥ ૬ ॥
 સુકરાનિ અસાધૂનિ અત્તનો અહિતાનિ ચ
 યં વે હિતં ચ સાધું ચ તં વે પરમદુક્કરં ॥ ૭ ॥
 યો સાસનં અરહતં અરિયાનં ધમ્મજીવિનં ।
 પટિક્કોસનિ દુમ્મેધો દિટ્ઠિં નિસ્સાય પાપિકં ॥
 ફલાનિ કઢ્ઢકસ્સેવ અત્તઘજ્ઞાય ફલ્હતિ ॥ ૮ ॥
 અત્તના વ કતં પાપં અત્તના સંકિલિસ્સતિ ।
 અત્તના અકતં પાપં અત્તના વ વિસુજ્ઞતિ ।
 સુદ્ધી અસુદ્ધી પચ્ચતં નાડ્ઞો અજ્ઞં વિસોધયે ॥ ૯ ॥
 અત્તદત્થં પરત્થેન વહુનાડપિ ન હાપયે ।
 અત્તદત્થમભિજ્ઞાય સદત્થપસુતો સિયા ॥ ૧૦ ॥

॥ અત્તવગ્ગો દ્વાદસમો ॥

પામી શકાય છે. ૪

પદ્યરના મણિને વજ્ર કાપી નાખે છે તેમ આ-માએ
 પોતે કરેલું આત્મામાંથી પેદા થયેલું અને આત્મામાંથી
 સંભવ પામેલું પાપ દુષ્ટગુહિવાળા પાપ કરનાર આત્માને જ

ભારે સતાવે છે. ૫

સાલ નામના વૃક્ષ ઉપર પથરાયેલ માલુવાવેલની* જેઠે આત્મામાં ફેલાઈ ગયેલું અત્યંત દુર્શિલ-દુરાચરણ આત્માનું તેના શત્રુની જેમ ખૂરું કરે છે. ૬

આત્માનું અહિત થાય એવાં દુષ્ટકર્મ કરવાં સહેલાં છે; પરંતુ આત્માને જે હિતકારી નીવડે એવું છે અને સારું છે, તેવું કામ કરવું થાણું જ દુષ્કર છે. ૭

અરહંતોના-આર્યોના ધર્મ પ્રમાણે જીવનને ચલાવનારાઓના શાસનને દુષ્ટબુદ્ધિવાળો જે માનવ પોતાની પાપમય દષ્ટિ વડે નિંદવા તૈયાર થાય, તે વાંસના ફળની જેમ પોતાના જ નાશનું ફળ મેળવે છે. ૮

આત્માએ 'કરેલાં પાપને ક્ષીણે આત્મા પોતે જ ભારે ક્લેશ પામે છે; અને પાપ ન કર્યું હોય, તો આત્મા પોતે જ પોતાની જાતે શુદ્ધ થાય છે. પ્રત્યેક આત્માની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ તેના પોતાના ઉપર નિર્ભર છે; અન્ય કોઈ અન્યને શુદ્ધ કરી શકે નહિ. ૯

ધણી બધો પરાર્થ થતો હોય, તોપણ આત્માર્થને હાનિ થાય એમ ન કરવું. આત્માર્થને ખરાબર સમજીને સારી પ્રવૃત્તિમાં ગૂંથાઈ જવું. ૧૦

ભારતો આત્મવર્ગ સમાપ્ત.

* આ નામ કોઈ એક વેલનું છે. આ વેલ જે જાડ ઉપર ચડે છે, તેનો નાશ કરે છે. બૌદ્ધપિટક ગ્રંથોમાં આ વેલનું ઉદાહરણ ધણે રચેલે આવેલું છે.

૧૩ : લોકવર્ગો

હીનં ધમ્મં ન સેવેય્ય પમાદેન ન સંવસે ।
 મિચ્છાદિટ્ઠિં ન સેવેય્ય ન સિયા લોકવદ્ધનો^{૩૨} ॥ ૧ ॥
 ઉત્તિટ્ઠે નપ્પમજ્જેય્ય ધમ્મં સુચરિતં ચરે ।
 ધમ્મચારી સુખં સેતિ અસ્મિં લોકે પરમ્હિ ચ ॥ ૨ ॥
 ધમ્મં ચરે સુચરિતં ન નં દુચ્ચરિતં ચરે ।
 ધમ્મચારી સુખં સેતિ અસ્મિં લોકે પરમ્હિ ચ ॥ ૩ ॥
 યથા બુબ્બુલકં પસ્સે યથા પસ્સે મરીચિકં ।
 એવં લોકં અવેક્ખન્તં મચ્છુરાજા ન પસ્સતિ ॥ ૪ ॥
 એય પસ્સયિમં લોકં ચિત્તં રાજરથૂપમં ।
 યત્થ ચાલા વિસીદન્તિ નત્થિ સંગો વિજાનંતં ॥ ૫ ॥

૧૩ : લોકવર્ગો

હીન ધર્મનો આશ્રય ન લેવો, પ્રમાદથી ન વર્તવું, મિથ્યાદષ્ટિ⁺ ન રાખવી અને સંસારપ્રપંચ વધે તેવી પ્રવૃત્તિ

૩૨ મઝ્ વૃદ્ધનો ।

+ મિથ્યા (એટલે ખોટી) દષ્ટિ (એટલે સમજ)=મિથ્યાદષ્ટિ એટલે ખોટી સમજ. 'મિથ્યાદષ્ટિ' શબ્દનો એ સામાન્ય અર્થ છે. જેની ખોટી સમજ હોય, તેને પણ 'મિથ્યાદષ્ટિ' કહેવામાં આવે છે.

ધર્મશાસ્ત્રમાં આ શબ્દનો ખાસ વિશેષ અર્થ આ પ્રમાણે છે:-
 અધ્યાત્મના સ્પર્શજ્ઞાન વિનાનું તમામ જ્ઞાન 'મિથ્યાદષ્ટિ' કહેવાય છે. આ તેનો આધ્યાત્મિક અર્થ છે. વળી, તેનો સાંપ્રદાયિક અર્થ પણ જુદો છે અને તે આ રીતે છે:-સાંપ્રદાયિક ખોટો ખેતાર,

લોકવર્ગ

ન કરવી. ૧

પોતાની શુદ્ધિને સારૂ જાણા થકું એટલે ઉત્સાહ સાથે પુરુષાર્થ કરવો. પ્રમાદ ન રાખવો. ધર્મને સારી રીતે આચરવો. જે મનુષ્ય ધર્મ પ્રમાણે ચાલે છે, તે આ લોક અને પરલોકમાં સુખે સૂઈ શકે છે એટલે આરામ પામી શકે છે. ૨

ધર્મને સારી રીતે આચરવો, ખરાબ રીતે ન આચરવો. ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારો મનુષ્ય આ લોક અને પરલોકમાં સુખે સૂઈ શકે છે. ૩

જે મનુષ્ય આ સંસારના પ્રપંચને પાણીના પરપોટા જેવો અને ઝાંઝવાનાં જળ જેવો જુએ છે, તેને યમરાજ નેઈ શકતો નથી. ૪

હું માનવો ! તમે આવો; તથા જેમાં રહેલા અજ્ઞાની પ્રાણીઓ ખેદ પામે છે એવા અને જ્ઞાનવાળા સમજદાર

સમ્યગ્દષ્ટિ (સમ્માદિદ્ધિ) માને અને બૌદ્ધ સિવાયના તમામને મિથ્યાદષ્ટિ (મિચ્છાદિદ્ધિ) માને, તેમ સાંપ્રદાયિક જૈનો પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને અને જૈન સિવાયના તમામને મિથ્યાદષ્ટિ સમજે, એ જ રીતે સાંપ્રદાયિક વૈદિક પોતાને સમ્યગ્દષ્ટિ માને અને પોતાના સિવાયના તમામને મિથ્યાદષ્ટિ કહે. વિશેષતઃ આ શબ્દ બૌદ્ધ અને જૈન પરંપરામાં પારિભાષિક રીતે રૂઢ છે. વૈદિક પરંપરામાં એને બદલે 'નાસ્તિક' શબ્દનો પ્રચાર છે. પ્રસ્તુત ધર્મપદમાં 'મિથ્યાદષ્ટિ'ના ઉપર કહ્યા એવા ત્રણે અર્થો ઘટી શકે એમ છે. એટલે વાંચનારે તેનો જ્યાં જે અર્થ ઉચિત લાગે તે સમજવો. આ ગ્રંથ આમ તો વ્યાપક લાવને અનુલક્ષીને બધી બાબતો કહે છે છતાં તેમાં બૌદ્ધ ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મ પ્રત્યે કેવળ ઉદાગતા જ છે એવું તો નથી. મલવર્ગ ગાથા ૨૦, ૨૧ તથા પ્રકીર્ણકવર્ગ ગાથા ૭, ૮, ૧૨; આ બધી ગાથાઓનો અનુવાદ વાચનાથી આ ગ્રંથની સાંપ્રદાયિકતાનો થોડો ખ્યાલ આવી શકશે.

यो च पुत्रे पमज्जित्वा पच्छा सो नप्पमज्जति ।
 सोमं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो व चन्दिमा ॥ ६ ॥
 यस्स पापं कतं कम्मं कुसलेन पिथीयति ।
 सोमं लोकं पभासेति अब्भा मुत्तो व चन्दिमा ॥ ७ ॥
 अन्धमृतो अयं लोको तनुकेत्थ विपरसति ।
 सकुन्तो जालमुत्तो व ^{३३}अप्पो सग्गाय गच्छति ॥ ८ ॥
^{३४}हंसादिचपथे यन्ति आकासे यन्ति इद्धिया ।
 नीयन्ति धीरा लोकम्हा जेत्वा मारं सवाहनं ^{३५} ॥ ९ ॥
 एकं धम्मं अतीतस्स मुसावादिस्स जन्तुनो ।
 वितिण्णपरलोकस्स नत्थि पापं अकारियं ॥ १० ॥

न वे कदरिया देवलोकं वजन्ति

चाला हवे नप्पसंसन्ति दानं ।

धीरो च ^३ दानं अनुमोदमानो

तेनेव सो होति सुखी परत्थ ॥ ११ ॥

पथव्या एकरज्जेन सग्गस्स गमनेन वा ।

सब्बलोकाधिपच्चेन सोतापत्तिफलं वरं ॥ १२ ॥

॥ लोकवग्गो तेरसमो ॥

मनुष्याने जेने। संज-भे। ल। गते। नथी जेवा। राजरथ-
 राजना रथ जेवा। चित्रविचित्र प्रकारना आ। संसारने जुओ। प
 जे मनुष्य, प्रथम प्रभाद करीने पछी प्रभाद करतो नथी,
 ते वादणामांथी छटा पडेला चद्रमानी पेठे पोताना तेजथी

३३ सी० अप्पोसग्गाय ।

३४ अ० हंसा आदिच० ।

३५ सी० सवाहिनि ।

३६ म० व ।

આ લોકને પ્રકાશવાળો કરે છે. ૬

બીજા કુશળ કર્મો એટલે પુણ્ય કર્મો કરવાને લીધે જેનાં પાંચ કર્મો ઢંકાઈ ગયાં છે, તે મનુષ્ય વાદળામાંથી છૂટા પડેલા ચંદ્રમાની પેઠે પોતાના તેજથી આ લોકને પ્રકાશવાળો કરે છે. ૭

આ આખોય લોક આંધળોભીંત થયેલો છે. સવિશેષ-પણે દેખનારા તેમાં ઘણા ઘોડા છે. જળમાંથી છૂટા થઈ ગયેલા પખીની પેઠે તેમાંના ઘણા ઘોડા જ નિર્વાણને પામે છે. ૮

હસો આકાશમાં ઊડે છે. પરમહંસ યોગીઓ પોતે મેળવેલી રિદ્ધિ વડે-સિદ્ધિ વડે-ગગનમાં ઊડે છે. જે મનુષ્યો ધીર છે, તેઓ 'માર'ને તેની સેના સાથે હરાવીને આ સસાર-માંથી નિર્વાણને પામે છે. ૯

જેણે પોને સ્વીકારેલા એક સત્યધર્મને તજી દીધેલ છે એવા ખોટાજોલા તથા પરલોકની દરકાર નહિ રાખનારા એવા મનુષ્યને એક પણ પાપ અકાર્યરૂપ નથી. અર્થાત્ એવો મનુષ્ય બધાંય પાપકર્મોમાં રચ્યોપચ્યો રહે છે. ૧૦

કંત્રસ લોકો સ્વર્ગમાં જતા નથી. અજ્ઞાન લોકો જ દાનનાં વખાણ કરતા નથી. પરંતુ દાનની પ્રશંસા કરનારો ધીર પુરુષ પોતાની શુદ્ધ પ્રવૃત્તિઓને લીધે આ લોક અને પરલોકમાં સુખી થાય છે. ૧૧

પૃથ્વી ઉપર આપણુ એકછત્ર રાજ્ય પ્રવર્તતું હોય અથવા સ્વર્ગમાં જવાનું બની શકતું હોય અથવા બધાય લોકના સ્વામી થવાનું મળી શકતું હોય, તો તે બધાં ક્રાંતાંય સોતાપત્તિઃ સુ' (ધર્મપ્રાપ્તિનું) ફળ વિશેષ ઉત્તમ છે. ૧૨

તેઓ લોકવર્ગ સમાપ્ત.

સુઓ અપ્રમાદવર્ગ ગાથા ૨ ઉપરનું દિપાણુ- 'સોતા-વત્' શબ્દ.

૧૪ : બુદ્ધવર્ગો

યસ્સ જિતં નાવજીયતિ જિતમસ્સ નો યાતિ કોચિ લોકે ।

તં બુદ્ધમનન્તગોચરં અપદં કેન પદેન નેસ્સથ ॥ ૧ ॥

યસ્સ જાલિની વિમત્તિકા તણ્હા નસ્થિ કુહિંચ્ચિ નેતવે ।

તં બુદ્ધમનન્તગોચરં અપદં કેન પદેન નેસ્સથ ॥ ૨ ॥

યે જ્ઞાનપસુતા ધીરા નેક્કલ્લમ્પમમે રતા ।

દેવા પિ તસં પિહ્યન્તિ સમ્બુદ્ધાનં સતીમતં ॥ ૩ ॥

કિન્છો મનુસ્સપટિલામો કિન્છં મઘ્ઞાન જીવિતં ।

કિન્છં સદ્ધમ્મસવળં કિન્છો બુદ્ધાનમુપ્પાદો ॥ ૪ ॥

સવ્વપાપસ્સ અકરણં કુસલસ્સ ઉપસમ્પદાં ।

સાંચિત્તપરિયોદપનં એતં બુદ્ધાન સાસનં ॥ ૫ ॥

સ્વન્તી પરમં તપો તિતિક્કલા

નિબ્બાનં પરમ વદન્તિ બુદ્ધા ।

ન હિ પવ્વજિતો પરુપધાતી

સમણો ૭ હોતિ પરં વિહેઠયન્તો ॥ ૬ ॥

૧૪ : બુદ્ધવર્ગો

જેનું જીત્યું અજીત્યુ થતું નથી, જેનું જીત્યુ જગતમાં
દુયાંય જતું નથી, એવા અમર્યાદ જ્ઞાનવાળા અથવા
નિર્વાણને અનુભવનારા તથા આસક્તિવગરના* બુદ્ધને હવે તમે

૩૭ મં ન સમગો ।

* મૂળમાં આ માટે અપદ શબ્દ છે. જેમ 'પદ' એટલે

'પગ' શરીરનો આધાર છે, તેમ 'આસક્તિ' સંસારના સમસ્ત

કયા નિમિત્ત વડે આગળ લઈ જઈ શકશે-આગળ દોરી શકશે? (અથવા એવા પુણ્ય સ્વરૂપ તમે કયા શબ્દથી પામી શકશે? ૧)

જાળ જેવી આસક્તિરૂપ તૃષ્ણા જેને ડગાવી શકે તેમ નથી એવા અમર્યાદ સ્થાનવાળા આસક્તિવગરના પુણ્યને હવે તમે કયા નિમિત્ત વડે આગળ લઈ જઈ શકશે? ૨

જેઓ ધ્યાનમગ્ન છે, ધીર છે અને પ્રપંચથી બહાર નીકળીને કે કર્મરહિત થઈને શાંતિમાં રમ્યા કરે છે, તેવા પોતાની સ્મૃતિને-જગૃતિને કાયમ રાખનારા એવા સંપૂર્ણ પુરુષોની દેવો પણ સૃષ્ટિ કરે છે. ૩

મનુષ્ય-અવતાર પામવો કઠિન છે; મરણને વશ રહેલાનું જીવવું કઠિન છે; સત્ત્વ ધર્મનું અવલું કરવું કઠિન છે અને પુણ્ય પુરુષોનું પ્રગટ થવું કઠિન છે. ૪

તમામ પ્રકારનાં પાપથી અટકવું, કુશળ એટલે સત્ત્વ કર્મોને પામવાં, પોતાના મનને શુદ્ધ રાખવું, એ પુણ્ય પુરુષોની શિખામણ છે. ૫

સહન કરવારૂપ ક્ષમા એ જ ઉત્તમ તપ છે. પુણ્ય પુરુષો

પ્રપંચોનો આધાર છે; માટે 'પદ' શબ્દની અહીં 'અસક્તિ' અર્થમાં લક્ષણ કરેલી છે, તેથી 'અપદ' એટલે આસક્તિ વગરના.

÷ મૂળમાં આ માટે કેન પદેન શબ્દ છે અને મૂળના 'નેસ્સર્થ' (નેષ્યથ) નો અર્થ 'દોરશે' કે 'આગળ લઈ જઈ શકશે' એવો છે. આ આખા વાક્યનો ભાવ આ પ્રમાણે ગ્રહણનો છે: જે પુણ્ય પુરુષે નિર્વાણને અનુભવેલ છે, તેને હવે તમે કયું નિમિત્ત બનાવીને તૃષ્ણાના સુખમાં આગળ દોરી શકશે? 'પદ' નો અર્થ 'શબ્દ' પણ થાય છે; એટલે તે રીતે પણ અહીં અનુવાદમાં બીજો અર્થ ઘટાવેલ છે.

અનૂપવાદો અનૂપવાતો પાતિમોક્ષે ચ સંવગો ।
 મત્તઞ્જુતા ચ મત્તસ્મિ પન્તં ચ સયનાસનં ।
 અધિચિત્તે ચ આયોગો એતં બુદ્ધાન સાસનં ॥ ૭ ॥
 ન કહાપળવસ્મેન તિત્તિ કામેસુ વિજ્ઞિનિ ।
 અપ્પસ્સાદા દુક્ખા કામા ઇતિ વિઞ્ઞાય પણ્ડિતો ॥ ૮ ॥
 અરિ રિન્નેસુ કામેસુ રતિં સો નાધિગચ્છતિ ।
 તપ્પહાપ્પરતો હોતિ સમ્માસમ્બુદ્ધસાવકો ॥ ૯ ॥
 ઘટ્ટું ‘ વે સરણં યન્તિ પચ્ચતાનિ વનાનિ ચ ।
 આરામરુક્ખચેત્યાનિ મનુસ્સા મયતન્નિતા ૧ ॥ ૧૦ ॥
 નેતં સો સરણં યેમં નેતં સરણમુત્તમં ।
 નેતં સરણમાગમ્મ સચ્ચદુક્ખા પમુચ્ચનિ ॥ ૧૧ ॥

નિર્વાણને જ ઉત્તરોત્તમ કહે છે. જે પ્રવર્જિત * એટલે સંન્યાસી થયેલો છે, તે જીજ્ઞાસો ધાત કરનારો હોઈ શકે નહિ; અને જે શ્રમણ એટલે લિશ્તુ થયેલો છે, તે જીજ્ઞાસો ઉપદ્રવ કરનારો હોઈ શકે નહિ. ૬

• ૧૮ મં વહુ ।

* આ રથજે મૂળમાં ‘નહિ પચ્ચજિતો’ અને ‘ન સમણો’ એવો પણ પાઠ મળે છે અને તે પાઠન માન્ય રાખીને અહીં અર્થ કરેલ છે. છુદ્ધ ભગવાન ‘શ્રમણ આવો ન હોય’ એમ કહેવા સાથે ‘સંન્યાસી (વૈદિક પરંપરાનો સંન્યાસી) આત્મા ન હોય’ એમ કહે, તે તે જરાપણ અસંગત લાગતું નથી.

કાઈની સાથે કલહ ન કરવો, કાઈના ઘાત ન કરવો, ભિક્ષુઓને જે જે પ્રવૃત્તિઓને કરવાની * ના પાડવામાં આવી છે તે વિશે અર્થાત્ અપવાદો કરવામાં સંયમ જાળવવો, ખાવા-પીવામાં માપનું ધ્યાન રાખવું, શયન એટલે સૂવાનું અને આસન એટલે બેઠક પ્રતિ x એટલે છેવાડે અર્થાત્ એકાંતમાં કરવાં, ચિત્તને અંદરથી તપાસવામાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવો એ બુદ્ધ પુરુષોની શિખામણ છે. ૭

સોનાનાં નાણાંનો વરસાદ થાય, તોપણ કામભોગોથી ધરપત થતી નથી. કામભોગો થોડા સ્વાદવાળા અને દુઃખ-રૂપ છે એમ સમજી પાંડિત પુરુષ, દિવ્ય કામભોગોમાં પણ રુચિ કરતો નથી. બુદ્ધ સગવાનનો આવક વૃણાના ક્ષય માટે રુચિ રાખે છે. ૮,૯

ભયથી ડરેલા મનુષ્યો પર્વતો, વનો, આરામો—સાધુના મઠો, પવિત્ર વૃક્ષો અને ચૈત્યોને શરણે અનેક રીતે જાય છે. ૧૦

એ શરણો ક્ષેમકુશળરૂપ નથી. એ શરણો ઉત્તમ પ્રકારનાં નથી. એ રીતે શરણે જવાથી મનુષ્યો, સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી છૂટી શકતા નથી. ૧૧

* મૂળમાં આ માટે પાતિમોક્ષે ચ સંવરો (પ્રતિમોક્ષે ચ સંવરઃ) એમ કહેલ છે એટલે ભિક્ષુઓને માટે જે જે કાર્યો નિષિદ્ધ છે તે બાળત સંયમ રાખવો એટલે નિષિદ્ધ બાળતો ન થઈ જાય તે વિશે કાળજી રાખવાની આ વાક્યમાં બતામણ છે. જુઓ ભિક્ષુવર્ગ ગા. ૧૬

x બૌદ્ધ પરિભાષામાં આ શબ્દ 'એકાંત'ના ભાવને જતાવે છે ત્યારે જૈન પરિભાષામાં આ શબ્દ 'છેવટનું-જૂનુંપાનું-વધ્યુંધટ્યું-કાઈના અપમાન ન આવે તેવું' એવા ભાવનો સૂચક છે.

યો ચ બુદ્ધં ચ ધમ્મં ચ સંઘં ચ સરણં ગતો ।

ચત્તારિ અરિયસંચાનિ સમ્મપ્પજ્ઞાય પસસતિ ॥ ૧૨ ॥

દુક્ખં દુક્ખસમુપ્પાદં દુક્ખસ્સ ચ અતિક્રમં ।

અરિયં ચડ્ઢઙ્ગિકં મગ્ગં દુક્ખૂપસમગામિનં ॥ ૧૩ ॥

એતં લો સરણં લેમં એતં સરણમુત્તમં ।

એત સરણમાગમ્મ સંવદુક્ખા પમુચ્છતિ ॥ ૧૪ ॥

દુલ્લભો પુરિસાજન્નો ન સો સંવત્થ જાયતિ ।

યત્થ સો જાયતિ ધીરો તં કુલ સુખમેવતિ ॥ ૧૫ ॥

જે મનુષ્ય, બુદ્ધને, સંઘને, અને ધર્મને શરણે ગયેલો છે, તે પોતાની સદ્બુદ્ધિ વડે ચાર આર્યસત્યોને ડુંખરોળર જુએ છે. ૧૨

(૧) દુઃખ, (૨) દુઃખની ઉત્પત્તિના કારણો, (૩) દુઃખનો અટકાવ, અને (૪) દુઃખ અટકાવવાનો માર્ગ આર્યોએ જતા-વેલો એ માર્ગ આઠ અંગવાળો - છે. ૧૩

ડુંખા શબ્દનો સામાન્ય અર્થ 'આર્યોએ જતાવેલું સત્ય' એવો થાય છે, પરંતુ બૌદ્ધ પરિભાષામાં તેનો ખાસ વિશેષ અર્થ છે. તે આર્ય સત્યો ચાર છે, અને તે આ પછીની ગાથામાં જતાવેલાં છે.

ન આર્ય માર્ગના આઠ અંગો આ પ્રમાણે છે - (૧) સમ્યક્દષ્ટિ, (૨) સમ્યક્સંકલ્પ, (૩) સમ્યક્વાચા, (૪) સમ્યક્કર્મોત્ત, (૫) સમ્યક્આજીવ, (૬) સમ્યક્વ્યાયામ, (૭) સમ્યક્સમ્પત્તિ અને (૮) સમ્યક્સમાધિ. અહીં વાપરેલો 'સમ્યક્' શબ્દ 'શુદ્ધપણું સારાપણું-ખરાપણું' જતાવે છે. કર્મોત્ત એટલે ધર્મો-રોજગાર. આજીવ એટલે આજીવિકા ચલાવવી. વ્યાયામ એટલે ચિત્ત શુદ્ધિનો અભ્યાસ, આ આઠ અંગોવાળો માર્ગ પ્રમાણે આચરવાથી વ્યક્તિ કે

લયભીત મનુષ્યોને સારુ એ માર્ગ જ ક્ષેમરૂપ છે, એ જ ઉત્તમ શરણુ છે. એ માર્ગને શરણે જવાથી મનુષ્યો તમામ પ્રકારનાં દુઃખોથી છુટી શકે છે. ૧૪

ઉત્તમોત્તમ પુરુષનો યોગ થવો કઠણ છે. એવો પુરુષ સ્થળે સ્થળે જન્મતો નથી. તે ધીર પુરુષ જ્યાં એટલે જે કુળમાં પેદા થાય છે, તે કુળમાં સુખ વધે છે ૧૫

સમાજની ઘણાં દુઃખો ઓછાં થાય છે. જૈન પરિભ્રાપામા પણ ભગવાન રાતપુત્ર મહાવીરે આઠ અંગોવાળો માર્ગ બીજા શબ્દોમાં આ પ્રમાણે બતાવેલો છે:-(૧) ધર્મોપસમિતિ, (૨) ભાષાસમિતિ, (૩) એષણુસમિતિ, (૪) આદાનમાંડમાત્રનિક્ષેપણુસમિતિ, (૫) પારિ-
ષ્ઠાપનિકાસમિતિ, (૬) મનગુપ્તિ, (૭) વચનગુપ્તિ અને (૮) કાયગુપ્તિ. 'સમિતિ' શબ્દ 'સમ્યક્' શબ્દની પેઠે 'શુદ્ધપણું'-સારાપણું-ખરા-
પણું' બતાવે છે. ધર્મો એટલે શરીરની હાલવાયાલવાથી માંડીને તમામ પ્રવૃત્તિઓ. 'એષણુ' એટલે ખાનપાન વસ્ત્ર વગેરે જે કંઈ શરીરનિર્વાહનાં સાધનો છે, તે તમામ ક્યાં કેવી રીતે પેદા થાય છે? અને એની પેદાશમાં કેવા કેવા દોષો રહેલા છે? તેની સારી રીતે તપાસ કરવી, પછી જે સાધનો ઓછામાં ઓછાં દોષવાળાં હોય, તેનો પણ સંયમપૂર્વક ઉપયોગ કરવો તેનું નામ એષણુસમિતિ. એ બધાં સાધનોને લેવાં-મૂકવાં-વાપરવાં વગેરેમાં સંયમપૂર્વક વર્તવું તેનું નામ આદાનમાંડમાત્રનિક્ષેપણુસમિતિ. શરીરના તમામ મળોને એવી રીતે વિસર્જિત કરવા, કે જેથી કંઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ ન થાય વા તેના આરોગ્યને બાધા ન થાય તેમ ધૃતિ ન બિપન્ને-આ જાતની કાળજીનું નામ પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિ. મનનો સંયમ તે મનગુપ્તિ; એ જ પ્રમાણે, વચનનો સંયમ તે વચનગુપ્તિ અને શરીરનો સંયમ તે કાયગુપ્તિ. જૈનપરંપરા પ્રમાણે આ આઠ અંગવાળો માર્ગ પ્રમાણે ચાલનાર વ્યક્તિ કે સમાજનાં ઘણાં દુઃખો ઓછાં થાય છે.

સુખો બુદ્ધાનમુષ્પાદો સુખા સદ્ધર્મદેસના ।

સુખા સંઘસ્સ સામગ્ગી સમગ્ગાનં તપો સુખો ॥ ૧૬ ॥

પૂજારહે પૂજયતો બુદ્ધે યદિ વ સાવકે ।

પપન્નસમતિક્કન્તે તિણ્ણસોકપરિહ્વે ॥ ૧૭ ॥

તે તાદિસે પૂજયતો નિબ્બુતે અકુતોમયે ।

ન સક્કા પુઙ્ગં સદ્ધુઆતું ઇમેત્તમિતિ કેનચિ ॥ ૧૮ ॥

॥ બુદ્ધવર્ગો હૃદયમો ॥

૧૫ : સુખવર્ગો

સુસુખં વત જીવામ વેરિનેસુ અવેરિનો ।

વેરિનેસુ મનુસ્સેસુ વિહરામ અવેરિનો ॥ ૧ ॥

સુસુખં વત જીવામ આતુરેસુ અનાતુરા ।

આતુરેસુ મનુસ્સેસુ વિહરામ અનાતુરા ॥ ૨ ॥

સુસુખં વત જીવામ ઉસ્સુકેસુ અનુસ્સુકા ।

ઉસ્સુકેસુ મનુસ્સેસુ વિહરામ અનુસ્સુકા ॥ ૩ ॥

સુસુખં વત જીવામ યેસં નો નત્થિ કિન્ચનં ।

પ્રીતિમક્કા ભવિસ્સામ દેવા આમસ્સરા યથા ॥ ૪ ॥

જયં વેરં પસવતિ દુક્ખં સેતિ પરાજિતો ।

ઉપસન્તો સુખં સેતિ હિત્વા જયપરાજયં ॥ ૫ ॥

બુદ્ધ પુરુષોનો અવતાર સુખકર છે; સત્. ધર્મનો ઉપ-
દેશ સુખકર છે, સંઘનો સંપ સુખકર છે અને સંપવાળા
શિશુઓનું તપ સુખકર છે. ૧૬

જેઓ પ્રપંચોની પાટ ગયેલા છે, શોક અને મહાશોકને

તરી ગયેલા છે, તેવા પૂજને પાત્ર બુદ્ધ પુરુષો હોય કે તેમના
આવડો હોય; તથા જેઓ નિર્વાણને પામેલા છે, જેમને ક્યાં-
યથી ભય નથી તેવા પૂજને પાત્ર બુદ્ધ પુરુષો હોય કે તેમના
આવડો હોય તેમની જે મનુષ્ય પૂજ કરે છે, તેને આટલું અમુક
પુણ્ય થાય છે એ રીતે કોઈ માપીને કહી શકેલું નથી. ૧૭, ૧૮

ચૌદમો બુદ્ધવર્ગ સમાપ્ત.

૧૫ : સુખવર્ગ

અમે વેરીઓમાં તેમના અવેરી બનીને સારી પેઠે સુખે
જીવીએ છીએ. જે મનુષ્યો અમારા વેરી છે, તેમના અમે અવેરી
બનીને વિચરીએ છીએ—રહીએ છીએ. ૧

જેઓ આતુર છે એટલે વાસનાના પ્રપંચથી પીડા પામેલા
છે, તેમની વચ્ચે અનાતુર એટલે વાસનાના પ્રપંચની પીડા
વિનાના અમે સારી પેઠે સુખપૂર્વક જીવીએ છીએ. જે મનુષ્યો

આતુર છે, તેમની વચ્ચે અનાતુર બનીને અમે વિચરીએ છીએ. ૨

જેઓ ઉત્સુક એટલે ઉતાવળિયા છે અથવા પ્રબળ
ઉત્કંઠાવાળા છે, તેમની વચ્ચે અનુત્સુક એટલે ઉતાવળા થયા
વિના અથવા કશી પણ ઉત્કંઠા રાખ્યા વિના અર્થાત્ ધીર
બનીને અમે સારી પેઠે સુખપૂર્વક જીવીએ છીએ. જે મનુષ્યો

ઉત્સુક છે, તેમની વચ્ચે અનુત્સુક બનીને અમે વિચરીએ છીએ. ૩

જેમની પાસે કશું જ નથી એવા અમે સારી પેઠે સુખ-
પૂર્વક જીવીએ છીએ; અને આભાસ્વર નામના દેવો જેમ કેવળ
પ્રીતિનો જ ખોરાક ખાઈને રહે છે, તેમ તદ્દન અકિંચન એવા
અમે પ્રીતિનો જ આહાર કરીને રહીશું. ૪

જીત વેરને પેદા કરે છે. જે હારી ગયેલ છે, તે દુઃખ સાથે
સૂએ છે અર્થાત્ હારી ગયેલો મનુષ્ય નચિંતપણે જીંધી શકતો
નથી. જે મનુષ્ય ઉપશાંત બનેલો છે, તે જય અને પરાજયને

નતિ રાગસમો અગ્નિ નતિ દોસસમો કલી । ૫ ॥
 નતિ સ્વન્ધસમા દુઃખા નતિ સન્તિપરં સુખં ॥ ૬ ॥
 જિઘ્ર્ષાપરમા રોગા સદ્ધ્વાસા પરમા દુઃખા ।
 એતં જત્વા યથામૂતં નિબ્ધાનં પરમં સુખં ॥ ૭ ॥
 આરોગ્યપરમા લાભા સન્તુઢ્ટી પરમં ધનં ।
 વિસ્વાસપરમા જ્ઞાતિ નિબ્ધાનં પરમં સુખં ॥ ૮ ॥
 પવિવેકરસં પીત્વા રસં ઉપસમસ્સ ચ ।
 નિદ્રો હોતિ નિષ્પાપો ધર્મપીતિરસં પિવં ॥ ૯ ॥
 સાહુ દસ્સનમરિયાનં સન્નિવાસો સદા સુખો ॥
 અદસ્સનેન ચાલનં નિચ્ચમેવ સુખી સિણ્ણ ॥ ૧૦ ॥
 ચાલસજ્જતચારી હિ દીઘમદ્ધાન સોચતિ ।

વેગળા કરીને સુખે સૂએ છે અર્થાત્ ઉપશાંત મદુબ્ધને કશી
 ઉપાધિ હોતી નથી. ૫

આ સંસારમાં રાગ સમાન અગ્નિ નથી, દ્વેષ સમાન
 હાનિ નથી. ચાર મહાભૂત વગેરે સ્કંધસમાન* દુઃખ નથી

* જોઈ પરિભાષા પ્રમાણે 'સ્કંધ' શબ્દનો ભાવ આ
 પ્રમાણે છે—(૧) રૂપસ્કંધ એટલે પૃથ્વી, પાણી, તેજ અને વાયુ એ
 ચાર મહાભૂતો. (૨)—વેદનાસ્કંધ એટલે શરીર ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતી
 સુખકારક વેદના, દુઃખકારક વેદના અથવા ઉપેક્ષાવેદના એટલે ન
 સુખ કે ન દુઃખ એવી વેદના. (૩) સંસારસ્કંધ એટલે આકારવાળા
 ઘર, ઝાડ ગામ વગેરે પદાર્થોને તથા આકાર વગરના આકાશ વગેરે
 પદાર્થોને એકબીજાથી ભિન્ન ભિન્ન સમજવા સારુ શુદ્ધાં શુદ્ધાં નામ
 આપનારી શક્તિ. (૪) સંસ્કારસ્કંધ—સંસ્કારો ત્રણ જાતના છે:-

સુખવર્ગ

અને શાંતિ સમાન સુખ નથી. ૬

આ સંસારમાં ભૂખ એ મોટામાં મોટો રોગ છે, સંસ્કારો-વાસનાઓ એ મોટામાં મોટું દુખ છે. એ પ્રમાણે જે મનુષ્ય ખરેખર સમજે છે, તેને નિર્વાણનું પરમ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

સંસારમાં નિરોગી રહેવું એ મોટામાં મોટો લાભ છે. સંતોષ એ પરમ ધન છે. જેનામાં આપણો વિશ્વાસ છે, તે આપણું મોટામાં મોટું સચું છે; અને નિર્વાણ એ પરમ સુખ છે. ૮

એકાંતવાસ અને શાંતિનો રસ પીને ધર્મના પ્રેમરસને પીતો પીતો મનુષ્ય ડર અને પાપ વગરનો બની જાય છે. ૯

આર્ય પુરષોનું દર્શન ઉત્તમ છે. તેમનો સહવાસ સદા સુખકર છે. અજ્ઞાની મૂઢ જીવોને નહિ જેવાથી સદા સુખી થઈ શકાય છે અર્થાત્ અજ્ઞાની જીવોને નહિ જેવા જ સારા. ૧૦

જે મનુષ્ય અજ્ઞાન જીવોની સંગતે ચાલે છે, તેને લાંબા સમય સુધી શોક કરવાનું રહે છે. વેરીઓની સાથેનો સહવાસ

કુશલ, અકુશલ અને અવ્યાકૃત; કુશલ એટલે પ્રેમવૃત્તિ, કોઈને સહાયતા કરવાની વૃત્તિ વગેરે કુશલસંસ્કારો, તેનાથી જલદા તે અકુશલસંસ્કારો-લોભવૃત્તિ, દ્વેષવૃત્તિ, કપટવૃત્તિ વા ઈર્ષ્યાવૃત્તિ વગેરે. તે બન્નેથી જુદા તે અવ્યાકૃત સંસ્કાર અર્થાત્ અમુક પદાર્થોની અભિરુચિ અથવા અમુક કાર્ય કરવાની સહજ આવડત કે શક્તિ. (૫) વિજ્ઞાનસ્કંધ એટલે નેત્રદ્વારા થતું જ્ઞાન-ચક્ષુર્વિજ્ઞાન; તે જ પ્રમાણે શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણવિજ્ઞાન, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાયવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન. 'વિજ્ઞાન'નું બીજું નામ ચિત્ત કે મન પણ છે. એમ આ પ્રકારે પાંચ સ્કંધો ગણાય છે. તેમાંનો પ્રથમ સ્કંધ મૂર્ત-આકાર-ધારી અને જડ છે અને બાકીના ચાર સ્કંધો અમૂર્ત-આકાર-વિનાના છે.

दुक्खो बालेहि संवासो अमित्तेनेव सब्बदा ।

धीरो च सुखसंवासो जातीनं व समागमो ॥ ११ ॥

तस्मा हि ५१५

धीरं च पुञ्जं च बहुस्सुतं च

धोरहसीलं वतवन्तमरियं ।

तं तादिसं सप्पुरिसं सुमेधं

भजेथ नक्खत्तपथं व चन्दिमा ॥ १२ ॥

॥ सुखवग्गो पणसरसमो ॥

१६ : पियवग्गो

अयोगे युञ्जमत्तानं योगस्मिं च अयोजयं ।

अत्थं हित्वा पियग्गाही पिहेतऽत्तानुयोगिनं ॥ १ ॥

मा पियेहि समागञ्छि अप्पियेहि कुदाचनं ।

पियानं अदस्सनं दुक्खं अप्पियानं च दस्सनं ॥ २ ॥

तस्मा पियं न कयिराथ पियापायो हि पापको ।

गन्था तेसं न विज्जन्ति येसं नत्थि पियाप्पियं ॥ ३ ॥

पियतो जायती सोको पियतो जायती भयं ।

पियतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥ ४ ॥

पेमतो जायती सोको पेमतो जायती भयं ।

पेमतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥ ५ ॥

જેમ દુઃખકર નીવડે છે, તેમ અજ્ઞાન જીવોની સાથેનો સહવાસ સર્વકાળે દુઃખકર નીવડે છે; તેમ જ ધીર પુરુષોની સાથેનો સહવાસ આપણાં સર્ગાંઓના સમાગમની પેઠે સુખકર નીવડે છે. ૧૧

તેથી કરીને—

ચંદ્રમા જેમ આકાશનો આશરો લે છે, તેમ મુમુક્ષુ સાધક મનુષ્યે ધીર, બુદ્ધિમાન બહુ શાસ્ત્રના બળુકાર, ઉત્તમોત્તમ શીલવાળા, વ્રતનિયમને પાળનારા આર્ય અને સારી બુદ્ધિવાળા સત્પુરુષોનો આશરો લેવો અર્થાત્ તેવા પ્રકારના સત્પુરુષની સેવા કરવી. ૧૨

પંદરમો સુખવર્ગ સમાપ્ત.

૧૬ : પ્રિયવર્ગ

અનુચિત પ્રવૃત્તિમાં પોતાના આત્માને જોડતો અને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાં ન જોડતો સાધક પોતાનું લક્ષ્ય તથા દર્દને અને રાગમયં પ્રિય વસ્તુનો બ્રાહ્મક જનીને આત્મશોધક થવાની સૃષ્ટિ રાખે છે. ૧

જેમના તરફ રાગ છે તેમનો અને જેમના તરફ દ્વેષ છે તેમનો સંગ કદાપિ ન કરવો. પ્રિયને નહિ જોવાથી દુઃખ થાય છે; અને અપ્રિયને જોવાથી દુઃખ થાય છે. ૨

તેથી કોઈ ઉપર રાગ ન કરવો. પ્રિય માનેલી વસ્તુનો વિયોગ દુઃખકારક નીવડે છે. જેમને કશું પ્રિય નથી તેમ કશું અપ્રિય નથી, તેમને બધનો હોતાં નથી. ૩

પ્રિયવૃત્તિને એટલે શોખને લીધે શોક થાય છે. પ્રિયવૃત્તિને લીધે ભય થાય છે. જેનામાં પ્રિયવૃત્તિ એટલે રાગ વા મોહ નથી, તેને શોક થતો નથી; તો ભય ક્યાંથી થાય ? ૪

કામના એટલે વાસનાના પ્રેમને લીધે શોક થાય છે. કામના પ્રેમને લીધે ભય થાય છે. જેનામાં કામનો એટલે વાસનાનો પ્રેમ નથી, તેને શોક થતો નથી; તો ભય ક્યાંથી થાય ? ૫

रतिया जायती सोको रतिया जायती भयं ।
 रतिया विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥ ६ ॥
 कामतो जायती सोको कामतो जायती भयं ।
 कामतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥ ७ ॥
 तण्हाय जायती सोको तण्हाय जायती भयं ।
 तण्हाय विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥ ८ ॥
 सीलदस्सनसम्पन्नं धम्मद्वं सच्चवेदिनं^{३८} ।
 अत्तनो कम्म कुब्बानं तं जनो कुरुते पियं ॥ ९ ॥
 छन्दजातो अनक्खाते मनसा च फुटो सिया ।
 कामेसु च अप्पटिबद्धचित्तो उद्धसोतो ति वुच्चति ॥ १० ॥
 चिरप्पवासिं पुरिसं दूरतो सोत्थिमागतं ।
 जातिमिता सुहजा च अभिनन्दन्ति आगतं ॥ ११ ॥
 तथेव कतपुञ्जं पि अस्मा लोका परं गतं ।
 पुञ्जानि पटिगण्हन्ति पियं जाती व आगतं ॥ १२ ॥

॥ पियवग्गो सोळसमो ॥

કામની રતિ-રુચિ-ને લીધે શોક થાય છે; કામની રતિને લીધે ભય થાય છે. જેનામાં કામની રતિ નથી, તેમને શોક થતો નથી; તે ભય ક્યાંથી થાય ? ૬

કામને લીધે શોક થાય છે; કામને લીધે ભય થાય છે. જેનામાં કામ એટલે કામનાઓ નથી, તેને શોક થતો નથી; તે ભય ક્યાંથી થાય ? ૭

વૃષ્ટાને લીધે શોક થાય છે; વૃષ્ટાને લીધે ભય થાય છે. જેનામાં વૃષ્ટા નથી, તેને શોક થતો નથી; તે ભય ક્યાંથી થાય ? ૮

જે મુમુક્ષુ શીલવાળો છે, જ્ઞાનવાન છે, ધર્મમાં સ્થિર છે, સત્યવાદી છે અને પોતાની શુદ્ધિને લગતી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે લોકોને વહાલો લાગે છે. ૯

જેને નિર્વોણનો છંદ લાગેલો છે, જેનું મન નિર્વોણનો અનુભવ કરી શકેલ છે તથા કામનાઓમાં બંધાયેલ નથી, તેને 'ઊર્ધ્વસ્તોત' * કહેવાય. ૧૦

લાંબા પ્રવાસથી, ઘણું દૂરથી કુશળક્ષેમ સાથે પોતાને સ્થાને આવી પહોંચેલા મનુષ્યને મિત્રો, સગાંવહાલાં, ભાઈ-બહેનો અભિનંદન આપે છે, સ્વાગત કરે છે. ૧૧

તેમ જ જે મનુષ્ય પુણ્ય કરીને આ લોકમાંથી પરલોકમાં જાય છે, તે મનુષ્યનું પણ તેણે કરેલાં પુણ્યો તેનાં સગાંવહાલાંની પેઠે અભિનંદન કરે છે-સ્વાગત કરે છે. ૧૨

શોભો પ્રિયવર્ગ સમાપ્ત.

* જેનો પ્રવાહ ઊર્ધ્વ-ઉપર તરફ વહે છે, તે ઊર્ધ્વસ્તોત. (ઊર્ધ્વ એટલે ઉપર + સ્તોત એટલે પ્રવાહ.) આ માટે બૌદ્ધ પરિભાષામાં 'અનાગામી'-અન+આગામી-(અન એટલે નહિ, આગામી એટલે આવનાર) શબ્દ છે; એટલે જે હવે ફરીથી દુનિયામાં પાછો નથી આવનારો તેને 'ઊર્ધ્વસ્તોત' કહેવામાં આવે છે.

૧૭ : કોધવગ્ગો

કોધં જહે વિપ્પજહેય્ય માનં સંયોજનં સબ્બમતિક્કમેય્ય ।
 તં નામરૂપસ્મિં અસજ્જમાનં અકિચ્ચનં નાનુપતન્તિ દુક્ખા ॥ ૧ ॥
 યો વે ઉપ્પતિતં કોધં રથં મન્તં વ ધારયે ।
 તમહં સારથિં બ્રૂમિ રસ્મિગ્ગાહો ઇતરો જનો ॥ ૨ ॥
 અક્કોધેન જિને કોધં અસાધું સાધુના જિને ।
 જિને કદરિયં દાનેન ^{૪૦}સચ્ચેન અલીકવાદિનં ॥ ૩ ॥
 સચ્ચં મળે ન કુજ્જહેય્ય ^{૪૧}દક્ખાડપ્પસ્મિં પિ યાચિતો ।
 એતેહિ તીહિ ઠાનેહિ ગચ્છે દેવાન સન્તિકે ॥ ૪ ॥
 અહિંસકા યે મુનયો નિચ્ચં કાપેન સંવુતા ।
 તે યન્તિ અચ્ચુતં ઠાનં યત્થ ગન્ત્વા ન સોચેરે ॥ ૫ ॥
 સદા જાગરમાનાનં અહોરત્તાનુસિલ્લિખનં ।
 નિબ્બાનં અધિમુત્તાનં અત્થં ગચ્છન્તિ આસવા ॥ ૬ ॥
 પોરાણમેતં અતુલ નેતં અજ્જતનામિવ ।
 નિન્દન્તિ તુણ્હીમાસીનં નિન્દન્તિ બહુમાણિનં ।
 મિત્તમાણિનં પિ નિન્દન્તિ નત્થિ લોકે અનિન્દિતો ॥ ૭ ॥

૧૭ : ક્રોધવર્ગ

ક્રોધને છોડી દેવો. અહંકારને છોડી દેવો. તમામ ખંધનો-
 ને દાણી દેવાં. જે મનુષ્ય આ નામરૂપ અને રૂપમય *

૪૦ સી. સદ્ધેનાલીકવાદિનં । ૪૧ મ. દક્ખા અપ્પસ્મિ યાચિતો ।

* આગળ જે પાંચ સ્કંધો જણાવેલા છે, તેમાંના વેદનાસ્કંધ,

જગતમાં કોઈ પ્રકારે લાલચ રાખતો નથી અને અકિંચન છે, તેના ઉપર કુઝો પડતાં નથી. ૧

તોફાને ચઢેલા રથની પેઠે ઉછાળા મારતા ક્રોધને જે પોતાને તાબે કરી શકે, તે જ ખરો ચારથિ (રથ હાંકનારો) છે—ખાકી ખીજ તો ખાલી રાશને પકડી રાખનારા છે. ૨

અક્રોધ વડે ક્રોધને જીતવો, સાધુતા વડે અસાધુતાને જીતવી, દાનવડે કંઞ્સાઈને જીતવી અને સત્ય વડે અસત્ય-વાદીને જીતવો. ૩

સાચું ખોલવું, ક્રોધ ન કરવો, કોઈ માગે તો થોડામાંથી પણ આપવું—આ ત્રણ જાતની પ્રવૃત્તિઓને ક્ષીધે દેવો પાસે પહેાંચી શકાય છે. ૪

જે મુનિઓ અહિંસક છે, શરીરને સદા સંયમમાં રાખે છે, તેઓ જ્યાં જઈને શોક કરવાનું રહેતું નથી એવા નિર્વાણના સ્થાને જાય છે. ૫

સદા જગનારાઓના, રાતદિવસ આત્મશુદ્ધિને સારુ અભ્યસિ કરનારાઓના અને નિર્વાણમાં શ્રદ્ધા રાખનારાઓના બધા દોષો આથમી જાય છે. ૬

હે અતુલ ! આ વાત જૂની છે—આજકાલની નથી : થોડો મૂંગા ખેસી રહેનારાને નિંદે છે, ખડુ ખોલનારાને નિંદે છે અને ઓછું ખોલનારાને પણ નિંદે છે. જગતમાં કોઈ અનિંદિત નથી. ૭

સંસારકંધ અને સંસ્કારકંધ એ ત્રણે રકંધોનો અથવા કોઈ વાર વિગ્નાનરકંધનો આ નામરૂપમાં સમાવેશ થાય છે અને રૂપમયમાં રૂપરકંધનો સમાવેશ થાય છે. જુઓ પંદરમા સુખવર્ગની ગાં ૬ નું દિપણ.

ન ચાહુ ન ચ ભવિસ્સતિ ન ચૈતરહિ વિજ્ઞતિ ।
 એકન્તં નિન્દિતો પોસો એકન્તં વા પસંસિતો ॥ ૮ ॥
 યં ચે વિજ્ઞૂ પસંસન્તિ અનુવિચ્ચ સુવે સુવે ।
 અન્ઞિદ્ધવુત્તિં મેધાવિં પજ્ઞાસીલસમાહિતં ॥ ૯ ॥
 નેક્કલં^૧ જમ્બોનદસ્સેવ કો તં નિન્દિતુમરહતિ ।
 દેવા પિ નં પસંસન્તિ બ્રહ્મના પિ પસંસિતો ॥ ૧૦ ॥
 કાયપ્પકોપં રક્ષેય્ય કાયેન સંવુતો સિયા ।
 કાયદુચ્ચરિતં હિત્વા કાયેન સુચરિતં ચરે ॥ ૧૧ ॥
 વચીપકોપં રક્ષેય્ય વાચાય સંવુતો સિયા ।
 વચીદુચ્ચરિતં હિત્વા વાચાય સુચરિતં ચરે ॥ ૧૨ ॥
 મનોપકોપં રક્ષેય્ય મનસા સંવુતો સિયા ।
 મનોદુચ્ચરિતં હિત્વા મનસા સુચરિતં ચરે ॥ ૧૩ ॥
 કાયેન સંવુતા ધીરા અથો વાચાય સંવુતા ।
 મનસા સંવુતા ધીરા તે વે સુપરિસંવુતા ॥ ૧૪ ॥

॥ કોઘવગ્ગો સત્તમ્મો ॥

૧૮ : મલ્લવગ્ગો

પળ્હુપ્પલાસો વ દાનિ^૨સિ યમપુરિસા પિ ચ તં^૩ ઉપદ્ધિતા ।
 ઉય્યોગમુલ્હે ચ તિદ્ધસિ પાયેય્યં પિ ચ તે ન વિજ્ઞતિ ॥ ૧ ॥

એવા કેાઈ પુરુષ સંસારમાં થયેલો નથી, થનારો નથી,
 અને હમણાં છ પલ્હુ નહિ, જે લોકોમાં કેવળ નિંદાપાત્ર
 અનેલો હોય કે કેવળ પ્રશંસાપાત્ર અનેલો હોય. ૮

ડાહ્યા પુરુષો વિશેષ વિચાર કરીને જેનો રાજ ને રાજ

૪૨ મં નિક્કલં । ૪૩ મં તે ।

પ્રશંસા કરે છે, એવા દોષવગરના, મતિમંત અને પ્રજ્ઞા તથા શીલથી યુક્ત એવા અને ઉત્તમ પ્રકારના સોનામાંથી + બનાવેલી સોનામહોર જેવા એ પુરુષની નિંદા કોણુ કરી શકે? એવા ઉત્તમ પુરુષની તો દેવો અને ખુદ બ્રહ્મા પણ પ્રશંસા કરે છે. ૯,૧૦

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તરફ જતી કાયાને સાચવવી, કાયાને સંયમમાં રાખવી. કાયાની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તજી દઈને કાયાથી સારાં આચરણો આચરવાં. ૧૧

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તરફ જતી વાણીને સાચવવી, વાણીને સંયમમાં રાખવી. વાણીની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તજી દઈને વાણીથી સારાં વચનો બોલવાં. ૧૨

દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તરફ જતા મનને સાચવવું, મનને સંયમમાં રાખવું. મનની દુષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ તજી દઈને મનથી સારા સંકલ્પો કરવા. ૧૩

જે ધીર પુરુષોએ શરીરને સંયમમાં રાખેલ છે, વાણીને સંયમમાં રાખેલ છે અને મનને સંયમમાં રાખેલ છે, તે જ ધીર પુરુષો બધી બાજુથી સારી રીતે સંયમમાં રહેલા છે. ૧૪

સત્તરમો કોષવર્ગ સમાપ્ત.

૧૮ : મલવર્ગ

હમણાં તું ખાખરાનાં પીળાં પાંદડાં જેવો ફિક્કો થઈ ગયેલો છે; યમદૂતો પણ તને લઈ જવાને તારી પાસે આવીને બિલા છે. તું જવાની તૈયારીમાં છે છતાં તારી પાસે લાતુ-વાટખચી પણ નથી. ૧

+ ઉત્તમ સોના માટે મૂળમાં 'જમ્વોનદ' શબ્દ છે. જાંબુ નામની નદીમાં જે સોનું નીપળે છે, તે ઉત્તમ સોનું હોય છે. અહીં અનુવાદમાં 'જાંબુનદ'ને બદલે 'ઉત્તમ સોનું' જ કહેલું છે.

સો કરોહિ દીપમત્તનો સ્વિપ્પં વાયમ પણિટતો ભવ ।
 નિદ્ધન્તમલો અનદ્ધણો દિબ્બં અરિયભૂમિમેહિસિ^{૪૪} ॥ ૨ ॥
 ઉપનીતવયો ચ^{૪૫} દાનિંસિ સંપયાતો સિ યમસ્સ સન્તિકે ।
 વાસો પિ ચ તે નત્થિ અન્તરા પાયેય્યં પિ ચ તે ન વિજ્ઞતિ ॥૩॥
 સો કરોહિ દીપમત્તનો સ્વિપ્પં વાયમ પણિટતો ભવ ।
 નિદ્ધન્તમલો અનદ્ધણો ન પુન જાતિજરં ઉપેહિસિ ॥ ૪ ॥
 અનુપુબ્બેન મેધાવી થોકં થોકં^{૪૬} સ્વણે સ્વણે ।
 કમ્મારો રજતસ્સેવ નિદ્ધમે મલમત્તનો ॥ ૫ ॥
 અયસા વ મલં સમુદ્ધિતં^{૪૭} તદુદ્ધાય^{૪૮} તમેવ સ્વાદતિ ।
 એવં અતિધોનચારિનં સાનિ કમ્માનિ^{૪૯} નયન્તિ દુગ્ગતિં ॥ ૬ ॥
 અસજ્જાયમલા મન્તા અનુદ્ધાનમલા ઘરા ।
 મલં વણ્ણસ્સ કોસજ્જં પમાદો રક્ખતો મલં ॥ ૭ ॥
 મલિત્થિયા દુચ્ચરિતં મચ્છેરં દદતો મલં ।
 મલા વે પાપકા ધમ્મા અસિં લોકે પરમ્હિ ચ ॥ ૮ ॥

હવે તું ઝટપટ આત્માનેા મજખૂત બેટ બનાવ. શીઘ્ર પ્રયત્ન કર. વિવેકી થા. તારા બધા મેલને બાળી-કૂંડી પાપ વગરનેા બનીશ, તેા તુ દિવ્ય એવી આર્યભૂમિમાં * પહોંચીશ. ૨

૪૪ મં० ભૂમિ ઉપેહિસિ । ૪૫ મં० ચ । ૪૬ સીં થોકથોકં ।
 ૪૭ મં० સમુદ્ધાય । ૪૮ મં० તદુદ્ધાય । ૪૯ સીં સકકમ્માનિ ।

* જુઓ ‘આર્ય’ ઉપરનું બીજા અપ્રમાદવર્ગની ગાં ૨ નું ટિપ્પણ. આર્યની ભૂમિ તે આર્યભૂમિ. આ ગાયમાં તથા બીજા અપ્રમાદવર્ગની ગાં ૫મીમાં ‘બેટ’ બનાવવાની હકીકત છે, તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—સંસારના પ્રવાહનું પૂરે બારે વેરદાર

તારી ઉંમર હવે પૂરી થવા આવી છે. યમરાજ પાસે પહોંચી જવાની તારી તૈયારી છે. વચમાં વાસો રહેવાની જગ્યા પણ નથી અને તારી પાસે લાતું પણ નથી. ૩

માટે હવે તું ઝટપટ આત્માનો મજબૂત બેટ બનાવ. શીઘ્ર પ્રયત્ન કર વિવેકી થા. તારા બધા મેલને બાળી-ફૂંકી પાપ વગરનો બનીશ, તો તું ફરીને જન્મ અને જરને પામીશ નહિ. ૪

સોની રૂપાને ધમીને તેની અંદરના મેલને કાઢી નાખે છે, તેમ બુદ્ધિમાન સાધકે ક્રમે કરીને સાધના કરતાં કરતાં ક્ષણે ક્ષણે પોતાના આત્માને ધમીને તેની અંદરના મેલને થોડે થોડે કરીને કાઢી નાખે. ૫

લોઢામાંથી પેદા થયેલો કાટ લોઢામાં રહીને લોઢાને જ ખાઈ જાય છે; તેમ જ સાધક આત્માના શોધનને માર્ગ ચાલતો નથી પરંતુ અવળે રસ્તે ચડેલો છે, તેનાં પોતાનાં કર્મો તેને દુર્ગતિએ લઈ જાય છે. ૬

અસ્વાધ્યાયથી એટલે વારંવાર યાદ ન કરવાથી મંત્રો મેલા થઈ જાય છે; ઊઠીને વારંવાર સાફ ન કરવાથી ઘરો મેલાં થઈ જાય છે; વિશેષ આળસ રાખવાથી શરીરની કાતિ ઝાંખી પડી જાય છે, તેમ સાધક પ્રમાદ કયાં કરે, તો તેની સાધનાને કાટ લાગે છે. ૭

સ્ત્રીઓનો મેલ દુરાચરણ છે. દાનીનો મેલ અદેખાઈ છે. આ લોકમાં અને પરલોકમાં સાધકોનો મેલ પાપમય પ્રવૃત્તિઓ છે.

છે. એ પૂરની સામે કોઈ કાચોપોચો આત્મા ટકી શકતો નથી. દરિયા વચ્ચે કોઈ મજબૂત બેટ હોય, તો તે દરિયાના લોઢાથી પણ તૂટતો નથી; તેમ આ પ્રપંચમય સંસારના પૂરની સામે ટકવા માટે પોતાના આત્માને એવા બેટ સમાન મજબૂત બનાવવાનો છે. ૮

તતો મલા મલતરં અવિજ્ઞા પરમં મલં ।

‘ એતં મલં પદ્મત્વાન નિમ્મલા હોથ મિલ્લવો ॥ ૯ ॥

સુજીવં અહિરિકેન કાકસૂરેન ધંસિના ।

પક્ષ્વન્દિના પગબ્ધેન સંકિલિઢેન જીવિતં ॥ ૧૦ ॥

હિરીમતા ચ દુઝીવં નિચ્ચં સુચિગવેસિના ।

અલીનેનઽપ્પગબ્ધેન સુદ્ધાજીવેન પરસતા ॥ ૧૧ ॥

યો પાણમતિપાતેતિ મુસાવાદં ચ માસતિ ।

લોકે અદિન્નં આદિયતિ પરદારં ચ ગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

સુરામેરયપાનં ચ યો નરો અનુયુજ્જતિ ।

ઇધેવમેસો લોકરિમં મૂલં ધણતિ અત્તનો ॥ ૧૩ ॥

એવં મો પુરિસ જાનાહિ પાપધમ્મા અસબ્બતા ।

મા તં લોમ્મો અધમ્મો ચ ચિરં દુક્ખાય રન્ધયું ॥ ૧૪ ॥

દદાતિ^{૫૦} વે યથાસન્દં યથાપસાદનં જનો ।

તત્થ યો મંકુ ભવતિ પેરસં પાનમોજને ॥

ન સો દિવા વા રત્તિં વા સમાધિમધિગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥

યસ્સ ચેતં સમુચ્છિન્નં મૂલધચ્ચં સમૂહતં ।

સ વે દિવા વા રત્તિં વા સમાધિમધિગચ્છતિ ॥ ૧૬ ॥

ઉપર જે મેલો કહી ખતાવ્યા છે, તે બધા મેલો કરતાં સૌથી વધારે મેલ અવિદ્યા-અજ્ઞાન છે; તેા હે ભિક્ષુઓ ! એ અવધાના મેલને-કચરાને તમામ રીતે તજી દઈ તમે નિર્મળ થઈ જાઓ ૯

જે મનુષ્ય નફ્ટ છે, કાગડાની જેવો ચૂરો છે, ખીજનાં યશકીર્તિનો નાશ કરનારો છે, ઘૂસણિયો છે, ધીટ છે અને વિશેષ પ્રકારે કલેશ કરનારો છે, તેને આ પ્રપંચમય સંસારમાં જીવવું સહેલું પડે છે. ૧૦

જે મનુષ્ય નમ્ર છે, પવિત્રતાની સદા જોવના કરનારો છે, સાવધાન છે, નરમ છે અથવા નમ્રતાવાળો છે, પોતાની આજીવિકાને શુદ્ધ રીતે ચલાવે છે અને જોઈ-વિચારીને ચાલનારો છે, તેને આ પ્રપંચમય મંમારમાં જીવવું કઠિન થઈ પડે છે. ૧૧

જે મનુષ્ય જીવોને મારે છે, ખોટું જાણે છે, ચોરી કરે છે અને પરદારાગમન કરે છે, ને જે મનુષ્ય દારૂ અને સરકો પીવામાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, તે આ લોકમાં જ પોતાના આત્માનાં મૂળ ખોદે છે. ૧૨, ૧૩

હે પુરુષ ! એ બધી પાપમય પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સંયમ નહિ રાખવામાં આવે, તો ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જ કડવાં ફળ નીપજશે. માટે તારી જાતને દુઃખી કરવા સારુ લોભ અને અધર્મ તને વધારે લાંબા સમય સુધી પોતાની લશ્મીમાં ન પકવે તે વિશે ધ્યાન રાખ. ૧૪

એક માણસ પોતાની યજ્ઞ પ્રમાણે અને મનની પ્રસન્નતા પ્રમાણે જીટથી દાન આપે છે, ત્યારે ખીજે માણસ ખીજઓને ખાવાપીવાની વસ્તુઓનું જીટથી કરવામાં આવતું દાન જોઈને ક્રોધવાય છે—તેથી તે રાત અને દિવસ શાંતિને પામી શકતો નથી. ૧૫

જે મનુષ્યનું એવું ક્રોધવાવાનું હેઠાઈ ગયેલ છે, મૂળ સહિત ઊખડી ગયેલ છે, તે જરૂર રાત અને દિવસ શાંતિને પામી શકે છે. ૧૬

નત્થિ રાગસમો અગ્ગિ નત્થિ દોસસમો ગહો ।
 નત્થિ મોહસમં જાલં નત્થિ તળહાસમા નદી ॥ ૧૭ ॥
 સુદસ્સં વજ્જમઞ્ઞેસં અત્તનો પન દુદ્ધસં ।
 પેરેસં હિ સો વજ્જાનિ ઓપુનાતિ યથા ભુસં^{૫૧} ।
 અત્તનો પન છાદેતિ કલિ વ કિતવા સઠો ॥ ૧૮ ॥
 પરવજ્જાનુપસ્સિસ્સ નિચ્ચં ઉજ્જાનસગ્ગિનો ।
 આસવા તસ્સ વઢ્ઢન્તિ આરા સો આસવક્ખયા ॥ ૧૯ ॥
 આકાસે^{૫૨} પદં નત્થિ સમણો નત્થિ બાહિરે ।
 પપ્પઞ્ચામિરતા પજા નિપ્પપ્પઞ્ચા તથાગતા ॥ ૨૦ ॥
 આકાસે^{૫૩} પદં નત્થિ સમણો નત્થિ બાહિરે ।
 સંહારા સસ્સતા નત્થિ નત્થિ બુદ્ધાનમિચ્છિતં ॥ ૨૧ ॥

॥ મલવગ્ગો અઢ્ઢારસમો ॥

૧૯ : ધમ્મટ્ટવગ્ગો

ન તેન હોતિ ધમ્મો યેનડત્થં સહસા^{૫૪} નયે ।
 યો ચ અત્થં અનત્થં ચ ઉમો નિચ્છેય્ય પણ્ડિતો ॥ ૧ ॥
 અસાહસેન ધમ્મેન સમેન નયતી પેરે ।
 ધમ્મસ્સ ગુત્તો મેઘાવી ધમ્મઢ્ઢો તિ પવુચ્ચતિ ॥ ૨ ॥

રાગ સમાન અગ્નિ નથી, દ્વેષ સમાન સાડસતી પુનેતી-
 ઠંઠણાઈ-નથી, મોહ સમાન જાળ નથી અને તૃણ સમાન

નહી નથી. ૧૭

ખીજનો દોષ જોવો સહેલો છે, પણ પોતાનો દોષ જોવો વસમો છે. જે માણસ ખીજના દોષને ભૂંસાની પેઠે છિપણી ખતાવે છે અને જેમ લુચ્ચો જુગારી પોતાની હારનો દાવ ઢાંકી દે છે—સંતાડે છે તેમ પોતાના દોષને જે સંતાડી રાખે છે, એ રીતે ખીજના દોષને જોનારા અને હમેશાં ખીજની ખોડો કાઢવામાં જે રસ્યતા તે માણસના દોષો વધ્યા કરે છે અને એવો માણસ દોષના ક્ષયથી દૂર રહે છે અર્થાત્ એવો માણસના દોષો નાશ પામતા નથી. ૧૮, ૧૯

જેમ આકાશમાં પગલું પડતું દેખાતું નથી, તેમ ખહારના પંથોમાં એટલે જુદાના માર્ગ સિવાયના ખીજ માર્ગમાં કોઈ સાચો શ્રમણ સાંપડતો નથી. તમામ લોકો પ્રપંચમાં પડેલા છે; અને જ્યાં જુદો પ્રપંચ વગરના છે. ૨૦

જેમ આકાશમાં પગલું પડતું દેખાતું નથી, તેમ ખહારના પંથોમાં કયાંય કોઈ શ્રમણ સાંપડતો નથી. વાસના-ઓ કાયમ-શાશ્વત રહેતી નથી; અને જુદ પુરુષોને કંપ એટલે લાયક હોતો નથી. ૨૧

અદારમો મલવર્ગ સમાપ્ત

૧૯ : ધર્મસ્થવર્ગ

જે માણસ કોઈ પણ હકીકતનો ફેંસલો સાહસથી એટલે વંગરવિચાર્ય કરી નાખે છે, તેટલા માત્રથી તે ધર્મસ્થ-ધર્મ-ધિકારી-ન્યાયાધીશ થઈ શકતો નથી; પરંતુ જે ડાહ્યો માણસ ખરી અને ખોટી વાતનો ખરાખર નિશ્ચય કરીને પછી તે વિશે છિતાવળ કયાં વિના ખરાખર વિચાર કરીને ધર્મ પ્રમાણે સમસાવથી ખીજઓને દોરે છે. તે માણસને ધર્મ વડે સુરક્ષિત અથવા પુષ્ટ, ખુદ્દિમાન અને ધર્મસ્થ કહેવો ઘટે. ૧, ૨

ન તેન પण્ડિતો હોતિ યાવતા બહુ માસતિ ।
 સ્નેહી અવેરી અમયો પણ્ડિતો તિ પવુચતિ ॥ ૩ ॥
 ન તાવતા ધમ્મધરો યાવતા બહુ માસતિ ।
 યો ચ અપ્પં પિ સુત્વાન ધમ્મં કાયેન પસસતિ ।
 સ વે ધમ્મધરો હોતિ યો ધમ્મં નપ્પમજ્જતિ ॥ ૪ ॥
 ન તેન થેરો સો હોતિ યેનડસ્સ ફલિતં સિરો ।
 પરિષ્કો વયો તસ્સ મોઘજિણ્ણો તિ વુચ્ચતિ ॥ ૫ ॥
 યમ્હિ સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ અહિંસા સંયમો દમો ।
 સ વે વન્તમલો ધીરો^{૫૪} સો થેરો તિ પવુચતિ ॥ ૬ ॥
 ન વાક્કરણમત્તેન વણ્ણપોક્ખરતાય વા ।
 સાધુરૂપો નરો હોતિ ઇસ્સુકી મન્ચ્છરી સઠો ॥ ૭ ॥
 યસ્સ ચેતં સમુચ્છિન્નં મૂલઘચં સમૂહતં ।
 સ વન્તદોસો મેઘાવી સાધુરૂપો તિ વુચ્ચતિ ॥ ૮ ॥
 ન મુણ્ડકેન સમણો અવ્વતો અલિકં ભણં ।
 ઇચ્છાલોભસમાપન્નો સમણો કિં ભવિસ્સતિ ॥ ૯ ॥
 યો ચ સમેતિ પાપાનિ અણું થૂલ્લાનિ સવ્વસો ।
 સમિતત્તા હિ પાપાનં સમણો તિ પવુચ્ચતિ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ કેવળ બકબક કર્યા કરે છે, તેને પંડિત ન
 કહી શકાય; પરંતુ જે માણસ કદમાણુ ઇચ્છે છે, ડાઈને
 વેરી નથી અને તદ્દન નિર્ભય છે, તેને પંડિત કહી શકાય.

જે માણસ કેવળ બકબક કર્યા કરે છે, તેને ધર્મધર ન
 કહી શકાય; પરંતુ જે માણસ થોડાં પણ ધર્મવચન સાંભળ્યા

પછી એ વચનો પ્રમાણે પોતાના મનને અથવા શરીરને વર્તવું જુએ છે અને ધર્મચરણની ખાખતમાં પ્રમાદ કરતો નથી, તેને જ ધર્મધર કહી શકાય. ૪

માણસને માથે પળિયાં આવ્યાં છે એટલા માત્રથી તેને સ્થવિર-ઠરેલ-ન કહી શકાય. પળિયાં આવવા છતાંય ધર્મચરણ વિનાના માણસને વિશે તો એમ કહી શકાય, કે કેવળ તેની ઉંમર પાકી ગઈ છે અને તેના ઘોળામાં ધૂળ પડી છે અર્થાત્ એ નકામો નકામો જ જીર્ણ-વૃદ્ધ થયેલો છે. ૫

જેનામાં સત્ય, અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ છે અને જેણે તમામ મળોને-દોષોને વમી નાખ્યા છે એટલે ફેંકી દીધા છે, તે ધીર માણસને જ ખરા અર્થમાં સ્થવિર, ઠરેલો કે પાકટ કહી શકાય. ૬

જે માણસ અદેખાઈ કરે છે, મત્સર રાજે છે અને લુચ્ચાઈ કરે છે, તે જાણવાની ચતુરાઈ ખતાવે, મીઠાં મીઠાં વેણુ જાણે અથવા તે શરીરે વિશેષ રૂપલાવણ્યવાળો હોય એટલા માત્રથી કાંઈ સારો માણસ ન થઈ શકે ૭

જે માણસના એ બધા કુર્ણુજો-અદેખાઈ, મત્સર અને લુચ્ચાઈ-સર્વથા છેદાઈ ગયેલા છે-મૂળથી જ ઊખડી ગયેલા છે-અને જેણે તમામ દોષોને વમી નાખ્યા છે, તેવો જીહ્વિવાળો માણસ જ સાધુરૂપ-સારો માણસ કહેવાય. ૮

જે માણસ વ્રતનિયમ વગરનો હોય અને અસત્ય જાણતો હોય, તે ફક્ત માથે મુઠો કરાવવાથી શ્રમણ ન થઈ શકે. સાલ અને લાલચવાળો માણસ શી રીતે શ્રમણ થઈ શકે ? ૯

જેણે પોતાનાં નાનાં મોટાં તમામ પાપોને બધી રીતે શમાવી દીધાં છે, તે જ માણસ શ્રમણ થઈ શકે છે. સમણ' એટલે જ શમન; પાપોને શમાવી દેવાથી જ સમણ-શ્રમણ કહેવાય છે. ૧૦

न तेन भिक्खु सो होति यावता भिक्खते परे ।
 विस्सं धम्मं समादाय भिक्खु होति न तावता ॥ ११ ॥
 यो'धं पुब्बं च पापं च बोद्धत्वा ब्रह्मचरियवा ।
 संखाय लोके चरति स वे भिक्खू ति वुच्चति ॥ १२ ॥
 न मोनेन मुनी होति मूळ्हरूपो अविद्दसु ।
 यो च तुलं व पग्गद्द वरमादाय पण्डितो ॥ १३ ॥
 पापानि परिवज्जेति स मुनी तेन सो मुनी ।
 यो मुनाति उभो लोके मुनी तेन पवुच्चति ॥ १४ ॥
 न तेन अरियो होति येन पाणानि हिंसति ।
 अहिंसा सन्धपाणानं अरियो ति पवुच्चति ॥ १५ ॥
 न सीलव्यतमत्तेन बाहुसच्चेन वा पुन ।
 अथवा समाधिलाभेन ^{५५}विवित्तसयनेन वा ॥ १६ ॥
 फुसामि नेक्खम्मसुखं अपुथुज्जनसेवितं ।
 भिक्खु विस्सासमापादि अप्पत्तो आसवक्खयं ॥ १७ ॥

॥ धम्मद्वयगो एवूनवीसतिमो ॥

માણસ સિક્ષા માગવામાત્રથી સિક્ષુ થઈ શકતો નથી; કેવળ xવિરસ માર્ગગ્રહણ કરવાથી સિક્ષુ થવાતું નથી. ૧૧

ખરી રીતે તો તેજ માણસ સિક્ષુ થઈ શકે છે, કે જેણે પુણ્ય અને પાપ બન્નેને વહેવડાવી કાઢ્યાં છે અને જે પ્રહાર-ચારી છે. જે માણસ ખરાખર સમજ સાથે સંસારમાં ચરે છે-રહે છે, તેને જ સિક્ષુ કહી શકાય. ૧૨

જે માણસ જાતે મૂઠ છે અને અજ્ઞાન છે, તે માત્ર મૌન રાખે છે એટલા માત્રથી મુનિ ન થઈ શકે; પરંતુ જે માણસે ત્રાજવું ઝાલીને-તોળીને-ઉત્તમ પ્રવૃત્તિને સ્વીકારીને તમામ પાપોને છોડ્યાં છે, તેને 'મુનિ' કહી શકાય. પાપોને છોડવાથી જ મુનિ થઈ શકાય. મુનિ એટલે માપનારો-મપારો અર્થાત જેણે બન્ને લોકનું માપ કાઢેલું છે, આ લોક અને પરલોકનો તાગ મેળવેલો છે. તેને જ 'મુનિ' કહી શકાય. ૧૩ ૧૪

પ્રાણીની હિંસા કરવાથી માણસ 'આર્ય' થઈ શકતો નથી. જે કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન કરે, તેને જ આર્ય કહી શકાય. ૧૫

હું સિક્ષુઓ ! તમે વિશ્વાસ રાખો, કે તમામ દોષોના ક્ષય સુધી પહોંચ્યા વિના માત્ર શીલ અને વ્રતોને પાળવાથી વા શાસ્ત્રના વિશેષ અભ્યાસથી વા કેવળ સમાધિને મેળવી સેવાથી અથવા તદન એકાંતમાં સૂવા એસવાથી જ હું નિર્વાણનું સુખ નથી અનુભવતો; પરંતુ મૂઠ લોકો જે સુખને પામી શકેલા નથી એવું નિર્વાણનું જે સુખ હું અનુભવું છું, તેનું ખરું કારણ મારા તમામ દોષો તદન ક્ષીણ થઈ ગયા છે. ૧૬, ૧૭

જોગણીશ્વરો ધર્મસ્થવર્ગ સમાપ્ત.

x વિરસ એટલે બળતી ચિતાના ધૂમાડા જેવું બારે દુર્મંથી અર્થાત મેલા રહેવાના માર્ગને ગ્રહણ કરવાથી સિક્ષુ થવાતું નથી.

૨૦ : મગ્ગવગ્ગો

મગ્ગાનઽટ્ટઙ્ગિકો સેટ્ઠો સચ્ચાનં ચતુરો પદા ।
 વિરાગો સેટ્ઠો ધમ્માનં દ્વિપદાનં ચ ચક્ખુમા ॥ ૧ ॥
 એસો વ મગ્ગો નત્થજ્ઞો દસ્સનસ્સ વિસુદ્ધિયા ।
 એતં હિ તુમ્હે પટિપન્નથ મારસ્સેતં 'પમોહનં ॥ ૨ ॥
 એતં હિ તુમ્હે પટિપન્ના દુક્ખસ્સન્તં કરિસ્સથ ।
 અનઘાતો વે મયા મગ્ગો અજ્ઞાય સલ્લકન્તનં ॥ ૩ ॥
 તુમ્હેહિ કિંચં આતપ્પં અઘાતારો તથાગતા ।
 પટિપન્ના પમોક્ખન્તિ જ્ઞાયિનો મારચન્વના ॥ ૪ ॥
 સન્ને સંઘારા અનિચ્ચા તિ યદા પજ્ઞાય પસસિતિ ।
 અથ નિબ્બિન્દતી દુક્ખે એસ મગ્ગો વિસુદ્ધિયા ॥ ૫ ॥
 સન્ને સંઘારા દુક્ખા તિ યદા પજ્ઞાય પસસિતિ ।
 અથ નિબ્બિન્દતી દુક્ખે એસ મગ્ગો વિસુદ્ધિયા ॥ ૬ ॥
 સન્ને ધમ્મા અનત્તા તિ યદા પજ્ઞાય પસસિતિ ।
 અથ નિબ્બિન્દતી દુક્ખે એસ મગ્ગો વિસુદ્ધિયા ॥ ૭ ॥

૨૦ : માર્ગવર્ગી

અથા માર્ગેભિં આઠ અંગવાળે। માર્ગ ઉત્તમ છે. તમામ
 સત્યોભિં આર આર્યસત્યનાં પદો ઉત્તમ છે. તમામ ગુણોભિં
 વિરાગનો ગુણ ઉત્તમ છે, અને એ પગ યુક્ત તમામ માનવોમાં

માર્ગવર્ગ

બુદ્ધ પુરુષ ઉત્તમ છે. ૧

દૃષ્ટિને વિશુદ્ધ કરવા સારુ એ જ માર્ગ છે. એ માટે બીજો કોઈ માર્ગ-ઉપાય નથી. માટે તમે એ માર્ગ જ ચાલો. એ માર્ગ જ મારને સારુ મોહનાસ્ત્ર જેવો છે. ૨

એ માર્ગ ચઢેલા હોઈને જ તમે દુખોનો છોટો આણી શકશો. એ માર્ગ જ તમામ શલ્યોને કાપી નાખે એવો છે. માટે જ મેં ખરાખર મગજને એ માર્ગને કહેલો છે. ૩

સાધના તો તમારે જ કરવાની છે. બુદ્ધ પુરુષો તો માત્ર રસ્તો બતાવનારા છે. જેઓ એ માર્ગ ચઢેલા છે અને એ વિશે ધ્યાન ધરનારા છે. તેઓ જ મારના ખંધનથી છુટી શકશે. ૪

‘તમામ સંસ્કારો નાશવંત છે’ એ હકીકતને જ્યારે પોતાની તીક્ષ્ણ સમજથી સમજવામાં આવે છે, ત્યારે જ સાધક આ બધાં દુખોથી નિર્વેદ પામે છે; અને વિશુદ્ધિ પામવાનો ખરો માર્ગ પણ આ છે. ૫

‘તમામ સંસ્કારો દુઃખરૂપ છે’ એ હકીકત જ્યારે પોતાની તીક્ષ્ણ સમજથી સમજવામાં આવે છે, ત્યારે જ સાધક આ બધાં દુઃખોથી નિર્વેદ પામે છે; અને વિશુદ્ધિ પામવાનો ખરો માર્ગ પણ આ છે. ૬

બધાય ધર્મો એટલે કામ ક્રોધ લોભ વગેરે ધર્મો-સ્વભાવો અથવા દેખાતી તમામ વસ્તુઓ અનાત્મરૂપ છે. એ હકીકત જ્યારે પોતાની તીક્ષ્ણ સમજથી સમજવામાં આવે છે, ત્યારે જ સાધક આ બધાં દુખોથી નિર્વેદ પામે છે. અને વિશુદ્ધિ પામવાનો ખરો માર્ગ પણ આ છે. ૭

* અહીં ‘સંસ્કાર’ અને નીચે ગાથા નં. ૭ માં આપેલો ‘ધર્મ’ શબ્દ પૂર્વોક્ત પાંચ સ્કંધોને અથવા દુન્યવી તમામ પદાર્થોને સૂચવે છે.

ઉદ્ધાનકાલમ્હિ અનુદ્ધાનો યુવા વલી આલસિયં ઉપેતો ।
 સંસન્નસદ્ગુણમનો કુસીતો પજ્જાય મગ્ગં અલસો ન વિન્દતિ ॥૮॥
 વાચાનુરક્ષી મનસા સુસંવુતો કાયેન ચ અકુસલં ન કયિરા ।
 એતે તયો કમ્મપથે વિસોઘયે આરાધયે મગ્ગમિસિપ્પવેદિતં ॥ ૯ ॥

યોગા વે જાયતી ભૂરિ અયોગા ભૂરિસદ્ધિસ્વયો ।

એતં દ્વેષાપયં જત્વા ભવાય વિભવાય ચ ॥

તથઽત્તાનં નિવેસેય્ય યથા ભૂરિ પવહ્નતિ ॥ ૧૦ ॥

વનં છિન્દય મા રુક્ખં વનતો જાયતે મયં ।

છેત્વા વનં ચ વનથં ચ નિબ્બના હોય ભિન્નસ્વયો ॥ ૧૧ ॥

યાવ હિ વનથો ન છિન્નતિ અણુમત્તો પિ નરસ્સ નારિસુ ।

પટિવદ્ધમનો વ તાવ સો વચ્છો સ્ત્રીરપકો^{૫૭} વ માતરિ ॥ ૧૨ ॥

જે સમર્થ, યુવાન, પુરુષાર્થ કરવાને વખતે પુરુષાર્થ કરતો નથી અને આજસુ થઈને પક્ષો રહે છે તથા પોતાના મનને સંસ્કારોમાં જ એટલે કે કામ-ક્રોધ-લોભ વગેરેમાં જ રાકી રાખે છે, તે પ્રમાણે પોતાની બુદ્ધિથી માર્ગને પામી શકતો નથી. ૮

જે સાધકો પોતાની વાણીને સંયમમાં રાખે છે, જ્યો પોતાના મનને સંયમમાં રાખે છે અને જ્યો પોતાની કાયાને પણ સંયમમાં રાખે છે એટલે કે કાયા વડે કાઈ પ્રકારનું અકુશલ કર્મ-પાપકર્મ કરતા નથી, તે ત્રણે જાતના

માર્ગવર્ગ

સાધકો પોતાની પ્રવૃત્તિના માર્ગને વિશુદ્ધ કરી શકે અને ઋષિઓએ બતાવેલા માર્ગને મેળવી શકે. ૯

કુશલ કાર્યોની વારંવાર ટેવ રાખવાથી બુદ્ધિનો વિશેષ વિકાસ થાય છે અને એવી ટેવ ન રાખવાથી બુદ્ધિનો ક્ષય થાય છે. કુશલ કાર્યોની ટેવવાળો માર્ગ આત્માની ઉન્નતિ માટે છે; અને એથી ઊલટો માર્ગ આત્માની અધોગતિ માટે છે. એમ માર્ગના એ બન્ને પ્રકારને ખંરાખર સમજીને પોતાના આત્માને પોતાની બુદ્ધિનો વિશેષ વિકાસ થાય એવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ભેડવો બેઈએ. ૧૦

ઝાડને x એટલે તૃષ્ણાના અમુક એક પ્રકારને ઉદ્ભવા કરતાં વનને એટલે મૂળભૂત તૃષ્ણાને છેદી નાખો. ખરી રીતે, એ મૂળભૂત તૃષ્ણાથી જ સય પેદા થાય છે. વનને અને વનનાં વૃક્ષોને છેદી નાખી, હું સિદ્ધિઓ ! તમે વન વગરના-તૃષ્ણા વિનાના-જ થઈ જાઓ. ૧૧

જ્યાં સુધી સ્ત્રી વિશેનો પુરુષનો આસક્તિભાવ અણુમાત્ર પણ છેદાતો નથી ત્યાં સુધી જેમ વાછરડાનું મન માતામાં જ ચોંટ્યું રહે છે, તેમ એ કામનાવાળા પુરુષનું મન સ્ત્રીમાં જ ચોંટ્યું રહે છે. ૧૨

x અહીંનો 'વન' શબ્દ તૃષ્ણાના મૂળનો ભાવ બતાવે છે અને 'ઝાડ' શબ્દ તૃષ્ણાના પ્રકારોનો ભાવ બતાવે છે. ભયંકર ગહન વન જેમ પ્રવાસીને મૂંઝવી નાખે છે, તેમ ભયંકરગાઢ તૃષ્ણા આ આત્માને મૂંઝવી નાખે છે; માટે 'વન' અને 'તૃષ્ણા'ની સમાનતા છે. માટે જ મૂળમાં 'તૃષ્ણાને' બદલે 'વન' શબ્દને મૂકેલો છે અથવા પાશ્વિમહાવ્યાકરણમાં આવેલા (૫૦૪૦૪) 'ભોગલાન ધાતુ-પાઠ'માં 'વન' ધાતુને 'માગવાના' અર્થમાં મૂકેલ છે એટલે પણ 'વન' શબ્દ 'તૃષ્ણા'નો સૂચક થઈ શકે છે.

उच्छिन्द सिनेहमत्तनो कुमुदं सारदिकं व पाणिना ।
 सन्तिमग्गमेव ब्रूहय निब्बानं सुगतेन देसितं ॥ १३ ॥
 इध वस्सं वसिस्सामि इध हेमन्तगिम्હिसु ।
 इति घालो विचिन्तेति अन्तरायं न वुज्झति ॥ १४ ॥
 तं पुत्तपसुसम्मत्तं व्यासत्तमनસं नરं ।
 सुતं ગામં મહોઘો વ મચ્ચુ આદાય ગચ્છતિ ॥ ૧૫ ॥
 ન સન્તિ પુત્તા તાણાય ન પિતા ન પિ બન્ધવા ।
 અન્તકેનાધિપન્નસ્સ નત્થિ જાતિસુ તાણતા ॥ ૧૬ ॥
 એતમત્થવસં જત્વા પ્પિન્ડિતો સીલસંવુતો ।
 નિચ્ચાનગમનં મગ્ગં ક્ષિપ્પમેવ વિસોધયે ॥ ૧૭ ॥

॥ સમગ્ગવગ્ગો વીસતિમો ॥

૨૧ : પક્કિણકવગ્ગો

મત્તાસુખપરિચ્છાગા પસ્સે ચે વિપુલં સુખં ।
 ષજે મત્તાસુખં ધીરો સંપસ્સં વિપુલં સુખં ॥ ૧ ॥

શરદ ઋતુના કમળનો + સ્વહસ્તે છેદ કરીએ તેમ
 આત્માના રાગને સ્વયં કાપી નાખો; શાંતિમય માર્ગ
 તરફ જ જવાની પ્રવૃત્તિને વધારો. સુગત ભગવાને નિર્વાણને
 શાંતિનો માર્ગ કહેલો છે. ૧૩

+ કમળને કાપવામાં જરાય મહેનત નથી પડતી એવું તે કામળ
 છે; માટે અહીં તેનું ઉદાહરણ આપીને અંધકાર એમ જણાવે છે, કે
 રનેહ-રાગ-ને એવી રીતે દૂર કરો કે તેને દૂર કરવામાં જરાય ક્લેશ
 કે આપાસ ન ખમવે. ૫૩.

‘ચોમાસામાં અહીં રહીશ, શિયાળામાં અહીં રહીશ, અને ઉનાળામાં વળી અહીં રહીશ’, એવા વિચારો અજ્ઞાન માનવ કયાં કરે છે. પરંતુ એ અજ્ઞાન પ્રાણી વિધોની પરંપરાને બાંધી શકતો નથી. ૧૪

તેવા વિચારો કરનારા, પુત્ર-પશુધનમાં સારી રીતે આસક્ત રહેનારા તથા પ્રપંચોમાં મનને લીન રાખનારા માનવને, જેમ ઉદયતા ગામને ખાણીનું મોઢું પૂર તાણી બચ તેમ, મૃત્યુ ઘસડીને તાણી બચ છે. ૧૫

જેના ઉપર મોતનો ખંભો પડેલો છે, એવા માણસનો બચાવ તેના પુત્રોથી થઈ શકતો નથી; તેમ તેના બાપથી, સગા ભાઈઓથી કે બીજાં સગાંવહાલાંથી પણ થઈ શકતો નથી. ૧૬

એ પ્રમાણેની સાચી પરિસ્થિતિને બરાબર સમજી લઈને પાંડિત પુરુષે શીલવડે પોતાની બતને સંયમમાં રાખવી ઘટે અને નિર્વાણ પામવાના માર્ગ તરફ તરત જ વિશુદ્ધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવી ઘટે. ૧૭

વીરમો ભાગવગં સમાપ્ત.

૨૧ : પ્રકીર્ણકવર્ગ

શબ્દ તથા રૂપ વગેરેનાં સંબંધને લીધે જે થોડું સુખ+ મળતું ભાસે છે તેના કરતાં પણ જો બીજું વિપુલ-વધારે

+ મૂળમાં ‘મત્તાસુખ’ એવો શબ્દ છે. ટેટલાક અનુવાદો એ શબ્દનો અર્થ કેવળ ‘થોડું સુખ’ એવો બતાવે છે; પરંતુ આ અનુવાદમાં એ શબ્દનો અર્થ ‘શબ્દ તથા રૂપ વગેરેના સંબંધને લીધે જ થોડું સુખ’ એવો આપેલો છે. આ ગ્રંથ અખ્યાત્મનો છે, એ જોતાં એમાં શબ્દાદિવિષયજન્ય થોડા સુખને તથા તેનાથી જુદા પ્રકારના નિર્વાણના વિપુલ સુખ માટે તે વિષયસુખનો ત્યાગ કરવાનું સૂચન વધારે બંધબેસતું છે. માટે જ ‘મત્તાસુખ’નો અર્થ

પરદુઃસ્વપધાનેન અત્તનો સુખમિચ્છતિ ।

વેરસંસગ્ગસંસદ્ધો વેરા સો ન પરિમુચ્ચતિ^{૧૮} ॥ ૨ ॥

યં હિ કિંચં અપવિદ્ધં અકિંચં પન કયિરતિ ।

ઉન્નલાનં^{૧૯} પમત્તાનં તેસં વઢ્ઢન્તિ આસવા ॥ ૩ ॥ દોષ

યેસં ચ સુસમારદ્ધા નિચં કાયગતા સતિ ।

અકિંચં તે ન સેવન્તિ કિંચે સાતચ્ચકારિનો

સતાનં સમ્પજાનાનં અત્યં ગચ્છન્તિ આસવા ॥ ૪ ॥

માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો દ્વે ચ ક્ષત્તિયે ।

રઠં સાનુચરં હન્ત્વા અનીઘો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૫ ॥

સુખ મળતું દેખાય, તો ધીર પુરુષે એ વધારે સુખને મેળવવા
સારુ પેલા થોડા સુખને તથા દેવું બેઠેએ. ૧

જે પુરુષ જીજ્ઞાસુ દુઃખ દર્શને પોતાનું સુખ ઇચ્છે છે,
તે વારે વારે દુઃખનાવટ ભરેલા સંબંધો ઊભા કરે છે; અને
છેવટે તે દુઃખનાવટના સંબંધોથી છૂટો થઈ શકતો નથી. ૨

જે પુરુષ કરવાની પ્રવૃત્તિને કરતો નથી અને નહિ કરવાની

ઉપર પ્રમાણે આપેલો છે. વળી શ્રી ગીતાંશમાં

માત્રાસ્પર્શસ્તુ કોન્તેય ! શ્રીતોષ્ણસુખદુઃસ્વાદા^૧ ।

- આગમાપાયિનોડનિત્યા તાસ્તિતિશ્ચસ્વ ભારત ! ॥ (અ. ૨, શ્લો. ૧૪)

આ શ્લોકમાં માત્રા (પાણિ-મૃત્તા) શબ્દ, શબ્દાદિવિષયજન્ય
સુખ અર્થે આપેલો છે; એ જોતાં આ અનુવાદનો અર્થ ક્રીક સુસંગત
છે. 'માત્રાસ્પર્શ' અને 'મૃત્તામુલ' એ બન્ને શબ્દનો ભાવ એક
સરખો છે.

પ્રવૃત્તિને કરે છે, તે ઉદ્ધત અને પ્રમાદવાળા પુરુષના દોષનાં ઝરણાં વધે જાય છે. ૩

‘આ કાયા દોષોથી ભરેલી છે’ એ જાતની જેમની સ્મૃતિ સદા તાજી હોય છે, તેઓ નહિ કરવાની પ્રવૃત્તિને અડતા નથી અને કરવા જેવી પ્રવૃત્તિમાં નિરંતર સાવધાન રહે છે. એવા સાવધ તથા શુદ્ધ સમજવાળા તે પુરુષોનાં દોષનાં ઝરણાં સુકાઈ જાય છે. ૪

તૃષ્ણારૂપ મા અને અહંકારરૂપ બાપને* હણીને, ‘બધું ય

* ધર્મપદના આ બન્ને શ્લોકો અતિ વિલક્ષણ છે. આખા ગ્રંથમાં ‘અહિંસા’ ઉપર સવિશેષ ભાર મૂકવામાં આવેલો છે અને હિંસાને દુર્ગતિ ગણનારી બતાવેલી છે, તેમ છતાં માબાપને અને બીજાઓને હણનારા બ્રાહ્મણને આ શ્લોકમાં અદ્વિત્યકારક કહેલો છે, તેને શી રીતે સંગત સમજવું? આખા ગ્રંથની પૂર્વાપર સંગતિ જોતાં અહીં હિંસાનો અર્થ ‘બંધ બેસે એવું’ નથી; તેથી જ આ શ્લોકમાં જણાવેલા માતા, પિતા, રાજા, ક્ષત્રિય, શ્રોત્રિય અને રાષ્ટ્ર તથા તેના તમામ અનુચરો-એ બધા શબ્દો તેના વાચ્યાર્થમાં પ્રસિદ્ધ અર્થમાં લેવાના નથી; પરંતુ જેમ આધ્યાત્મિક ભાષામાં લાક્ષણિક રીતે ‘વન’ શબ્દ ‘તૃષ્ણા’નો દ્યોતક છે, અને ‘જાળ’ શબ્દ ‘પ્રપંચ’નો દ્યોતક છે, તેમ અહીં ‘માતા’ શબ્દ ‘તૃષ્ણા’નો, ‘પિતા’ શબ્દ ‘અહંકાર’નો, ‘રાજા’ શબ્દ અમુક પ્રકારની ‘મિથ્યા કલ્પનાઓ’નો અને ‘રાષ્ટ્ર’ તથા ‘અનુચર’ શબ્દ ‘નિત્યવાસના’ અને ‘બીજા દોષો’નો સૂચક છે એમ સમજવાનું છે. શબ્દોનો વાચ્યાર્થ અને લાક્ષણિક અર્થ બન્ને જુદા જુદા પ્રકારના હોય છે એ વાત સુપ્રતીત છે. આપણી ભાષામાં ‘કોઈ સુંદર વચનો’ને આપણે લાક્ષણિક રીતે ‘મધ’ કે ‘અમૃત’ કહીએ છીએ, તેમ કોઈ ‘ગોખલિયા રટાઉ પંડિત’ને આપણે ‘પોપટ’

માતરં પિતરં હન્ત્વા રાજાનો દ્વે ચ સોલ્થિયે ।

વેય્યગ્ધપન્થમં હન્ત્વા અનીઘો યાતિ બ્રાહ્મણો ॥ ૬ ॥

સુપ્પબુદ્ધં પબુજ્ઞન્તિ સદા ગોતમસાવકા ।

યેસં દિવા ચ રત્તો ચ નિચ્ચં બુદ્ધગતા સતિ ॥ ૭ ॥

કહીએ છીએ; એ જ પ્રમાણે આ શ્લોકોમાં પણ ‘માતા-પિતા’ વગેરે શબ્દોનો લાક્ષણિક અર્થ સમજવાનો છે. જે વાક્યમાં શબ્દનો વાચ્યાર્થ ધરી શકે નહિ, તેમાં તેનો લાક્ષણિક અર્થ કરીને અર્થની સંગતિ કરવાની પ્રથા આખાજગોપાજગતીત છે અને ચાલુ ભાષામાં તેનો ઉપયોગ ડગલે ને પગલે થાય છે; તેથી અહીં ‘માતા’નો અર્થ ‘તૃષ્ણા’ અને ‘પિતા’નો અર્થ ‘અહંકાર’ વગેરે જે અર્થ આપેલા છે, તે ધરાવે સંગત છે અને સમસ્ત ગ્રંથની દૃષ્ટિએ તદ્દન અવિરોધી છે. આવાં જ વચનો વૈદિક પરંપરાના ઉપનિષદમાં અને ગીતાઓમાં પણ આવેલાં છે—જેમ કે “યો માં વિજાનીયાત્ ન અસ્ય કેનચિત્ કર્મણા લોકો મીયતે—ન માતૃવધેન ન પિતૃવધેન ન સ્તેયેન ન ધ્રુણહત્યયા”-કૌર્મીતકી ઉપનિષદ ૩, ૧ તથા

“યસ્ય નાહંકૃતો માવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

દત્ત્વાડપિ સ દમાંભોવાજ હન્તિ ન નિર્વર્ધ્યતે ॥”

(અધ્યાય ૧૮, શ્લોક ૧૭)

આ બન્ને વાક્યોનો અર્થ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—

‘જે મને (પરબ્રહ્મને) જાણી લે, એની દશાનું માપ કોઈ કર્મને લીધે ન કરી શકાય એટલે માતૃદત્ત્યા, પિતૃદત્ત્યા, ચોરી, ગર્ભદત્તાનાં કર્મો વડે પરબ્રહ્મને જાણનારની ગતિનું માપ ન કાઢી શકાય.’ (કૌર્મીતકી ઉપનિષદ)

‘જેનો આવ અહંકારમુક્ત નથી અને જેની બુદ્ધિ લેખાતી

કાયમ રહે છે' એવી તથા 'ખધુ'ય ઉચ્છેદ પામે છે' એવી કલ્પનારૂપ ખન્ને રાજાઓને મારીને અને ખીજા દોષોરૂપ અમલદારો સહિત નિત્ય વાસનામય શાશ્વત ચિત્તરૂપ રાષ્ટ્રનો નાશ કરીને બ્રાહ્મણ તદ્દન અદુઃખકારક થઈ શકે છે. ૫

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે માને અને ખાપને મારીને તથા એ જ પ્રકારના બે શ્રોત્રિય રાજાઓનું ખૂન કરીને—એ પ્રમાણે એ ચારેને મારી નાખવા સાથે પાંચમા સંશયરૂપ દોષને પણ મૂળમાંથી છેદી નાખીને બ્રાહ્મણ તદ્દન અદુઃખકારક થઈ શકે છે. ૬

જમને રાત-દહાડો નિરંતર ખુદ્ધ ભગવાનનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે, એવા ગૌતમના એટલે ખુદ્ધભગવાનના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે બોધને પામે છે. ૭

નથી એટલે આસક્ત થતી નથી, એવો તે આ તમામ લોકોને હણીને પણ 'હણુતો નથી' અને 'બંધાતો નથી' એમ કહી શકાય.' (ગી૦)

પ્રસ્તુત 'ધર્મપદ'ના ઉક્ત ખન્ને શ્લોકો અને ઉપર જણાવ્યાં તે કૌષીતકી ઉપનિષદ અને ગીતાજનાં વચનો સરખાવવા જેવાં છે; ફેર કેવળે એટલો જ છે, કે એ ખન્ને ઉક્ત વચનોમાં 'પરબ્રહ્મને જાણવાની' અને 'અહંકાર ન હોવાની' તથા 'આસક્તિરહિતતા'ની શરતો રાખેલી છે. માટે તે વચનોના વ્યાખ્યાતાઓએ ત્યાં 'માતા વગેરે'નો શબ્દ અને 'લોક' શબ્દનો વાચ્યાર્થ લઈ સંગતિ કરેલી છે, ત્યારે અહીં 'ધર્મપદ'માં વાચ્યાર્થ લેતાં બારે વિરોધ આવે છે, તેથી તેમ ન કરતાં તે 'માતા' વગેરે શબ્દોનો લાક્ષણિક અર્થ લઈ સંગતિ કરવાની છે. એ વૈદિક વાણીના વીસમી સદીના વ્યાખ્યાતા સ્વં સોઠમાન્ય ટિળક પણ વાચ્યાર્થ લઈને જ તે સંસ્કૃત વચનોની સંગતિ કરવાની બલામણુ પોતાના 'ગીતારહસ્ય'માં 'સિદ્ધાવસ્થા વ વ્યવહાર' નામના પ્રકરણમાં કરે છે.

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं धम्मगता सति ॥ ८ ॥

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं संघगता सति ॥ ९ ॥

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं कायगता सति ॥ १० ॥

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च अहिंसाय रतो मनो ॥ ११ ॥

सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च भावनाय रतो मनो ॥ १२ ॥

दुप्पब्बज्जं, दुरभिरमं दुरावासा घरा दुखा ।

^{६०}दुक्खोऽसमानसंवासो दुक्खानुपतितऽद्धगू ।

तस्मा न चऽद्धगू^{६१} न च दुक्खानुपतितो सिया ॥ १३ ॥

सद्धो सीलेन संपन्नो यसोभोगसमप्पितो ।

यं यं पदेसं भजति तत्थ तत्थेव पूजितो ॥ १४ ॥

दूरे सन्तो पकासन्ति हिमवन्तो व पब्बतो ।

असन्तेत्य न दिस्सन्ति रत्तिखित्ता^{६२} यथा सरा ॥ १५ ॥

एकासनं एकसेय्यं एको चरमतन्दितो ।

एको दमयमत्तानं वनन्ते रमितो सिया ॥ १६ ॥

॥ पम्पिण्णक्वग्गो एकवीसनिमो ॥

(६० म० दुक्खाऽस० । ६१ सी० ०गू सिया न च ।

६२ म० रत्ति खित्ता ।

જેમને રાત-દિવસ નિરંતર ધર્મનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે, એવા ગૌતમના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે જોધને પામે છે. ૮

જેમને રાત-દિવસ નિરંતર સંઘનું સ્મરણ રહ્યા કરે છે, એવા ગૌતમના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે જોધને પામે છે. ૯

જેમને રાત-દિવસ નિરંતર ‘આ કાયા દોષોથી ભરેલી છે’ એવું સ્મરણ રહ્યા કરે છે, એવા ગૌતમના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે જોધને પામે છે. ૧૦

જેમનું મન રાત-દિવસ હૃમેશાં અહિંસામય પ્રવૃત્તિમાં રમણ કર્યા કરે છે, એવા ગૌતમના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે જોધને પામે છે. ૧૧

જેમનું મન રાત અને દહાડો નિરંતર ભાવનાઓમાં એટલે શુદ્ધવિશુદ્ધ સંકલ્પોમાં રહેતું હોય છે, એવા ગૌતમના આવડો સદા ઉત્તમ પ્રકારે જોધને પામે છે. ૧૨

હીધેલી દીક્ષાને દુષ્ટ રીતે પાળવી એ થણું ખરાબ છે. જે ઘરમાં રહેવાનાં સ્થાનો ખરાબ હોય, તે ઘરો દુ.ખરૂપ છે. સાધકને માટે સરખેસરખો સહવાસ ન હોય, તે દુ.ખરૂપ છે. પ્રપંચો ભણી પ્રવાસ કરતા માનવની પાછળ દુ.ખો પડે છે, માટે એવા પ્રપંચો ભણી પ્રવાસ કરનારા ન થવું; અને પોતાની પાછળ પાછળ દુ.ખો ચાલ્યાં આવે એવા પણ ન થવું. ૧૩

જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા, સદાચાર, યશ અને ભેદ એવા વૈભવથી ભરેલો હોય, તે જે જે સ્થળે જાય છે તે તે જગે સ્થળે આદરપાત્ર બને છે. ૧૪

જેમ હિમાલય પર્વત દૂર છે છતાં ચમક્યા કરે છે, તેમ સંત પુરુષો દૂર હોય છતાં ચમક્યા કરે છે; રાતે ફેંકેલા ખાણની પેઠે અસત પુરુષો ચમકતા નથી. ૧૫

જે પુરુષ એકાંતમાં એકલો બેસે છે, એકલો આરામ કરે છે, એકલો ફરે છે, જરા પણ પ્રમાદ કરતો નથી અને કેવળ

૨૨ : નિરયવગ્ગો

અમૂતવાદી નિરયં ઉપેતિ યો^{૧૩} ચાપિ કત્વા ન કરૌમિ ચાહ ।
 ઉમો પિ તે પેચ સમા ભવન્તિ નિહીનકમ્મા મનુજા પરત્થ ॥૧॥

કાસાવકળ્ઠા બહવો પાપધમ્મા અસંયતા ।

પાપા પોપેહિ કમ્મેહિ નિરયં તે ઉપપજ્જે ॥ ૨ ॥

સેય્યો અયોગુલ્લો ભુત્તો તત્તો અગ્ગિસિરૂપમો ।

યજ્ઞે ભુજ્જેય્ય દુસ્સીલો રઢ્ઢપિણ્ઠં અસંયતો ॥ ૩ ॥

ચત્તારિ ઠાનાનિ નરો પમત્તો આપજ્જતિ પરદારૂપસેવી ।

અપુજ્જલામં ન નિકામસેય્યં નિન્દં તતિયં નિરયં ચતુત્થં ॥૪॥ ૧૨

અપુજ્જલામો ચ ગત્તી ચ જાપિકા ખીતસ્સ ખીતાય રત્તી ચ પેક્કિકા ।

રાજા ચ દણ્ઠં ગરુકં પળેતિ તસ્મા નરો પરદારં ન સેવે ॥ ૫ ॥

કુસો યથા દુગ્ગહિતો હત્થમેવાનુકન્તતિ ।

સામઞ્ઞં દુપ્પરામઢ્ઢં નિરયાયુપકઢ્ઢતિ ॥ ૬ ॥

યં કિચ્ચિ સિથિલં કમ્મં સંકિલિઢ્ઢં ચ યં વતં ।

સઙ્કસ્સરં વ્રહ્મચરિયં ન તં હોતિ મહપ્પલં ॥ ૭ ॥

પોતાના આત્માનું દમન કર્યા કરે છે, તે પુરુષ ગમે તે સ્થળે
 વસતો હોય છતાં વનમાં જ વિહાર કરે છે. ૧૬

એકવીશમે પ્રકાણ્ડવર્ગ સમાપ્ત.

૨૨ : નરકવર્ગ

હકીકત ખનેલી નથી છતાં ‘ખનેલી છે’ એમ જે કહે
 છે તથા પોતે કરેલું છે છતાં ‘નથી કર્યું’ એમ જે કહે છે,

૬૩ સી૦ યો વા પિ ।

એવા બંને પ્રકારના અસત્યવાદી માણસો નરકમાં પડે છે. આવા બંને પ્રકારના તે હીણકામા માણસો મૃત્યુ પછી અન્ય અવતારમાં એકસરખી રીતે નરકમાં પડે છે. ૧

એવા ઘણા માણસો છે, જેઓ ભગવાં વચ્ચો ધારણ કરીને પણ પાપમય પ્રવૃત્તિઓ આચરે છે અને સંયમ રહિત રહે છે. આવા પાપી લોકો પોતાના પાપકર્મો વડે જ નરકમાં પડે છે. ૨

દુરાચારી બનીને અને સંયમરહિત થઈને દેશનુ અન્ન જમવું એના કરતાં તો આગની ઝાળ જેવો લાલચોળ તપેલો લોકોનો જોખો ખાવો એ વધારે સારું છે. ૩

પરસ્ત્રીસંગી અને પ્રમાદી માણસ દુઃખના આ ચાર સ્થાનોને પામે છે:-(૧) અપુણ્ય કરે છે એટલે કે પાપનું આચરણ કરે છે, (૨) નિરાંતે ઊંઘી શકતો નથી, (૩) લોકોમાં તેની વગેવણી થાય છે અને (૪) નરકે જાય છે. ૪

પરસ્ત્રીસંગથી એક તો પાપ થાય છે; બીજું પાપી ગતિમાં જવું પડે છે; ત્રીજું એવો માનવ અને એવી સ્ત્રી હિંમેશાં ભયભીત જ રહે છે; એટલે ભયભીત પુરુષ ભયભીત સ્ત્રી સાથે ઘણો જ યોડો આનંદ ભોગવી શકે છે; અને ચોથું એવો ગુનો કરનારાઓને રાજ ભાવેમાં ભારે ઢંડ-સજા કરે છે; માટે પુરુષે પરસ્ત્રીસંગનો ત્યાગ કરવો. ૫

હાથમાં દર્લને સારી રીતે ન રાખવામાં આવે તો જેમ તે દર્લ હાથને જ ચીરે છે, તેમ સારી રીતે નહિ ધારણ કરેલી દીક્ષા, દીક્ષા લેનારને જ નરક તરફ ખેંચી જાય છે. ૬

જે કાંઈ પુણ્યનુ કામ દીક્ષી રીતે કરેલું હોય અર્થાત્ જે પુણ્યનુ કામ કરવામાં ઉમંગ ન રહ્યો હોય એવું કામ, જે મૃત કરતાં વિશેષ ક્લેશ થતો હોય એવું મૃત અને જેને માત્ર યાદ કરવાથી પણ ભારે ભય પેદા થાય એવી ભૂલોવાળું શંકિત પ્રશ્નચર્ચ-એ બધાં કોઈ મોટું ફળ આપી શકતાં નથી. ૭

कयिरा चे कयिराथेनं दळ्हमेनं परक्कमे ।

सिथिलो हि परिव्वाजो भिय्यो आकिरते रजं ॥ ८ ॥

अकतं दुक्कतं^{१४} सेय्यो पच्छा तपति दुक्कतं^{१४} ।

कतं च सुकतं सेय्यो यं कत्वा नानुतप्पति ॥ ९ ॥

नगरं यथा पच्चन्तं गुत्तं सन्तरवाहिरं ।

एवं गोपेथ अत्तानं खणो वे मा उपचगा ॥

खणातीता हि सोचन्ति निरयम्हि समप्पिता ॥ १० ॥

अलज्जिताये लज्जन्ति लज्जिताये न लज्जेर ।

मिच्छादिद्विसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥ ११ ॥

अमये भयदस्सिनो भये चाभयदस्सिनो ।

मिच्छादिद्विसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥ १२ ॥

अवज्जे वज्जमतिनो वज्जे चावज्जदस्सिनो ।

मिच्छादिद्विसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुग्गतिं ॥ १३ ॥

वज्जं च वज्जतो जत्वा अवज्जं च अवज्जतो ।

सम्मादिद्विसमादाना सत्ता गच्छन्ति सुग्गतिं ॥ १४ ॥

॥ निरयवग्गो चावीसत्तिमो ॥

જે કાંઈ કરવું હોય તે પૂર્વ જ કરવું અને એને દૃઢ મનોબળપૂર્વક જ કરવું. સંયમ તરફ ઉમંગ વગરનો દીક્ષો શિશ્નુ વા સંન્યાસી હોલદું વિશેષ ધૂળ (અર્થાત્ પાપ) ઉડાડે છે. ૮

ખરાબ કામ તો ન કર્યું જ સારું; ખરાબ કામ કર્યા પછી પસ્તાવું પડે છે. સારું કામ તો કર્યું જ સારું; સારું કામ કર્યા પછી પસ્તાવું પડતું નથી. ૯

સીમાડા ઉપર આવેલા નગરને રાત્રિ જેમ અંદર અને બહાર ખરાબર સુરક્ષિત રાખે છે, તેમ સાધક પુરુષે આત્માને અંદર અને બહાર ખરાબર સુરક્ષિત રાખવો જોઈએ. એ માટે એક પણ પલ્લુ ઢીલ ન કરવી જોઈએ. પણ વીતી જતાં સારે શોચ (અકૂસોસ) થાય છે અને નરકમાં યમરાજને હાથ સંપડાવું પડે છે. ૧૦

જેઓ નહિ લાજવાનાં કાર્યો કરતાં લાજે છે અને લાજવાનાં કાર્યો કરતાં લાજતા નથી, એવા મિથ્યાદષ્ટિવાળા પ્રાણીઓ દુર્ગતિએ જાય છે. ૧૧

સય રહિત પ્રવૃત્તિમાં જેઓ સય જુએ છે અને સયવાળી પ્રવૃત્તિમાં જેઓ સય જોતા નથી, એવા મિથ્યાદષ્ટિવાળા પ્રાણીઓ દુર્ગતિએ જાય છે. ૧૨

જેઓ દોષને અદોષ સમજે છે અને અદોષને દોષ સમજે છે, એવા મિથ્યાદષ્ટિવાળા-ખોટી દષ્ટિવાળા પ્રાણીઓ દુર્ગતિએ જાય છે. ૧૩

જેઓ અદોષને અદોષ જાણે છે અને દોષને દોષ જાણે છે, એવા સમ્યગ્દષ્ટિવાળા-સાચી દષ્ટિવાળા પ્રાણીઓ સારી ગતિને પામે છે. ૧૪

બાવીશમો નરકવર્ગ સમાપ્ત.

૨૩ : નાગવર્ગો

અહં નાગો વ સક્કામે ^{૬૫}ચાપતો પતિતં સરં ।
 અતિવાક્યં તિતિવિચ્ચસ્સં દુસ્સીલો હિ વહુલ્લનો ॥ ૧ ॥
 દન્તં નયન્તિ સમિતિં દન્તં રાજાઽભિરૂહતિ ।
 દન્તો સેટ્ઠો મનુસ્સેસુ યોઽતિવાક્યં તિતિવચ્ચતિ ॥ ૨ ॥
 વરમસ્સતરા દન્તા આજાનીયા ચ સિન્ધવા ।
 કુજ્જરા ચ મહાનાગા અત્તદન્તો તતો વરં ॥ ૩ ॥
 ન હિ એતેહિ યાનેહિ ગચ્છેય્ય અગતં દિસં ।
 યથઽત્તના સુદન્તેન દન્તો દન્તેન ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥
 ધનપાલકો નામ કુજ્જરો ^{૬૬}કટુકપ્પમેદનો દુન્નિવારયો ।
 વદ્ધો કવલં ન મુજ્જતિ સુમરતિ નાગવનસ્સ કુજ્જરો ॥ ૫ ॥

૨૩ : નાગવર્ગ

રણુસંઘ્રામને મોખરે રહેલો! હાથી ધનુષમાં
 તીરને જોમ સહન કરી સે છે, તેમ હું પાપ વગ-
 ઠોર વચનને સહન કરી લઈશ. જગતમાં -
 દુઃશીલ એટલે ઠોર વેણ કાઢનારા છે. ૧

પક્ષોટેલાં પશુને લોટો વરઘોડામાં અ-
 જાય છે. રાજા પક્ષોટેલા હાથી ઉપર ચડે છે, ૨
 સાધક ઠોર વચનને ખમી શકે, તે જ મ

પક્ષોટેલાં ખચર સારાં નીવડે છે. ૩
 ઘોડા જાતવંત નીવડે છે. પક્ષોટેલા કુ

હાથી ખની જાય છે, તેમ કસાયેલો અથવા પસોટાયેલો એક આત્મા તે બધા કરતાં ઉત્તમ નીવડે છે. ૩

જે દિશા અજાણી છે, તે દિશા તરફ જવા સારુ એ વાહનો એટલે પસોટેલાં ખચ્ચરો, ઘોડા કે હાથીઓ કામમાં આવતાં નથી; ત્યારે જે સાધકે પોતાના આત્માને ખરાબર કસેલો છે વા પસોટેલો છે, તે સાધક એ કસેલા આત્મા દ્વારા અજાણી દિશા તરફ પણ જઈ શકે છે અર્થાત્ નિર્વાણ લાણી પણ સુખપૂર્વક જઈ શકે છે. ૪

તોફાને ચડેલો હોય ત્યારે અટકાવવો ભારે ખડે એવા મદ્દમાતા ધનપાલક⁺ નામે હાથીને કેળવ્યા વિના-પસોટ્યા વિના ખીલે ખાંધી જ રાખ્યો હોય એટલા માત્રથી તે કાંઈ શાંતિથી પૂળા ખાતો નથી, કિન્તુ તે પોતાના અસલ સ્થાન-નાગવનને વારંવાર સંભારીને તે તરફ જવા સારુ ભારે તોફાન મચાવે છે; તેમ કોઈ પણ સાધક પોતાના આત્માને કેળવ્યા વિના-કસ્યા વિના-પસોટ્યા વિના ફક્ત તેને લિશ્કુનો વેશ પહેરાવી દે એટલા માત્રથી તે કાંઈ શાંતિથી રહી શકતો નથી; કિન્તુ એવી સ્થિતિમાં તો એ કેળવાયા વિનાનો આત્મા, પોતાના અસલના પ્રપંચમય સ્થાન તરફ જવા સારુ ભારે તોફાન મચાવે છે. ૫

+ આ ગાયામાં ‘ધનપાલક’ નામના હાથીની વાત બતાવેલી છે; પરંતુ એ વાત ઉપરથી જે સમજવાનું છે તે આ જ ગાયામાં સ્પષ્ટપણે બતાવેલ નથી, તેથી આ અનુવાદમાં એ અધ્યાહત હકીકતને સ્પષ્ટપણે સમજાવેલી છે અથવા સંભવ છે, કે મૂળરચના-કારનો આશય એ અધ્યાહત હકીકતને નીચેની ૬ ટી ગાયા વડે સૂચવવાનો હોય, તેમ છતાં અનુવાદમાં અહીં તે હકીકતને સૂચવવાથી ગ્રંથસંદર્ભમાં કશી હાનિ થતી જણાતી નથી.

૨૩ : નાગવર્ગો

અહં નાગો વ સજ્જામે ^{૬૫}ચાપતો પતિતં સરં ।
અતિવાક્યં તિતિક્વિસ્સં દુસ્સીલો હિ બહુજ્જનો ॥ ૧ ॥

દન્તં નયન્તિ સમિતિં દન્તં રાજાઽભિરૂહતિ ।
દન્તો સેટ્ઠો મનુસ્સેસુ યોઽતિવાક્યં તિતિક્વતિ ॥ ૨ ॥

વરમસ્સતરા દન્તા આજાનીયા ચ સિન્ધવા ।
કુજ્જરા ચ મહાનાગા અત્તદન્તો તતો વરં ॥ ૩ ॥

ન હિ એતેહિ યાનેહિ ગચ્છેય્ય અગતં દિસં ।
યયઽત્તના સુદન્તેન દન્તો દન્તેન ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

ધનપાલકો નામ કુજ્જરો ^{૬૬}કટુકપ્પમેદનો દુન્નિવારયો ।
બદ્ધો કવલં ન ભુજ્જતિ સુમરતિ નાગવનસ્સ કુજ્જરો ॥ ૫ ॥

૨૩ : નાગવર્ગી

રણુસંગ્રામને મોખરે રહેલો હાથી ધનુષમાંથી છટેલા તીરને જેમ સહન કરી લે છે, તેમ હું પાપ વગરનો સાધક કઠોર વચનને સહન કરી લઈશ. જગતમાં ઘણા માણસો દુઃશીલ એટલે કઠોર વેણ કાઢનારા છે. ૧

પક્ષોટેલો પશુને લોકો વરઘોડામાં અગર મેળામાં લઈ જાય છે. રાજા પક્ષોટેલા હાથી ઉપર ચઢે છે. શામ જે પક્ષોટાયેલો સાધક કઠોર વચનને ખમી શકે, તે જ મનુષ્યોમાં ઉત્તમ છે. ૨

પક્ષોટેલાં ખચ્ચર સારાં નીવડે છે. સિંધદેશના પક્ષોટેલા ઘોડા જાતવંત નીવડે છે. પક્ષોટેલા કુંજર ઉત્તમ પ્રકારના

હાથી ખની જાય છે, તેમ કસાયેલો અથવા પસોટાયેલો એક આત્મા તે બધા કરતા ઉત્તમ નીવડે છે ૩

જે દિશા અજાણી છે, તે દિશા તરફ જવા સારુ એ વાહુનો એટલે પસોટેલા ખચ્ચરો, ઘોડા કે હાથીઓ કામમાં આવતા નથી, ત્યારે જે સાધકે યોતાના આત્માને ધરાધર કસેલો છે વા પસોટેલો છે, તે સાધક એ કસેલા આત્મા દ્વારા અજાણી દિશા તરફ પણ જઈ શકે છે અર્થાત્ નિર્વાણ સણી પણ સુખપૂર્વક જઈ શકે છે ૪

તોફાને ચડેલો હોય ત્યારે અટકાવવો ભારે પડે એવા મદમાતા ધનપાલક⁺ નામે હાથીને કેળવ્યા વિના-પસોટ્યા વિના ખીલે બાધી જ રાખ્યો હોય એટલા માત્રથી તે કાઈ શાંતિથી પૂળા ખાતો નથી, કિન્તુ તે યોતાના અસલ સ્થાન-નાગવનને વાર વાર સભાગને તે તરફ જવા સારુ ભારે તોફાન મચાવે છે, તેમ કાઈ પણ સાધક યોતાના આત્માને કેળવ્યા વિના-કસ્યા વિના-પસોટ્યા વિના ફક્ત તેને સિદ્ધનો વેશ પહેરાવી દે એટલા માત્રથી તે કાઈ શાંતિથી રહી શકતો નથી, કિન્તુ એવી સ્થિતિમાં તો એ કેળવાયા વિનાનો આત્મા, યોતાના અસલના પ્રપચમય સ્થાન તરફ જવા સારુ ભારે તોફાન મચાવે છે ૫

+ આ ગાયમાં 'ધનપાલક' નામના હાથીની વાત બતાવેલી છે, પરંતુ એ વાત ઉપરથી જે સમજવાનું છે તે આ જ ગાયમાં સ્પષ્ટપણે બતાવેલ નથી, તેથી આ અનુવાદમાં એ અધ્યાહત હકીકતને સ્પષ્ટપણે સમજાવેલી છે અથવા સમજ છે, કે મૂળરચના કારનો આશય એ અધ્યાહત હકીકતને નીચેની ૬ શ્રી ગાયા વડે સૂચવવાનો હોય, તેમ છતાં અનુવાદમાં અહીં તે હકીકતને સૂચવવાથી ત્રયસંદર્ભમાં કશી હાનિ થતી જણાતી નથી

આ મન પહેલા પોતાના છદ પ્રમાણે ઇચ્છામા આવે
ત્યા-મરણ પહે ત્યા અને મોજ ફાવે તેમ ભટક્યા કરતું
હવે, પરંતુ માવત જેમ મદમસ્ત હાથીને અંકુશ વડે તાબે
કરે છે, તેમ એ મનને હુ હવે વિવેક વડે તાબે ઠગીશ. ૭

અપ્રમાદી રહેા, પોતાના ચિત્તને સાચવી રાખો એટલે
ભટકતું ન રાખો જેમ હાથી કાદવમા ખૂચી જાય, તેમ આ
આત્મા આ પ્રપચના કાદવમા ખૂચી ગયેલો છે, તેનો તેમાથી
ઉદ્ધાર કરો. ૮

સારી રીતે વર્તનારો એવો કોઈ અનુભવી ધીર પુરુષ
સહચારી તરીકે મળી જાય, તો પછી તમામ વિદ્યોની સામે
થઈને પણ તેની સાથે પ્રમુદિત મન રાખીને અને સ્મૃતિમાન
થનીને રહેવું જોઈએ. ૯

સારી રીતે વર્તનારો કોઈ અનુભવી ધીર પુરુષ સહચારી
તરીકે ન મળે તો જેમ રાજા હારેલા રાજ્યને છાડીને ચાલ્યો
જાય છે, તેમ સાધકે સમૂહને તજી દઈને મત ગજ-હાથી
એકલો વનમા ફર્યા કરે છે તેવી રીતે એકલા જ રહેવું. ૧૦

એકલા રહેવું ચાર છે, પરંતુ અજ્ઞાની મૂઢને સહચારી
કરવો તે સાર નથી એકલુ રહેવું, પાપોને ન કરવા, ઉત્કંઠા
ન રાખવી અને જેમ મત ગજ-હાથી એકલો વનમા ફરે છે,
તેમ સાધકે એકલા જ રહેવું. ૧૧

કામ આવી પડે, ત્યારે મિત્રો-સહાયકો સુખરૂપ લાગે
છે. ગમે તેનાથી સંતોષ માનવો એ પણ સુખરૂપ છે જીવિત-
નો ક્ષય થાય એ સુખ પુણ્યરૂપ છે અને તમામ દુખોનો
જ્યા નાશ થઈ જાય છે, એ નિર્વાણ સાચું સુખ છે. ૧૨

આ જગતમા માતાની સેવા કરવી સુખરૂપ છે, પિતાની
સેવા કરવી સુખરૂપ છે, શ્રમણની સેવા કરવી સુખરૂપ છે
અને બ્રાહ્મણની સેવા કરવી સુખરૂપ છે. ૧૩

સુખં યાવ જરા સીલં સુખા સદ્ધા પતિઢિતા ।

સુખો પજ્જાય પટિલામો પાપાનં અકરણં સુખં ॥ ૧૪ ॥

॥ નાગવગ્ગો તેવીસતિમો ॥

૨૪ : તળ્હાવગ્ગો

મનુજસ્સ પમત્તચારિનો તળ્હા વડ્ઢતિ માલુવા વિય ।

સો પ્લવતિ હુરાહુરં ફલમિચ્છં વ વનસ્મિં વાનરો ॥ ૧ ॥

યં એસા સહતી^{૧૮} જમ્મી તળ્હા લોકે વિસત્તિકા ।

સોકા તસ્સ પવડ્ઢન્તિ અમિવુટ્ઠં^{૧૯} વ વીરણં ॥ ૨ ॥

‘થો ચેતં સહતી જમ્મિં તળ્હં લોકે દુરચ્ચયં ।

સોકા તળ્હા પ્પતન્તિ ઉદવિન્દૂ વ પોન્નિસરા ॥ ૩ ॥

તં વો વદામિ મદં વો યાવન્તેત્થ સમાગતા ।

તળ્હાય મૂલં લ્લણથ ઉસીરત્થો વ વીરણં ।

મા વો નલ્લં વ સોતો વ મારો માલ્લિ પુનપ્પુનં ॥ ૪ ॥

યયાપિ મૂલે અનુપદવે દલ્લહે છિન્નોઽપિ સુક્કલો પુનરેવ રૂહતિ ।

એવં પિ તળ્હાનુસયે અનૂહતે નિબ્બત્તતી દુક્કલમિદં પુનપ્પુનં ॥૫॥

ધડપલુ સુધી પાળેલો સદાચાર સુખરૂપ છે, ખરાખર
રિધર રહેલી શ્રદ્ધા સુખરૂપ છે, ખડ્ધિ મળવી એ સુખરૂપ છે
અને એક પલુ પાપને ન આચરવું એ સુખરૂપ છે. ૧૪

તેવીસમો નાગવગ્ગ સમાપ્ત.

૨૪ : તૃણાવર્ગ

જે મનુષ્ય પ્રમાદી થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેની તૃણા માણવાની વેલની પેઠે વધ્યે જાય છે. વનમાં ફળો મેળવવા સારુ જેમ વાંદરો એક ઝાડથી બીજા ઝાડ ઉપર ફૂંદાફૂંદ કરે છે, તેમ એ તૃણા એક જન્મથી બીજા જન્મ ઉપર એમ જન્મોજન્મ સુધી ફૂંદાફૂંદ કર્યા કરે છે. ૧

વિશેષ આસક્તિરૂપ એ તૃણા આ જગતમાં ભારે લુચ્ચી છે. એવી એ તૃણા જેને હંકારે છે, તેના શોકો જેમ વરસાદથી છંટાયેલો સુગંધી વાળો ઝટપટ વધી ફેલાઈ જાય છે તેમ ભારે વધી જાય છે. ૨

પરંતુ જે સાધકે કળી ન શકાય એવી અથવા જેને પાર ન પામી શકાય એવી તે લુચ્ચી તૃણાને જગતમાં હંકારી શકે છે, તેના તમામ શોકો જેમ કમળપત્ર ઉપરથી પાણીનાં તમામ ટીપાં ખરી પડે છે તેમ ખરી પડે છે. ૩

જેટલા અહીં આવેલા છે અર્થાત્ પુરુષના શાસનમાં આવેલા છે, તેટલા તમામ સાધકોનું ભલું થાય એમ હું કહું છું. સુગંધી વાળાને મેળવવા માટે જેમ તેને મૂળથી જ ઉખેડવો પડે છે, તેમ તમે તૃણાને મૂળથી જ ઉખેડી નાખો. જેમ ખરની સળીને પાણીનું પૂર ભાંગી નાખે છે, તેમ માર એટલે મૃત્યુ અથવા વાસનાઓ તમને વારંવાર ન ભાંગે. ૪

જેમ ઝાડનું મૂળ સાજું અને મજબૂત રહી ગયું હોય તો કાપી નાખેલું ઝાડ પણ ફરીને ઊગી નીકળે છે, તેમ તૃણાનું મૂળ સાજું અને મજબૂત રહી ગયું તો એ પાછી ફરી ફરીને ફૂટી નીકળે છે અને પરિણામે વારંવાર દુઃખોને પેદા કરે છે. ૫

યસ્સ છત્તિંસતી સોતા મનાપસ્સવના મુસા ।

વાહા વહન્તિ દુદ્ધિદ્ધિં સઙ્કપ્પા રાગનિસ્સિતા ॥ ૬ ॥

સવન્તિ સબ્બધી સોતા લતા ઉબ્ભિજ્જ^{૧૦} તિટ્ઠતિ ।

તં ચ દિસ્વા લતં જાતં મૂલં પઞ્જાય છિન્દય ॥ ૭ ॥

સરિતાનિ સિનેહિતાનિ ચ સોમનસ્સાનિ ભવન્તિ જન્તુનો ।

તે સાતસિતા સુખેસિનો તે વે જાતિજરૂપગા નરા ॥ ૮ ॥

તસિણાય પુરક્ખતા પજા પરિસપ્પન્તિ સસો વ વાધિતો ।

સંયોજનસઙ્કસત્તા દુક્ખમુપેન્તિ પુનપ્પુનં ચિરાય ॥ ૯ ॥

તસિણાય પુરક્ખતા પજા પરિસપ્પન્તિ સસો વ વાધિતો ।

તસ્મા તસિણં વિનોદયે ભિક્ખુ આકંક્ષી વિરાગમ્મત્તનો ॥ ૧૦ ॥

રાગ પેદા કરનારી સુદર વસ્તુઓ તરફ જેના છત્રીશે પ્રવાહો † ઝપાટાખંધ વધે જાય છે, તેવા દુષ્ટ દષ્ટિવાળા

૭૦ મં ૦ સ્વપ્ન ।

† છત્રીશ પ્રવાહોનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે:-

૬ ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન સંબંધે કામતૃષ્ણા એ ૭ કામતૃષ્ણાના પ્રવાહ.

૬ ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન સંબંધે ભવતૃષ્ણા એ ૭ ભવતૃષ્ણાના પ્રવાહ : ભવતૃષ્ણા એટલે સારા સારા અવતારોમાં જન્મ લેવાની તૃષ્ણા.

૬ ચક્ષુ વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન સંબંધે વિભવતૃષ્ણા એ ૭ વિભવતૃષ્ણાના પ્રવાહ : વિભવતૃષ્ણા એટલે વિનાશની તૃષ્ણા અર્થાત્ આ મારી બંધી ઇન્દ્રિયો, મન અને દેહ બધું નાશ પામી જાય અને ઝટઝટ મને નિર્વાણનું મુખ મળે એ વિભવતૃષ્ણા.

મનુષ્યને તેના પોતાના રાગમય સંકલ્પોના પ્રવાહો જ ઘસડી જાય છે-તાણી જાય છે. ૬

ગાધારણ મનુષ્યના એવા પ્રવાહો ચારે બાજુ વહ્યા જ કરે છે. તેમાંથી એક વેલ-તૃણાની વેલ ફૂટી નીકળે છે. એ ફૂટી નીકળેલી તૃણાની વેલને જોઈને તેને પ્રજ્ઞા વડે મૂળથી જ છેદી નાખો-ઉખેડી નાખો. ૭

પુરાણા સ્નેહસંબંધોને સંભારતાં મનુષ્યને ભારે આનંદ થાય છે. એ રીતે, તૃણામય સુખમાં ખંધાઈ રહેલા અને એવા સુખને ઇચ્છનારા તેઓ વારંવાર જન્મને અને ઘડપણને પામ્યા કરે છે. ૮

જેમ દુઃખી થયેલ સસલું આમ તેમ ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે, તેમ તમામ પ્રજા તૃણાની પાછળ આમ તેમ ચારે બાજુ ભટક્યા કરે છે. ખંધોનાના સંગને લીધે આસક્ત થયેલી તે પ્રજા લાંબા સમય સુધી વારંવાર દુઃખ પામે છે. ૯

દુઃખી થયેલ સસલું જેમ આમ તેમ ચારે બાજુ દોડ્યા કરે છે, તેમ તમામ પ્રજા તૃણાની પાછળ આમ તેમ ચારે બાજુ ભટક્યા કરે છે; તેથી પોતે જાતે વીતરાગ થવાની ઇચ્છાવાળો શિશુ તૃણાને હડસેલી મૂકે. ૧૦

એ જ પ્રમાણે :—

૬ રૂપ, રાજ્દ, ગંધ, રસ, રપર્ષ અને ધર્મ એટલે બીજા તમામ દુન્યવી પદાર્થો એ ૭ સંબંધી કામતૃષ્ણા-એ રીતે બીજી રીતે કામતૃષ્ણાના ૭ પ્રવાહો.

૬-૬ રૂપ, રાજ્દ, ગંધ, રસ, રપર્ષ અને ધર્મ સંબંધે બીજી ૬ ભવતૃષ્ણા અને બીજી ૬ વિભવતૃષ્ણા, એમ આ બીજી રીતે એ બન્ને તૃષ્ણાના ૭ ૭ પ્રવાહો.

ઉપરના અને આ બધા મળીને કુલ છત્રીશ પ્રવાહો થયા.

યો નિબ્ધનથો વનાધિમુત્તો વનમુત્તો વનમેવ ધાવતિ ।
 તં પુગલમેય^{૧૧} પસ્સથ મુત્તો વન્ધનમેવ ધાવતિ ॥ ૧૧ ॥
 ન તં દલ્હં વન્ધનમાહુ ધીરા યદાયસં દારુજં વવ્વજં ચ ।
 સારત્તરત્તા મણિકુણ્ડલેસુ પુત્તેસુ દારેસુ ચ યા અપેક્ષા ॥ ૧૨ ॥
 એતં દલ્હં વન્ધનમાહુ ધીરા ઓહારિતં સિથિલં દુપ્પમુચ્ચં ।
 એતં પિ છેત્વાન પરિવ્વજન્તિ અનપેક્ષિન્નો કામસુખં પહાય ॥ ૧૩ ॥
 યે રાગરત્તાઽનુપતન્તિ સોતં સયં કતં મક્કટ્કો વ જાલં ।
 એતં પિ છેત્વાન વજન્તિ ધીરા અનપેક્ષિન્નો સવ્વદુક્ખં પહાય ॥ ૧૪ ॥
 મુચ્ચ પુરે મુચ્ચ પચ્છતો મજ્જે મુચ્ચ ભવસ્સ પારગૂ ।
 સવ્વત્થ વિમુત્તમાનસો ન પુન જાતિજરં ઉપેહિસિ ॥ ૧૫ ॥

જે એક વાર તૃણા વગરનો ખની વનજીવનને સાર તત્પર હોય છે, તે પાછા તૃણા તરફ જ દોડે છે. મુઝ થયેલ છતાં કરી પાછા ખંધન તરફ જ દોડતા- એ જીવને, આવો અને જુઓ. ૧૧

ધીર પુરુષો કહેતા નથી, કે જે ખંધન લોહાનું, લાકડા-નું કે દોરડાનું છે, તે ખંધન મજબૂત છે. મણિમય કુંડલ વગેરે ઝવેરાતનાં તથા સોનારૂપાનાં ઘરેણાંનાં વિશેષ મોહ તથા પુત્રોમાં અને સ્ત્રીઓમાં જે અપેક્ષા-આશા છે, એ અપેક્ષાને જ ધીર પુરુષો મજબૂત ખંધન કહે છે. એ ખંધન ખમી શકાય એવું છે, દીલું છે, છતાં છોડવું ઘણું કઠણ પડે છે. જેઓ અપેક્ષા વગરના છે, તેઓ કામસુખના એ ખંધનને પણ છેદીને ચાલી નીકળે છે. ÷ ૧૨, ૧૩

૭૧ સી૦ ૦મેવ ।

÷ યમકવર્ગીની ગા૦ ૮માં 'અશુભાનુપરતી' શબ્દ ઉપર

પોતે કરેલી જાળમાં ફરોળિયો ફસાય છે તેમ, જ્યોત્સનામાં રાચેલા છે તેઓ પોતે જિલા કરેલા આ પ્રપંચમય પ્રવાહમાં ફસી પડે છે. આસક્તિ વગરના ધીર પુરુષો એને પણ છેદીને તમામ દુઃખોને તજી દઈને ચાલી નીકળે છે—ત્યાગી બને છે. ૧૪

પહેલાંનું* હોય તે તજી દે, પાછલું હોય તે તજી દે, અને વચ્ચું હોય તે પણ તજી દે—આ ગીતે ચારે બાજુ બધું તજી દઈને સંસારને પેલે પાર જનારો થા. મનને તદ્દન મુક્ત રાખીશ, તો જન્મ-જરાના ફેરાને ફરી વાર પામીશ નહિ. ૧૫

જે દષ્ટિ વિશે ટિપ્પણ કરેલું છે, તે દષ્ટિ કેળવવા માટે ઘર છોડીને એક વાર તો ચાલી નીકળવું જ રહ્યું; એટલે ‘સંન્યાસી, ભિક્ષુ કે કુટીર ચર્ચને વર્તવું’ કે ‘ધ્યાનાપૂર્વક ગરીબી સ્વીકારીને રહેવું’ એ અર્થમાં અહીં ‘ચાલી નીકળવું’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. એ દષ્ટિ કેળવાયા પછી લોકોથી તદ્દન અલગ પડી જઈ ચાલી નીકળવાનો ખાસ કરીને અર્થ નથી અને તેથી મોટે ભાગે સ્વપરને લાભ પણ નથી; જલદી એ દષ્ટિ બરાબર કેળવાયા પછી લોકોના સંપર્કમાં રહી સામૂહિક સ્વચ્છતાની પ્રવૃત્તિ પોતાની મર્યાદા આંકીને કરવી જોઈ એ અને એમ કરવાથી જ સ્વપરને લાભ થાય છે તથા એ દષ્ટિ કેળવવાનું પ્રયોજન પણ એ જ છે. નહિ તો પછી અજ્ઞાન સમૂહને હાનિ થાય છે, સમાજનું દેવું માથે ચડે છે અને કેટલીક વાર પોતાની જાતને પણ હાનિ થાય છે. આ હકીકત ગંભીરપણે વિચારવા જેવી છે.

* પહેલાંનું—એટલે ભૂતકાળની તૃપ્ત્યા, પાછલું—અવિધ્ય-કાળની તૃપ્ત્યા અને વચ્ચું—વર્તમાનકાળની તૃપ્ત્યા : એ જ પ્રમાણે, છેલ્લા બ્રાહ્મણવર્ગની ૩૬ મી ગાયમાં આવેલા આગળ, પાછળ કે વચ્ચે શબ્દોના અર્થો સમજવાના છે. આ બન્ને ગાયોમાં શબ્દો અને બાવ સાથે સરખાવી શકાય એવું આચાર્ય

વિતક્ષપમથિતસ્સ જન્તુનો તિવ્વરાગસ્સ સુમાનુપસ્સિનો ।
 મિય્થો તળ્હા પવઠ્ઠિતિ એસ સો ૭૨ દઢ્ઠં કરોતિ બંધનં ॥ ૧૬ ॥
 વિતક્ષૂપસમે ચ યો રતો અસુમ ભાવયતિ સદા સતો ।
 એસ સો વ્યન્તિકાહિતિ એસ છેચ્છતિ મારવન્ધનં ॥ ૧૭ ॥
 નિટુંગતો અસન્તાસી વીતતળ્હો અનક્કણો ।
 ૭૩ અચ્છિન્દિ ભવસલ્લાનિ અન્તિમોયં સમુસ્સયો ॥ ૧૮ ॥
 વીતતળ્હો અનાદાનો નિરુત્તિપદકોવિદો ।
 અક્કરારાન સન્નિપાત જઙ્ગા પુબ્બાપરાનિ ચ ।
 સ વે અન્તિમસારીરો મહાપજ્જો (મહાપુરિસો) તિ લુચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

“જે મનુષ્ય સકલપવિકલપો વડે મથાથા-વલ્લોવાયા-કરે છે, તીવ્ર રાગ રાગે છે અને રૂપરસ વગેરે વિષયોને શુભ-

અગમૂત્તનુ જૈન વામ્ય આ પ્રમાણે છે -

“જસ્સ નત્થિ પુરા પચ્છા મજ્જે તસ્સ કુઓ સિયા ।”

(આચાર્ય અગમૂત્તનુ અધ્યયન ૪, ઉદ્દેશક ૪)

અર્થાત્ “જેને આગળનું નથી, પાછળનું નથી, તેની પાસે વચગાળાનું ક્યાથી હોત ?” સાધારણ રીતે આ વાક્યનો શબ્દાર્થ અને ભાવાર્થ ‘ધર્મપદ’ની આ ગાથાઓ જોવા છે, પરંતુ આચાર્ય અગમૂત્તનુ એ વાક્ય આવેલું છે, ત્યાં તેનો અર્થ ત્યાંના સદર્શ પ્રમાણે જુદો કરવામાં આવેલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. આ સિવાય ‘ધર્મપદ’ના વાક્યો સાથે અક્ષરશ અને અર્થશ મળતા આવે એવા અનેક વચનો જૈન આગમ-આચાર્ય અગમ, ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિક વગેરે શ્રુતગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે, જેમાંના થોડાક પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલા છે અને સર્વધર્મ-સમભાવની ભાવનાની દૃષ્ટિએ એ બધા વાક્યો વિશેષ મનનીય છે

હિતકર સમજે છે, તે મનુષ્યની તૃણા જૂળ વધે છે; અને એવો માણસ ખંધનોને મજબૂત બનાવે છે. ૧૬

જે મનુષ્ય સંકલ્પવિકલ્પોને શમાવી દેવા વિશેષ તત્પર છે, સદાય સ્મૃતિ-રાખીને રૂપરસ વગેરે વિષયોને અશુભ સમજે છે, એ જ મનુષ્ય તમામ દુઃખોનો અંત આણશે અને મારનાં ખંધનોને છદી નાખશે. ૧૭

જે મનુષ્ય પામવાનું પામી ચૂક્યો છે, ત્રાસ, તૃણા અને પાપ વગરનો છે, તેણે સંસારનાં બધાં શલ્યોને છદી નાખ્યાં છે; અને એવા મનુષ્યનો આ છેલ્લો દેહ છે. ૧૮

જે મનુષ્ય તૃણા વગરનો છે, ખંધન વગરનો છે, શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં કુશળ છે, અને આગળ-પાછળના સંખંધને જાણીને* મોટાં મોટાં વાક્યોને સમજનારો છે તે જ 'છેલ્લા દેહને ધારણ કરનાર મહાપ્રાણ-મહાપુરુષ-કહેવાય છે. ૧૯

* 'મહાપ્રાણ' પુરુષમાં તૃણારહિતતા વગેરે ગુણો બતાવેલા છે; પરંતુ 'શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં તે કુશળ હોવો જોઈએ' અને 'આગળ-પાછળના સંખંધને જાણીને મોટાં મોટાં વાક્યોને સમજનારો હોવો જોઈએ' એવું શા માટે? આ વિશે ગંભીર-પણે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે, કે જે દોષ 'મહાપ્રાણ' થવાનો દાવો કરે છે, તે અર્થ વગરની કાલાતિકાંત રૂઢિકોનો દાસ કદી બનતો નથી; બ્રહ્મ તેમાં ક્રાંતિ કરી તેનો નવો જ અર્થ પ્રગટને સમજાવે છે. શ્રીપુરુષોત્તમ કૃષ્ણચક્રે, જૈન તીર્થંકર શ્રીજ્ઞાતપુત્ર મહાતીરે અને શુદ્ધ ભગવાને પોતપોતાના જમાનામાં અર્થ વગરની કાલાતિકાંત રૂઢિઓમાં ક્રાંતિ આણી હતી; અને તે રૂઢિવાચક શબ્દોના નવીન પણ ખરા અર્થો સમજાવી તે શબ્દોને પ્રાણવંત કયાં હતા-જેમ કે યમ, રાના, જ્ઞાતા, શ્રમણ, પ્રવર્જિત, તાપસ, સુનિ, બિશુ, રનાતક, આર્ય વગેરે શબ્દો. આ અપેક્ષાએ

*વિતક્ષપમયિતસ્સ જન્તુનો તિવ્વરાગસ્સ સુમાનુપસ્સિનો ।
 મિય્થો તળ્હા પવઠ્ઠિતિ એસ સ્થો ^{૭૨}દલ્હં કરોતિ બંધનં ॥ ૧૬ ॥
 વિતક્ષપસમે ચ યો રતો અસુમં ભાવયતિ સદા સતો ।
 એસ સ્થો વ્યન્તિકાહિતિ એસ છેચ્છતિ મારવન્ધનં ॥ ૧૭ ॥
 નિટુંગતો અસન્તાસી વીતતળ્હો અનઙ્ગણો ।
^{૭૩}અચ્છિન્દિ ભવસલ્લાનિ અન્તિમોયં સમુસ્સયો ॥ ૧૮ ॥
 વીતતળ્હો અનાદાનો નિરુત્તિપદકોવિદો ।
 અક્કસરાનં સન્નિપાતં જઙ્ગા પુબ્બાપરાનિ ચ ।
 સ વે અન્તિમસારીરો મહાપજ્જો (મહાપુરિસો) તિ વુચ્છતિ ॥ ૧૯ ॥

*જે મનુષ્ય સંકલ્પવિકલ્પો વડે મથાયા-વસોવાયા-કરે
 છે, તીવ્ર રાગ રાગે છે અને રૂપરસ વગેરે વિષયોને શુભ-

અંગસૂત્રનું જૈન વાક્ય આ પ્રમાણે છે :-

“જસ્સ નત્થિ પુરા પચ્છા મજ્જે તસ્સ કુઓ સિયા ।”

(આચાર્યઅંગ સૂત્રઃ અધ્યયન ૪, ઉદ્દેશક ૪)

અર્થાત્ “જેને આગળનું નથી, પાછળનું નથી, તેની પાસે
 વચગાળાનું ક્યાંથી હોય ?” સાધારણ રીતે આ વાક્યનો શબ્દાર્થ
 અને ભાવાર્થ ‘ધર્મપદ’ની આ ગાથાઓ જેવો છે; પરંતુ
 આચાર્યઅંગમાં જ્યાં એ વાક્ય આવેલું છે, ત્યાં તેનો અર્થ ત્યાંના
 સંદર્ભ પ્રમાણે જુદો કરવામાં આવેલ છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.
 આ સિવાય ‘ધર્મપદ’નાં વાક્યો સાથે અક્કરશઃ અને અર્થશઃ મળતાં
 આવે એવાં અનેક વચનો જૈન આગમ-આચાર્ય અંગ, ઉત્તરાર્ધ્યયન
 અને દશવૈકાલિક વગેરે શ્રુતગ્રંથોમાં ઉપલબ્ધ છે, જેમાંનાં થોડાંક
 પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલાં છે અને સર્વધર્મ-સમભાવની ભાવનાની દૃષ્ટિએ
 એ બધાં વાક્યો વિશેષ મનનીય છે.

^{૭૨} સં ગાલ્હં ।

^{૭૩} સો અચ્છિદ્ધિ ।

હિતકર સમજે છે, તે મનુષ્યની તુષ્ણા ખૂબ વધે છે; અને એવો માણસ ખંધનેને મજબૂત બનાવે છે. ૧૬

જે મનુષ્ય સંકલ્પવિકલ્પોને શમાવી દેવા વિશેષ તત્પર છે, સદાય સ્મૃતિ-રાખીને રૂપરસ વગેરે વિષયોને અશુભ સમજે છે, એ જ મનુષ્ય તમામ દુઃખોનો અંત આણુશે અને મારનાં ખંધનેને છેદી નાખશે. ૧૭

જે મનુષ્ય પામવાનું પામી ચૂક્યો છે, ત્રાસ, તુષ્ણા અને પાપ વગરનો છે, તેણે સંસારનાં બધાં શલ્યોને છેદી નાખ્યાં છે; અને એવા મનુષ્યનો આ છેલ્લો દેહ છે. ૧૮

જે મનુષ્ય તુષ્ણા વગરનો છે, ખંધન વગરનો છે, શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં કુશળ છે, અને આગળ-પાછળના સંબંધને જાણીને* મોટાં મોટાં વાક્યોને સમજનારો છે તે જ છેલ્લા દેહને ધારણ કરનાર મહાપ્રાણ—મહાપુરુષ—કહેવાય છે. ૧૯

* ‘મહાપ્રાણ’ પુરુષમાં તુષ્ણારહિતતા વગેરે ગુણો બતાવેલા છે; પરંતુ ‘શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવામાં તે કુશળ હોવો જોઈએ’ અને ‘આગળ-પાછળના સંબંધને જાણીને મોટાં મોટાં વાક્યોને સમજનારો હોવો જોઈએ’ એવું શા માટે? આ વિશે ગંભીર-પણે વિચાર કરતાં એમ જણાય છે, કે જે કોઈ ‘મહાપ્રાણ’ યવાનો હોવો કરે છે, તે અર્થ વગરની કાલાતિકાંત ૩૬ હકીકતોનો દાસ કદી બનતો નથી; બલકે તેમાં ક્રાંતિ કરી તેનો નવો જ અર્થ પ્રગટ સમજાવે છે. શ્રીપુરુષોત્તમ કૃષ્ણચંદ્રે, જૈન તીર્થંકર શ્રીશતપુત્ર મહાવીર અને બુદ્ધ બગવાને પોતપોતાના જમાનામાં અર્થ વગરની કાલાતિકાંત રહિઓમાં ક્રાંતિ આણી હતી; અને તે રહિવાચક શબ્દોના નવીન પણ ખરા અર્થો સમજાવી તે શબ્દોને પ્રાણવંત ક્યો હતો—જેમ કે યજ્ઞ, સ્નાન, બ્રાહ્મણ, અમણ, પ્રવ્રજિત, તાપસ, યુનિ, વિદ્યુ, સ્નાતક, અર્થ વગેરે શબ્દો. આ અપેક્ષાએ

સવ્વાભિભૂ સવ્વવિદૂહમસ્મિ સવ્વેસુ ધમ્મેસુ અનૂપલિતો ।
 સવ્વજ્ઞહો તણ્હવ્વયે વિમુત્તો સયં અભિજ્ઞાય કમુદ્ધિસેય્યં ॥૨૦॥
 સવ્વદાનં ધમ્મદાનં જિનાતિ સવ્વં રસં ધમ્મરસો જિનાતિ ।
 સવ્વં રતિં ધમ્મરત્તી જિનાતિ તણ્હવ્વયો સવ્વદુક્કલં જિનાતિ ॥૨૧॥
 હનન્તિ ભોગા દુમ્મેધં નો ચ^{૧૪} પારગવેસિનો ।
 ભોગતણ્હાય દુમ્મેધો હન્તિ અજ્ઞે વ અત્તનં ॥ ૨૨ ॥
 તિણ્ણદોસાણિ સેત્તાણિ રાગદોસા અયં પજા ।
 તસ્મા હિ વીતરાગેસુ દિન્નં હોતિ મહપ્પલં ॥ ૨૩ ॥
 તિણ્ણદોસાણિ સેત્તાણિ દોસદોસા અયં પજા ।
 તસ્મા હિ વીતદોસેસુ દિન્નં હોતિ મહપ્પલં ॥ ૨૪ ॥
 તિણ્ણદોસાણિ સેત્તાણિ મોહદોસા અયં પજા ।
 તસ્મા હિ વીતમોહેસુ દિન્નં હોતિ મહપ્પલં ॥ ૨૫ ॥

હું સર્વનો પરાલવ કરનાર છું, હું સર્વના છું, હું તમામ પ્રપંચોમાં અલિપ્ત છું, હું તમામ બંધનોને તણ દેનારો છું અને હું વૃષ્ટાનો ક્ષય થતાં મારી મેળે બધું જાણીને નિર્વાણને પામેલ છું. મારા શુરુ તરીકે 'કોનું' નામ હતું ? ૨૦

'ધર્મનું' દાન અન્ય સર્વ દાનને જીતી જાય છે, ધર્મનો રસ અન્ય સર્વ રસોને જીતી જાય છે, ધર્મનો પ્રેમ ખીજ બધા પ્રેમને જીતી જાય છે અને વૃષ્ટાનો ક્ષય ખીજ બધાં દુઃખોને જીતી જાય છે. ૨૧

મહાપ્રાણ પુરુષ 'વ્યુત્પત્તિવ્યાખ્યાકૃશ્ણ' અને 'સંબંધજ્ઞાન સાધિ અર્થનો બોધક' હોવો જ જોઈએ.

ભોગો દુર્ભતિવાળા માનવનો નાશ કરે છે, સંસારના પારને શોધનારનો નાશ કરતા નથી. દુર્ભતિવાળો ભોગોની તૃષ્ણાને લીધે પોતાનો નાશ કરે છે અને એ જ પ્રમાણે બીજાઓનો પણ નાશ કરે છે. ૨૨

ઘાસ ઊગી નીકળવું* એ જમીનનો દોષ છે, એકબીજા ઉપર રાગ કરવો એ આ પ્રજાનો દોષ છે; માટે જેઓ દોષ વગરના છે એટલે 'વીતરાગ પુરુષો' છે, તેમને દીધેલું દાન મહાફળ આપે છે. ૨૩

ઘાસ ઊગી નીકળવું એ જમીનનો દોષ છે. એકબીજા ઉપર દ્વેષ કરવો એ આ પ્રજાનો દોષ છે; માટે જેઓ દોષ વગરના છે એટલે દ્વેષ વિનાના છે, તેમને દીધેલું દાન, મહાફળ આપે છે. ૨૪

ઘાસ ઊગી નીકળવું એ જમીનનો દોષ છે, એકબીજા ઉપર મોહ કરવો એ આ પ્રજાનો દોષ છે; માટે જેઓ દોષ વગરના છે એટલે મોહ વગરના છે, તેમને દીધેલું દાન મહાફળ આપે છે. ૨૫

* આ બધી ગાથાઓમાં 'ખેતર'નું ઉદાહરણ આપીને એમ સૂચવેલું છે, કે માનવમાત્રમાં દોષો સહજ છે; એટલે જેમ વરસાદ પડે કે ખેતરમાં ઘાસ ઊગી જ નીકળવાનું, એ સમયે ખેતરમાં ઘાસની ઊગણીને કાઢી રીતે અટકાવી શકાતી નથી, તેમ મનુષ્ય અંગત જીવનના વ્યવહારમાં કે સામૂહિક જીવનમાં આવ્યો કે તેમાં દોષો આવવાના જ; એટલે જેમ ઊગેલા ઘાસને કાપી નાખવાના સાધનો શોધાયાં છે, તેમ એ અંગત જીવનમાં કે સામૂહિક જીવનમાં આવતા દોષોને કાપી નાખવાના ઉપાયો શોધી તે દોષોને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાના છે.

તિળદોસાનિ સ્વેત્તાનિ ઇચ્છાદોસા અયં પજા ।

તસ્મા હિ વિગતિચ્છેસુ દિનં હોતિ મહાપ્ફલં ॥ ૨૬ ॥

॥ તળાવગ્ગો ચતુવીસતિમો ॥

૨૫ : મિક્ખુવગ્ગો

ચક્ખુના સંવરો સાધુ સાધુ સોતેન સંવરો ।

ધાનેન સંવરો સાધુ સાધુ જિહ્વાય સંવરો ॥ ૧ ॥

કાયેન સંવરો સાધુ સાધુ વાચાય સંવરો ।

મનસા સંવરો સાધુ સાધુ સચ્ચત્થ સંવરો ।

સચ્ચત્થ સંવુત્તો મિક્ખુ સચ્ચદુક્ખા પમુચ્છત્થિ ॥ ૨ ॥

હૃત્થસંયતો પાદસંયતો વાચાય સંયતો સંયતુત્તમો ।

અજ્ઞત્તરતો સમાહિતો ઈકો સન્તુસિતો તમાહુ મિક્ખુ ॥ ૩ ॥

યો મુલ્લસંયતો મિક્ખુ મન્તભાણી અનુદ્ધત્તો ।

અત્થં ધમ્મં ચ દીપેતિ મધુરં તસ્સ માસિતં ॥ ૪ ॥

ધમ્મારામો ધમ્મરતો ધમ્મં અનુવિચિન્તયં ।

ધમ્મં અનુસ્સરં મિક્ખુ સદ્ધમ્મા ન પરિહાયતિ ॥ ૫ ॥

સલામં નાતિમબ્બેય્ય નાબ્બેસં પિહયં ચરે ।

અબ્બેસં પિહયં મિક્ખુ સમાધિ નાધિગચ્છતિ ॥ ૬ ॥

અપ્પલામોઽપિ ચે મિક્ખુ સલામં નાતિમબ્જતિ ।

તં વે દેવા પસંસન્તિ સુદ્ધાજીવિં અતન્દિતં ॥ ૭ ॥

ધારા ભાગી નીકળવું એ જમીનનો દોષ છે, એકબીજામાં ઇચ્છા-વૃક્ષો રાખવી, એ આ પ્રજાનો દોષ છે; માટે જેઓ

દોષ વગરના છે એટલે તૃષ્ણા વગરના છે, તેમને દીધેલું દાન મહાક્ષણ આપે છે. ૨૬

ચાવીશમો તૃષ્ણાવર્ગ સમાપ્ત.

૨૫ : લિક્ષુવર્ગ

આંખનો સંયમ સારો છે. કાનનો સંયમ સારો છે. ઘ્રાણ-નાકનો સંયમ સારો છે. જીભનો સંયમ સારો છે. ૧

શરીરનો સંયમ સારો છે. વાણીનો સંયમ સારો છે. મનનો સંયમ સારો છે. સર્વત્ર સંયમ કરવો સારો છે. જે લિક્ષુ બધે સ્થળે સંયમયુક્ત થઈને વર્તે છે, તે બધાં દુઃખોથી મુક્ત થઈ જાય છે. ૨

જેના હાથ; સંયત-સંયમવાળા છે, જેના પગ સંયત છે, જેની વાણી સંયત છે, જે સંયમીઓમાં ઉત્તમ છે, અધ્યાત્મ-પરાયણ છે, સમાધિવાળો છે અને એકલો રહીને સંતોષમાં રહેનારો છે, તેને 'લિક્ષુ' કહેવામાં આવે છે. ૩

જેનું મુખ સંયત છે, જે વિચારીને બોલનારો છે, ઉદ્ધત નથી, એવો લિક્ષુ વ્યવહારને અને ધર્મને બંનેને દીધાવે છે; અને તેની વાણી મધુર હોય છે. ૪

જે લિક્ષુ ધર્મમાં આરામ પામનારો, ધર્મમાં તત્પર, ધર્મ વિશે નિરંતર વિચાર કરનારો અને ધર્મને અનુસરનારો હોય છે તે, સત્ ધર્મથી ચલિત થતો નથી. ૫

પોતાને મળતા લાલની એટલે પોતાને મળતાં ખાનપાન વગેરેની અવગણના ન કરવી. ખાનપાન વગેરેનો જે લાલ અન્યને મળે છે, તેની સ્પૃહા ન કરવી. જે લિક્ષુ એ રીતે બીજાની સ્પૃહા કરે છે, તે સમાધિને પામી શકતો નથી. ૬

ખાનપાન વગેરે થોડું થોડું મળતું હોય તોપણ જે

સન્વસો નામરૂપસ્મિં યસ્સ નત્થિ મમાયિતં ।

અસતા ચ ન સોચતિ સ વે મિક્ખુ તિ બુચ્છતિ ॥ ૮ ॥

મેત્તાવિહારી યો મિક્ખુ પસન્નો બુદ્ધસાસને ।

અધિગચ્છે પદં સન્તં સંસારૂપસમં સુખં ॥ ૯ ॥

સિચ્ચ મિક્ખુ ઇમં નાવં સિત્તા તે લહુમેસ્સતિ ।

છેત્વા રાગં ચ દોસં ચ તતો નિવ્વાનમેહિસિ ॥ ૧૦ ॥

પચ્ચ છિન્દે પચ્ચ જેહ પચ્ચ ચુત્તરિ માવયે ।

પચ્ચસજ્ઞાતિગો મિક્ખુ ઓઘતિણ્ણો તિ બુચ્છતિ ॥ ૧૧ ॥

સિશ્નું પોતાને મળતા લાલની અવગણના નથી કરતો, તેના શુદ્ધ રીતે આજીવિકાને નલાવનારા અને પ્રમાદ વગરના સિશ્નની દેવો પણ પ્રશંસા કરે છે. ૭

નામરૂપ અને રૂપમય તમામ પદાર્થોમાં જે સર્વથા મમત્વ રહિત છે તથા જે અસતનો શોક કરતો નથી, તે જ સિશ્ન કહેવાય છે. ૮

જે સિશ્ન વિશ્વવ્યાપી પ્રેમલાવમાં વિહરનારો છે, શુદ્ધના શાસનમાં પ્રસન્નપણે વર્તનારો છે, તે સંસ્કારોના ઉપશમરૂપ સુખના શાંતિમય પદને પામે છે. ૯

સિશ્ન ! આ નાવને ઉલેચ.† ઉલેચેલી નાવ તને જલદી આગળ લઈ જશે; તેથી તું રાગ તથા દેવને છેદીને નિર્વાણને પામીશ. ૧૦

† મનરૂપ નાવમાં જે દોષોરૂપ પાણી ભરાઈ ગયું છે, તેને ઉલેચી નાવવાની બધામણ આ ગાથામાં છે.

જે લિક્ષુ પાંચનું બંધનને કાપી નાખે, પાંચ બીજા બંધનો-
ને તજી દે તથા પાંચ (શ્રદ્ધા, સ્મૃતિ, વીર્ય, સમાધિ અને
મજ્જા)ની વધારે ઉત્તમ રીતે સાવના કરે અને પાંચ સ્કંધોની
આસક્તિને તજી દઈને આગળ વધેલો હોય, તે આ પ્રપંચના
પૂરને તરી ગયેલો કહેવાય છે. ૧૧

÷ બંધનો દસ છે, તેમાંનાં પ્રથમ પાંચ આ પ્રમાણે છે:-
૧ સત્કાયદૃષ્ટિ (સત્કાયદૃષ્ટિ), ૨ વિચિકિત્સા (વિચિકિત્સા),
૩ શીલવ્રતપરામર્શ (શીલવ્રતપરામર્શ), ૪ કામરાગ, ૫ પટિધ
(પ્રતિધ); બીજાં પાંચ બંધનો આ પ્રમાણે છે:-૧ રૂપરાગ, ૨
અરૂપરાગ, ૩ માન-અહંકાર, ૪ ઉદ્વચ્ચ (ઔદત્ય) પઅવિન્ય
(અવિદ્યા); તેમનો અર્થ ક્રમશઃ આ પ્રમાણે છે:-‘સત્કાયદૃષ્ટિ’નો
શબ્દાર્થ ‘કાયા સંત છે એવી દૃષ્ટિ’, પરંતુ બૌદ્ધ પરિભાષા પ્રમાણે
તેનો અર્થ જુદા પ્રકારનો છે; તે માટે જુઓ ‘ધર્મપદ’નો શુન્નરાત્તી
અનુવાદ ‘સંયોજન’ શબ્દ-(શુન્નરાત વિદ્યાપીઠ); વિચિકિત્સા એટલે
ભ્રુદ્ધ, ધર્મ અને સંધમાં અવિશ્વાસ-આ સાંપ્રદાયિક અર્થ છે; સાધારણ
રીતે ‘વિચિકિત્સા’નો અર્થ ‘સંશય’ થાય છે; શીલવ્રતપરામર્શ-
અમુક તપ કે વ્રતવ્રતોમાં માત્ર કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવી શ્રદ્ધા;
‘કામરાગ’નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે; પ્રતિધ એટલે ક્રોધ; રૂપરાગ એટલે
બ્રહ્મલોક વગેરે સ્વર્ગો ગેળવવાની ઇચ્છા-તૃષ્ણા; અરૂપરાગ એટલે અરૂપ
દેવલોકો ગેળવવાની ઇચ્છા; માન અને અવિદ્યાનો અર્થ જાણીતો
છે; ઉદ્વચ્ચ એટલે બાંતરિત-ચિત્તની અસ્થિરતા; આ દસ બંધનોમાં-
નાં પ્રથમ પાંચનું નામ ‘અવરમાગી સંયોજન’ છે અને પાછળનાં
પાંચનું નામ ‘ઉપરમાગી સંયોજન’ છે; બૌદ્ધ પરંપરામાં ‘સંયો-
જન’ શબ્દ બંધનનો સૂચક છે, તેમ જૈનપરંપરામાં અને વૈદિક
પરંપરામાં પણ ‘સંયોગ’ શબ્દ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની અપેક્ષાએ
બંધનનો સૂચક છે.

શુભોમાં ન લભો. પ્રમોદવાળો બનીને રાતા તપેલાં લોહાનાં
ગોળાને ન ગળ-એ ગોળાથી દાઝતો ‘આ દુઃખ છે’ એવી
બૂમ ન પાડ. ૧૨

પ્રજ્ઞા વગરનો સાધક ધ્યાન કરી શકતો નથી; અને
ધ્યાન વગરના સાધકમાં પ્રજ્ઞા સંભવી શકતી નથી. જેનામાં
ધ્યાન અને પ્રજ્ઞા બંને સાથે છે, તે જ નિર્વાણની પજીક છે. ૧૩

જે લિશ્તુ એકાંત સ્થાને રહેલો છે, જેનું ચિત્ત શાંત છે
તે ધર્મને સારી રીતે સમજી દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪

સ્કંધોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશે જેમ જેમ વિચાર
કરે છે, તેમ તેમ તે પ્રીતિ અને પ્રમોદ પામે છે. ખરેખરા
જ્ઞાનીઓ માટે તે પ્રીતિ અને પ્રમોદ અચૂત છે. ૧૫

બુદ્ધશાસનમાં આવેલા પ્રાજ્ઞ લિશ્તુની જીવનચર્યાનો
પ્રારંભ આ રીતે થાય છે : પ્રથમ ઇદ્રિયોને સંયમ, સંતોષ,
અપવાદો કરવામાં સંવર-સંયમ અને પવિત્ર રીતે આજીવિકા
કરનારા તથા પ્રમોદ વગરના કલ્યાણકર મિત્રોનો સમાગમ. ૧૬

આદર સાથે બીજાનું સ્વાગત કરવાની વૃત્તિવાળો થા,
આચારમાં કુશળ થા; તેથી વિશેષ પ્રમોદવાળો થયેલો તું-
લિશ્તુ દુઃખનો અંત કરીશ. ૧૭

હે લિશ્તુઓ ! જેમ જૂઠ્ઠીની વેલ પોચાં ફૂલોને ખેરવી નાખે
છે, તેમ તમે રાગ અને દ્વેષને ખેરવી નાખો. ૧૮

શરીરથી શાંત, વાણીથી શાંત, મનથી શાંત, સમાધિ-
વાળો અને લોકોની તૃણાને તજી દેનારો લિશ્તુ ‘ઉપશાંત’
કહેવાય છે. ૧૯

આત્મા વડે આત્માની તપાસ કરવી, આત્મા વડે
આત્માની પરીક્ષા કરવી; જે લિશ્તુ જાતે સંયમી અને જાગૃતિ-
વાળો છે, તે સુખે રહી શકશે. ૨૦

ज्ञाय भिक्खु मा^{७५} पमादो मा ते कामगुणे भमस्सु चित्तं ।
 मा लोहगुळं गिल्ली पमत्तो मा कन्दि दुक्खमिदं ति डग्घमानो ॥ १२ ॥
 नत्थि ज्ञानं अपञ्जस्स पञ्जा नत्थि अज्झायतो^{७६} ।
 यम्हि ज्ञानं च पञ्जा च स वे निब्बानसन्तिके ॥ १३ ॥
 सुञ्जागारं पविट्ठस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।
 अमानुसी रती होति सम्मा धम्मं विपस्सतो ॥ १४ ॥
 यतो यतो सम्मसति खन्धानं उदयव्वयं ।
 लभती पीतिपामोज्जं अमत्तं तं विजानत्तं ॥ १५ ॥
 तत्रायमादि भवति इध पञ्जस्स भिक्खुनो ।
 इन्द्रियगुत्ति सन्तुट्ठि पात्तिमोक्खे च संवरो ॥ १६ ॥
 मित्ते भजस्सु कल्याणे सुद्धाजीवे अतन्दिते ।
 पटिसन्धारवुत्थस्स आचारकुसलो सिया ।
 ततो पामोज्जबहुलो दुक्खस्सन्तं करिस्ससि ॥ १७ ॥
 वस्सिका विय पुप्फानि मद्दवानि पमुच्चति ।
 एवं रागं च दोसं च विष्णुमुच्चैथ भिक्खवो ॥ १८ ॥
 सन्तकायो सन्तवाचो सन्तमनो सुसमाहितो ।
 वन्तलोकामिसो भिक्खु उपसन्तो ति बुच्चति ॥ १९ ॥
 अत्तना चोदयऽत्तानं पटिमासे अत्तमत्तना ।
 सो अत्तगुत्तो सतिमा सुखं भिक्खु विहाहिसि ॥ २० ॥

हे सिद्ध ! ध्यान कर, प्रमाद न कर. तारुं चित्त, काम-

ગુણોમાં ન સમાવે. પ્રમાદવાળો ખનીને રાતા તપેલા લોકોના ગોળાને ન ગળ-એ ગોળાથી દાઝતો ‘આ દુઃખ છે’ એવી ખૂમ ન પાડે. ૧૨

પ્રજ્ઞા વગરનો સાધક ધ્યાન કરી શકતો નથી; અને ધ્યાન વગરના સાધકમાં પ્રજ્ઞા સંભવી શકતી નથી. જેનામાં ધ્યાન અને પ્રજ્ઞા બંને સાથે છે, તે જ નિર્વાણની મજાક છે. ૧૩

જે શિક્ષુ એકાંત સ્થાને રહેલો છે, જેનું ચિત્ત શાંત છે તે ધર્મને સારી રીતે સમજી દિવ્ય આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૪

સ્કંધોની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ વિશે જેમ જેમ વિચાર કરે છે, તેમ તેમ તે પ્રીતિ અને પ્રમેદ પામે છે. ખરેખરા જ્ઞાનીઓ માટે તે પ્રીતિ અને પ્રમેદ અમૃત છે. ૧૫

ખુદ્ધશાસનમાં આવેલા પ્રાજ્ઞ શિક્ષુની જીવનચર્યાના પ્રારંભ આ રીતે થાય છે : પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો સંયમ, સંતોષ, અપવાદો કરવામાં સંવર-સંયમ અને પવિત્ર રીતે આજીવિકા કરનારા તથા પ્રમાદ વગરના કલ્યાણકર મિત્રોનો સમાગમ. ૧૬

આદર સાથે બીજાનું સ્વાગત કરવાની વૃત્તિવાળો થા, આચારમાં કુશળ થા; તેથી વિશેષ પ્રમાદવાળો થયેલો છું- શિક્ષુ દુઃખનો અંત કરીશ. ૧૭

હું શિક્ષુઓ ! જેમ જૂઠ્ઠીની વેલ પોચાં કૂલોને ખેરવી નાખે છે, તેમ તમે રાગ અને દ્વેષને ખેરવી નાખો. ૧૮

શરીરથી શાંત, વાણીથી શાંત, મનથી શાંત, સમાધિ-વાળો અને લોકોની તૃષ્ણાને તણ દેનારો શિક્ષુ ‘ઉપશાંત’ કહેવાય છે. ૧૯

આત્મા વડે આત્માની તપાસ કરવી, આત્મા વડે આત્માની પરીક્ષા કરવી; જે શિક્ષુ જાતે સંયમી અને જાગૃતિ-વાળો છે, તે સુખે રહી શકશે. ૨૦

અત્તા હિ અત્તનો નાથો અત્તા હિ અત્તનો ગતિ ।
 તસ્મા સંયમયેડ્તાનં અસ્સં મદ્રં વ વાણિજો ॥ ૨૧ ॥
 પામોજ્જવહુલો મિક્કલુ પસન્નો બુદ્ધસાસને ।
 અધિગચ્છે પદં સન્તં સંઘારૂપસમં સુખં ॥ ૨૨ ॥
 યો હવે દહરો મિક્કલુ યુજ્જતિ બુદ્ધસાસને ।
 સો'મં લોકં પમાસેતિ અન્મા મુત્તો વ ચન્દિમા ॥ ૨૩ ॥

॥ મિસ્સુવગ્ગો પચ્ચવીસતિમો ॥

૨૬ : બ્રાહ્મણવગ્ગો

છિન્દ સોતં પરક્કમ્મ કામે પનુદ બ્રાહ્મણ ।
 સંઘારાનં સ્વયં અત્વા અકતબ્બૂ સિ બ્રાહ્મણ ॥ ૧ ॥
 યદા દ્વયેસુ ધમ્મેસુ પારગૂ હોતિ બ્રાહ્મણો ।
 અથડસ્સ સન્ને સંયોગા અત્થં ગચ્છન્તિ જાનતો ॥ ૨ ॥
 ચસ્સ પારં અપારં વા પારાપારં ન વિજ્ઞતિ ।
 વીતદ્ધરં વિસંયુત્તં તમહં ઋમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩ ॥
 જ્ઞાયિં વિરજમાસીનં કતકિચ્ચં અનાસવં ।
 ઉત્તમત્થમનુપ્પત્તં તમહં ઋમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૪ ॥
 દિવા તપતિ આદિચ્છો રત્તિં આભાતિ ચન્દિમા ।
 સન્નદ્ધો સ્વત્તિયો તપતિ જ્ઞાયી તપતિ બ્રાહ્મણો ।
 અથ સન્નમહોરત્તં બુદ્ધો તપતિ તેજસા ॥ ૫ ॥

આત્મા જ આત્માનો નાથ છે. આત્મા જ
 ગતિ છે; માટે જેમ કેાઈ વહુલ ભદ્ર અશ્વને પો
 રાખે, તેમ આત્માને પોતાને તાણે રાખવો જોઈએ.

બુદ્ધના શાસનમાં પ્રસન્નતા પામેલો, વિશેષ પ્રમોદવાળો સિદ્ધ સંસ્કારોના ઉપશમરૂપ સુખમય શાંત પદને પામે છે. ૨૨
જે જીવન સિદ્ધ બુદ્ધના શાસનમાં જોડાઈને ત્રયત્નશીલ રહે છે, તે વાદળાંથી છૂટા પડેલા ચંદ્રની પેઠે આ લોકને પ્રકાશિત કરે છે. ૨૩

પચીસમેા સિદ્ધવર્ગ સમાપ્ત.

૨૬ : આદ્યપુર્વગ

હે આદ્ય ! તૃષ્ણાના પ્રવાહને છેડી નાખ, પરાક્રમ કર, વાસનાઓને દૂર કર; સંસ્કારોના ક્ષયને જાણીને, હે આદ્ય ! તું નિર્વાણને જાણનારો થઈશ. ૧

જ્યારે આદ્ય પ્રજ્ઞા અને ધ્યાન એ જાને ધર્મમાં પારગામી થાય છે, ત્યારે તે જ્ઞાની આદ્યજ્ઞાનાં બધાં બંધનો નાશ પામે છે. ૨

જે આ પાર નથી, તેણે પાર નથી તથા જે આ પાર કે તેણે પાર નથી, એવા તે નીડર અનાસક્ત પુરુષને હું આદ્ય કહું છું. ૩

જે ધ્યાની છે, પાપ વિનાનો છે, સ્થિર છે, કૃતકૃત્ય છે, દોષો વિનાનો છે અને ઉત્તમ અર્થને પામેલો છે, તે પુરુષને હું આદ્ય કહું છું. ૪

મૂર્ચા દિવસે તપે છે. ચંદ્ર રાતે પ્રકાશે છે. ક્ષત્રિય જખતર-

+ ઉપર (સિદ્ધવર્ગ ગા. ૧૧) જતાવેલાં પાંચ ગૌર્વભાગી સંયોજનોતું નામ 'પાર' છે; અને પાંચ અવરભાગી સંયોજનોતું નામ 'અપાર' છે.

∴ આ ગાયાનો ખાસ ભાવ આ પ્રમાણે છે:—જેમ મૂર્ચા દિવસ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતો નથી; ચંદ્ર રાત્રિ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતો નથી; ક્ષત્રિય કવચ પહેરીને

વાહિતપાપો તિ બ્રાહ્મણો સમચરિયા સમણો તિ બુચ્ચતિ ।

પન્થાજયમત્તનો મલં તસ્મા પન્વજિતો તિ બુચ્ચતિ ॥ ૬ ॥

ન બ્રાહ્મણસ્સ પહરેય્ય નાસ્સ મુઘ્ધેય્ય બ્રાહ્મણો ।

ધી બ્રાહ્મણસ્સ હન્તારં તતો ધી યસ્સ મુચ્ચતિ ॥ ૭ ॥

ન બ્રાહ્મણસ્સેતદકિચ્ચિ સેય્યો યદા નિસેધો મનસો પિયેહિ ।

યતો યતો હિંસમનો નિવત્તતિ તતો તતો સમ્મતિમેવ દુક્ખં ॥ ૮ ॥

યસ્સ કોયેન વાચાય મનસા નત્થિ દુક્કતં^{૭૭} ।

સંબુતં તીહિ ઠાનેહિ તમહં ઋમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૯ ॥

યમ્હા ધમ્મં વિજાનેય્ય સમ્માસંબુદ્ધદેસિતં ।

સક્કચં તં નમસ્સેય્ય અગિહુત્તં વ બ્રાહ્મણો ॥ ૧૦ ॥

ન જટાહિ ન ગોત્તેન ન જચ્ચા હોતિ બ્રાહ્મણો ।

યમ્હિ સચ્ચં ચ ધમ્મો ચ સો સુચી^{૭૮} સો ચ બ્રાહ્મણો ॥ ૧૧ ॥

કિં તે જટાહિ દુમ્મેધ કિં તે અજિનસાટિયા ।

અન્મન્તરં તે ગહનં વાહિરં પરિમજ્જસિ ॥ ૧૨ ॥

બુદ્ધ માટે સજ્જ હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો દાસો ક્ષત્રિય શોભતો નથી; બ્રાહ્મણુ ધ્યાની હોય તો જ શોભે છે, નહિ તો શોભતો નથી; અર્થાત્ આ ગાયામાં ઉદાહરણરૂપે ખતાવેલા ક્ષત્રિય વગેરે અમુક અવસ્થાઓમાં જ શોભે છે, પણ બધી અવસ્થાઓમાં શોભતા નથી; ત્યારે બુદ્ધ માટે તેમ નથી, તેઓ તો તેમની તમામ અવસ્થાઓમાં રાત-દિવસ દીપ્તા જ કરે છે-તેઓ અમુક જ વખતે અને અમુક જ અવસ્થામાં દીપે તથા બીજો વખતે અને બીજી અવસ્થામાં ન દીપે એવું નથી જ.

ધારી હોય તો દીપે છે; બ્રાહ્મણ ધ્યાન કરનારો હોય તો શોભે છે; પણ જુદા તો પોતાના તેજ વહે આખી રાત અને આખો દિવસ દીપ્યા જ કરે છે. ૫

પાપોને વહાવી નાખનાર હોય, તે બ્રાહ્મણ કહેવાય છે. શાંતિમય ચર્ચાવાળો હોય, તે સમન-અમલુ-કહેવાય છે. પોતાના મેલને ગમાવી દેનાર હોય, તે અત્રગ્નિત કહેવાય છે. ૬

બ્રાહ્મણ ઉપર ઘા ન કરવો, ઘા કરનાર ઉપર બ્રાહ્મણે ક્રોધ ન કરવો. બ્રાહ્મણ ઉપર ઘા કરનારને ધિક્ છે; અને ઘા કરનાર ઉપર ક્રોધ કરનારને તેથી વધારે ધિક્ છે. ૭

જ્યારે બ્રાહ્મણ મનના રાગસંસ્કારનો નાશ કરે છે, ત્યારે તેને કાંઈ થોડું શ્રેય નથી. જેમ જેમ તે હિંસાથી પોતાના મનને પાછું વાળે છે, તેમ તેમ તેનું દુઃખ શમે જ છે. ૮

જેના શરીરથી, વાણીથી કે મનથી કુબૃત થતું નથી, જેનાં શરીર, વાણી અને મન સંયમી છે, તે પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૯

જેની પાસેથી સમ્યક્ સંજુદે ઉપદેશો, ધર્મ જાણવા મળે તે સત્કારવા લાયક પુરુષને, બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રને નમસ્કાર કરે તેમ આદરપૂર્વક નમસ્કાર કરવો જોઈએ. ૧૦

જટા રાખવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી. અમુક ગોત્રમાં પેદા થવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી, તેમ અમુક જાતિમાં જન્મ લેવાથી બ્રાહ્મણ થવાતું નથી; પરંતુ જેનામાં સત્ય છે અને ધર્મ છે, તે પવિત્ર છે અને બ્રાહ્મણ છે. ૧૧

હે દુર્ગતિવાળા ! જટા વધારવાથી તારું શું વળવાતું છે ? મૃગચર્મનાં કપડાં પહેરવાથી તારું શું વળવાતું છે ? તારી અંદર તો ગહન પાપો ભરેલાં છે અને તું બહારથી ઘોયા કરે છે. ૧૨

पंसुकूलधरं जन्तुं किसं धमनिसन्धतं ।
 एकं वनस्मिं शायन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ १३ ॥
 न चाहं ब्राह्मणं ब्रूमि योनिजं मत्तिसंभवं ।
 भोवादी नाम सो ह्येति सचे^{३८} ह्येति सकिंचनो ।
 अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ १४ ॥
 सन्धसंयोजनं छेत्वा यो वे न परितस्सति ।
 सङ्गातिगं विसंयुत्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ १५ ॥
 छेत्वा नन्धि^{८०} वरत्तं च सन्दानं सहनुक्कमं ।
 उक्खित्तपल्लिघं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ १६ ॥
 अक्कोसं वधवन्धं च अदुट्ठो यो तितिक्खाति ।
 खन्तीवलं बलानीकं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ७
 अक्कोधनं वतवन्तं सीलवन्तं अनुस्स
 दन्तं अन्तिमसारीरं तमहं ब्रूमि

‘આપ’ કહીને બોલાવે, પરંતુ જે અક્રિયન છે અને લેવાની તૃષ્ણા વગરનો છે, તેને હું આહાણુ કહું છું. ૧૪

બધા બધનોને+ છેદીને જે ત્રાસ પામતો નથી, સગથી પર થયેલો છે અને અનાસક્ત છે, તેને હું આહાણુ કહું છું ૧૫

જેણે વેરને, તૃષ્ણાને અને મિથ્યાદષ્ટિન સાથેનાં બધા બધનોને અનુક્રમે છેદી નાખીને બધા અવિદ્યામય વિગ્નોને ઉખેડી નાખેલા છે, એવા બુદ્ધ પુરુષને હું આહાણુ કહું છું ૧૬

દ્રેષ કયાં વિના અથવા કોષ કયાં વિના જે આકોશને, વધને અને બધનોને સહન કરે છે અને ક્ષમાનું બળ એ જ જેની બળયુક્ત સેના છે, તેને હું આહાણુ કહું છું ૧૭

જે ક્રોધ વગરનો, વ્રતયુક્ત, શીલવાળો, તૃષ્ણા વિનાનો, અયમવાળો અને છેલ્લા દેહવાળો છે, તેને હું આહાણુ કહું છું. ૧૮

ખરે પ્રતિષ્ઠિત તો જે અક્રિયન છે-અપરિગ્રહી છે, તે જ છે; અને એ જ આહાણુ છે.

+ ગગમ્બ, કામમ્બ વગેરે બધનો છે એમને હેદતા બલબલા વીર પુરુષને પણ ત્રાસ થાય છે. માટે જ કહેલું છે, કે ‘એ બધનોને છેલ્લા પછી જે ત્રાસ પામતો નથી’ સરખાવો ચિત્તવર્ગ-ગા ૨

— આ ગાથામાં મૂળમાં સીધી રીતે ‘વે’, ‘તૃષ્ણા’, ‘મિથ્યા-દષ્ટિ’ અને ‘અવિદ્યા’ વગેરે શબ્દો નથી, પરંતુ તેને બાલે, અનુક્રમે, ‘નધિ’ (નધિ-નદી એટલે ચામડાની વસ્ત), ‘વરત’ (વગ્રા-વસ્ત-કેસ ખેંચવાના કામમાં આવતું સૂતરનું ઢોંગું), ‘સંદાન’ (પશુના પગ બાંધવાનું દોરડું-કામણ) અને ‘પલિધ’ (પરિધ-મારણ બધ કરવાનો આગળો-ભોગળ) આપેલા છે. તે બધા અહીં એક પ્રકારનાં રૂપકમાં વપરાયેલા છે, એટલે અહીં એ રૂપક વિશે ન લખતાં ‘વેર’ ‘તૃષ્ણા’ વગેરે શબ્દો વડે સીધો ભાવ જ બતાવેલો છે.

વારિ પોક્ષરપત્તે વ આરગ્ગેરિવ સાસપો ।

યો ન લિમ્પતિ કોમેસુ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૧૯ ॥

યો દુક્ખસ્સ પજાનાતિ ઇધેવ ક્ખયમત્તનો ।

પન્નમારં વિસંયુત્તં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૦ ॥

ગમ્भीરપજ્ઞં મેધાવિં મગ્ગામગ્ગસ્સ કોવિદં ।

ઉત્તમત્થં અનુપ્પત્તં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૧ ॥

અસંસદ્દં ગદ્દેદ્દિ અનાગારેદ્દિ ચૂમયં ।

અનોકસારિં અપ્પિચ્છં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૨ ॥

નિધાય દણ્ડં ભૂતેસુ તસેસુ યાવરેસુ ચ ।

યો ન હન્તિ ન ઘાતેતિ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૩ ॥

અવિરુદ્ધં વિરુદ્ધેસુ અત્તદણ્ડેસુ નિબ્બુતં ।

સાદાનેસુ અનાદાનં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૪ ॥

યસ્સ રાગો ચ દોસો ચ માનો મક્ખો ચ પાતિતો ।

સાસપોરિવ આરગ્ગા તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૫ ॥

અકક્કસં વિજ્ઞાપનિં ગિરં સચ્ચં ઉદીરયે ।

યાય નામિસજે કિચ્ચિ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૬ ॥

યોંધ દીધં વા રસ્સં વા અણું થૂલં સુભાસુમં ।

લોકે અદિન્નં નાદિયતિ તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૭ ॥

જેમ કમળપત્ર ઉપર પાણીનું ટીપું લેપાતું નથી અને આરની અણી ઉપર સરસવ લેપાતો-ચોંટતો નથી, તેમ જે કામભોગોમાં લેપાતો નથી, તેને હું બ્રાહ્મણુ કહું છું. ૧૯

આ જન્મમાં જ જે ચોતાના દુઃખના ક્ષયને જાણે છે, જે પૃથ્વીના ભાર વિનાનો અને અનાસનું છે, તેને હું બ્રાહ્મણુ કહું છું. ૨૦

જે ગંભીર પ્રજ્ઞાવાળો, બુદ્ધિમાન, માર્ગ અને અમાર્ગનો જાણનારો તથા ઉત્તમ સાધ્યને પામેલો હોય, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૧

જે ગૃહસ્થો અને અગૃહસ્થો એ બંને માથે સંસર્ગ ન રાખતો હોય, અનગારના માર્ગને અનુસરનારો હોય, અદ્ય ઇચ્છાવાળો હોય, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૨

ત્રસ અને સ્થાવર* જૂતો એટલે હાલતાંચાલતાં અને ગતિવગરના તમામ જીવો તરફ + ઢંડને-હિંસાને તથા દર્ધ જે પોતે કોઈને હણતો નથી અને બીજા પાસે કોઈને હણાવતો નથી, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૩

જે પોતાના વિરોધીઓ તરફ અવિરોધીપણે એટલે મિત્ર-લાવે વર્તે છે, હિંસા કરનારાઓ તરફ શાંતલાવે વર્તે છે, તૃષ્ણાવાળાઓમાં તૃષ્ણારહિતપણે વર્તે છે, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૪

જેમ આરની અણી ઉપરથી સરસવ પડી જાય, તેમ જેના રાગ, ક્ષેષ, માન અને વેરઝેર-ઈર્ષ્યા શાંત પડી ગયાં છે, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૫

જે કઠોરતા વિનાની અને વિજ્ઞાપન કરનારી એવી સાચી વાણી બોલે છે, વાણીથી કોઈના ઉપર આક્ષેપ કરતો નથી, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૬

આ જગતમાં જે લાંબી કે ટૂંકી, નાની કે મોટી તથા સારી કે નરસી ચોરી કરતો નથી, તેને હું આશ્વલ્ય કહું છું. ૨૭

* જીવના 'ત્રસ અને સ્થાવર' એવા બે ભેદ બૌદ્ધ પરંપરાની પેઠે જૈન પરંપરામાં પણ પ્રસિદ્ધ છે; માટે જ મૂળમાં એ માટે 'ત્રસ' અને 'સ્થાવર' શબ્દો મૂકેલા છે.

+ જુઓ ઢંડવર્ગ ગા. ૧ નું ટિપ્પણ

આસા યસ્સ ન વિજ્ઞન્તિ અસ્મિં લોકે પરમ્હિ ચ ।

નિરાસયં વિસંયુત્તં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૮ ॥

યસ્સાલયા ન વિજ્ઞન્તિ અઙ્ગાય અકથંકથી ।

અમતોગધં અનુપ્પત્તં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૨૯ ॥

યો'ધ પુઙ્ગં ચ પાપં ચ ઉમો સદ્ધં ઉપચ્ચગા ।

અસોકં વિરજં સુદ્ધં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૦ ॥

ચન્દં વ વિમલં સુદ્ધં વિપ્પસન્નમનાવિલં ।

નન્દીમવપરિક્ષીણં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૧ ॥

યો'મે પલ્લિપથં દુગ્ગં સંસારં મોહમચ્ચગા ।

તિણ્ણો પારગતો જ્ઞાયી એનેજો અકથંકથી ।

અનુપાદાય નિબ્બુતો તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૨ ॥

યો'ધ કામે પહત્વાન અનાગારો પરિવ્વજે ।

કામમવપરિક્ષીણં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૩ ॥

યો'ધ તણ્ઠં પહત્વાન અનાગારો પરિવ્વજે ।

તણ્ઠામવપરિક્ષીણં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૪ ॥

હિત્વા માનુસકં યોગં દિવ્વં યોગં ઉપચ્ચગા ।

સવ્વયોગવિસંયુત્તં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૫ ॥

હિત્વા રતિં ચ અરતિં ચ સીતિમૂતં નિરૂપધિં ।

સવ્વલોકાભિમું વીરં તમહં બ્રૂમિ બ્રાહ્મણં ॥ ૩૬ ॥

જે આ લોકમાં કે પરલોકમાં કેઈ પ્રકારની

ઓ ધરાવતો નથી, ઇચ્છા વિનાનો અને

હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૮

જે લાલચ વિનાનો છે, સત્યને જાણ્યા પછી શંકા વિનાનો છે, અમૃત સાથે એકમેક થઈ જવાની દશાને પામેલો છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૨૯

જે આ જગતમાં પુણ્ય અને પાપ બંનેના સંગથી પર થઈ ગયેલો છે, શોકવગરનો, મેલ વગરનો અને શુદ્ધ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૦

જે ચંદ્રની પેઠે વિમળ, શુદ્ધ, પ્રસન્ન અને નિર્મળ છે, જેનાં તૃણા અને સંસાર નાશ પામી ગયેલાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૧

જે આ દુર્ગમ માર્ગને પસાર કરી ગયેલ છે, સંસારના ફેરા અને મોહથી અતીત થયેલો છે—તરી ગયેલો છે, પાર પામી ચૂકેલ છે, ધ્યાની છે, અકંપ છે, શંકા વગરનો છે, બંધન રહિત બનીને નિર્વાણ પામેલ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૨

જે આ જગતમાં કામવાસનાઓને છોડીને અનગાર થઈને ચાલી નીકળેલ છે, જેની કામવાસનાઓ અને સંસાર નાશ પામી ગયેલાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૩

જે આ જગતમાં તૃણાને તથા હઈને અનગાર થઈને ચાલી નીકળેલ છે, જેનાં તૃણા અને સંસાર નાશ પામી ગયેલાં છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૪

માનવી બંધનોથી અને દિવ્ય બંધનોથી જે અતીત થયેલ છે અને સર્વ પ્રકારનાં બંધનોથી વિમુક્ત છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૫

જે મોહમય આનંદ અને દ્વેષમય તિરસ્કારને છોડીને શીતળ—સમણાવી થઈ ગયેલ છે, ઉપાધિ વગરનો છે, સર્વ-લોક ઉપર વિજય મેળવનારો વીર છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૬

चूर्ति यो वेदि सत्तानं उपपत्तिं च सन्वसो ।
 असत्तं सुगतं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ ३७ ॥
 यस्स गतिं न जानन्ति देवा गन्धर्वमानुसा ।
 खीणासवं अरहन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ ३८ ॥
 यस्स पुरे च पच्छा च मज्जे च नत्थि किञ्चनं ।
 अकिञ्चनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ ३९ ॥
 उंसमं पवरं वीरं महेसिं विजिताविनं ।
 अनेजं नहातकं^{८२} बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ ४० ॥
 पुब्बेनिवासं यो वेदि सग्गापायं च पस्सति ।
 अयो जातिक्खयं पत्तो अभिञ्जा वोसितो मुनि ।
 सन्धवोसितवोसानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥ ४१ ॥

॥ ब्राह्मणवर्यो छब्बीसतिमो ॥

॥ धम्मपदं निद्वितं ॥

જે સર્વ જીવોનાં મરણ અને જન્મને સર્વ પ્રકારે જાણે છે, આસક્તિ વિનાનો છે તે સુગત બ્રહ્મને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૭

દેવો, ગાંધર્વો કે મનુષ્યો જેની ગતિ જાણુતા નથી, એવા દોષ વિનાના અરહંતને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૮

જેની આગળ, પાછળ* કે વચ્ચે કશું જ નથી; અર્થાત્ જે કોઈ સ્થળે આસક્તિ રાખતો નથી, એવા અકિંચન અને અંધન વગરના પુરુષને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૩૯

જે ઉત્તમ પુરુષ છે, પ્રવર છે, વીર છે, મહર્ષિ છે, વિજેતા છે, અકંપ છે, સ્નાતક છે અને બ્રહ્મ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૪૦

જે પોતાનાં પૂર્વજન્મોને જાણે છે, સ્વર્ગ અને નરકને જુએ છે, જેના, જન્મો ક્ષય પામી ગયા છે, જે જ્ઞાનથી ભરપૂર છે, મુનિ છે અને સર્વ ધ્યેયોના ધ્યેયને એટલે નિર્વાણને જેણે પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેને હું બ્રાહ્મણ કહું છું. ૪૧

બ્રહ્મીશ્વરો બ્રાહ્મણવર્ગ સમાપ્ત.

ધર્મપદ સમાપ્ત.

શોભવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-ચાર દળદાર અંશો : વૈરાગ્ય,
 પ્રમુક્ષા, લત્પત્તિ, રિયતિ, ઉપશમ ને નિર્વાણુ-આ છ પ્રકરણો ૧૬૦૮ ૧૨-૦
 મહાભારતનું શાંતિપર્વ-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને
 મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો ૮૫૬ ૭-૮

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

હત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ-ભગવાન હતાનેય પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય, જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત વિવરણુ સાથે	૩૪૪	૨-૦
આત્મરામાયણુ-રામાયણુની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમન્વિત અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦-૧૨
પરમાનંદની પ્રાસિ-લે. પીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધાદિત મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪	૧-૮
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજચંદ્રકૃત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું હત્તમ પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે...	૧૮૦	૧-૪
પરમ સુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમત્પુરાન સર્માનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૬	૨-૦
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશ-ભજનો ઇં મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધલાઈ દિવેદિયા) પસંદ કરેલા ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪	૦-૧૨
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે	૨૬૪	૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ઇં	૮૦૦	૫-૦
પુકારામ ગાથા-બે અંશોમાં-પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાતર	૧૮૪૦	૬-૦
દાસબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જનમદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર વિચાર ઇં અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો	૬૪૮	૨-૮
સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ નહિ પણ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો કાલુ છે? વગેરે બાબતો સમન્વિત- વ્યાખ્યાનો ઇત્યાદિ-(અંશ ૧ લા રૂપે)...	૫૬૪	૨-૮
સદુપદેશો-(અંશ ૩ ના રૂપે) ...	૫૨૦	૨-૮

‘સરણ’ સાહિત્ય’ અથવા ‘શ્રી’આમાં ‘શ્રી’સાહિત્ય’

અંથોનું સૂચિપત્ર

આદર્શ’ અથવા-મૂળ તથા અનુવાદ

એકાદશ સ્કંધ-મૂળ સહિત સરણ ભાષાંતર	૪૮૦	૪-૪
બળવાન બનો!-કર્મનો એકતમ ઉપદેશ-શુભરાત્રી ભાષાંતર, શ્રી. સાતવલેકરજીની દીક્ષા સાથે ચતુર્વેદનો અધ્યાય ૧ લો	૧૧૨	૦-૮
વિવેકચૂડામણિ-સંસ્કૃતનાય’ વિરચિત : મૂળ સહિત ભાષાંતર	૧૬૦	૦-૧૨
શુભંમુક્તિવિવેક-મુક્તિ માર્ગદર્શન આપતો પ્રાચીન અર્થ	૨૨૦	૧-૪
અષ્ટાવક્રગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરણ અર્થ’	૭૨	૦-૮
મહાવૌકય રત્નાવલિ-સરણ અર્થ’ સાથે	૧૪૪	૦-૧૨
એકાદશ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો સાથે સરણ અનુવાદ	૪૫૨	૨-૮
બૃહદારણ્યક અને ખીન્ન’ ૧૦૦ ઉપનિષદો-મૂળ શ્લોકો તથા સરણ અનુવાદ: (ઉપાય છે.)		
વિદુરનીતિ-મૂળ શ્લોકો તથા સરણ ભાષાંતર	૧૧૮	૦-૧૨
મનુસ્મૃતિ-સરણ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩-૦
આય’ધર્મનીતિ ને આયુક્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરણ અર્થ’ સાથે	૨૦૮	૦-૮
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ’ સાથે	૧૨૮	૦-૪

શાસ્ત્ર’અથવા-માત્ર અનુવાદ

સંપૂર્ણ મહાભારત-ભાષાંતર-દળદાર સાત અંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-એ અંથમાં ભાષાંતર-આવૃત્તિ ૧૧મી, ૨૭ ચિત્રો	૧૨૪૦	૮-૦
” ” ”-પ્રાચીન બીજો-(આવૃત્તિ ૮મી) છટક મળશે	૬૧૭	૩-૦
ભગવતી (દેવી) ભાગવત-સરણ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં	૬૨૮	૧-૦
વિચાર સાગર-વેદાંતનાં ટોદન-સારરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક	૪૩૨	૨-૮
લઘુ યોગવાસિષ્ઠ-મહામૂલા છવનની દરેક પાન યોગપૂર્ણ વિતાવવા પ્રેરણા આપતું અનોકું પુસ્તક ...	૫૫૪	૨-૮

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણુ-ચાર ફળદાર બ્રંથો : વૈરાગ્ય,
 મુમુક્ષા, હૃત્પતિ, રિયતિ, ઉપરામ ને નિર્વાણુ-આ ૭ પ્રકરણો ૧૬૦૮ ૧૨-૦
 મહાભારતનું 'સાંતિપર્વ'-રાજધર્મ, આપદ્ધર્મ અને
 મોક્ષધર્મ-ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો ૮૫૬ ૭-૮

અન્ય ધાર્મિક ગ્રંથો

- દત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શનયોગ-ભગવાન દત્તાત્રેય
 પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય, જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત વિવરણુ સાથે ૭૪૪ ૨-૦
 આત્મરામાયણુ-રામાયણુની દૂંઝી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન
 સમન્વત્તું અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક ૧૪૦ ૦-૧૨
 પરમાનંદની પ્રાસિ-લે૦ ધીરજલાલ સાંકળિયા : શુદ્ધાદ્વૈત
 મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે ૨૬૪ ૧-૮
 મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્યદ્રુત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક
 મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે ... ૧૮૦ ૧-૪
 પરમ સુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમત્પુરામ ચર્માનાં ધાર્મિક
 વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ ૭૩૬ ૨-૦
 પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશ-ભજનો છં ૧૬૮ ૧-૦
 મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ
 દિવેદિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ બજનો તથા પદો ૧૦૪ ૦-૧૨
 વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે ૨૬૪ ૨-૦
 રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો છં ૮૦૦ ૫-૦
 લુકારામ ગાથા-જે બ્રંથોમાં-પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને
 વૈરાગ્યપ્રેરક ૪૧૪૧ મરાઠી અક્ષરોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૬-૦
 દાસબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, નન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની
 ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર
 વિચાર છં અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો ૬૪૮ ૨-૮
 રવામી રામતીથંત્રી સદુપદેશો-આત્મકૃપા, બ્રહ્મચર્ય,
 રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
 નતિ યજ્ઞ પુરુષાર્થ, યજ્ઞનું રહસ્ય, આનંદ, જીવંતો
 કેણુ છે ૧ વગેરે બાબતો સમન્વત્તા—
 વ્યાખ્યાનો છંત્યાદિ-(ગ્રંથ ૧ લા રૂપે) ... ૫૬૪ ૨-૮
 સદુપદેશો-(ગ્રંથ ૩ ના રૂપે) ... ૫૨૦ ૨-૮

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો-ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું
ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું હાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય,
આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા,
પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ

સદુપદેશો-(ભાગ ૪-૫ ૩૫) આવૃત્તિ ૨ છ ૬૦૦ ૨-૪

ભક્તિયોગ-(ભાગ ૮મા ૩૫) આવૃત્તિ ૨ છ... ૩૮૪ ૧-૮

પાતંજલયોગને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ ૩૫) ૫૬૦ ૨-૦

પાતંજલ યોગસૂત્ર-ભગવાન પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, અર્થ

તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે... ૧૬૨ ૧-૦

જ્ઞાનયોગ-આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કલ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞ-

વલ્કલ ને મેત્રેયી વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬ ૦-૧૨

રાજયોગ-(સ્વામી વિવેકાનંદજી) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણવૃત્ત

આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર,
ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ ૧૩૬ ૦-૧૨

આખ્યાનમાળા-ગ્રંથ ૧ થી ૨ જો-સ્વં અનંતપ્રસાદ-

કૃત ભક્તો, ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવીઓનાં ~

કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ ... ૧૪૨૮ ૬-૦

વૈદિક વિનય-દરરોજના સ્વાધ્યાય માટે ચૂટેલા ૩૬૦

વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ... ૮૪૦ ૩-૧૨

ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદવલ્લુ ઉપદેશો ૩૮૪ ૧-૮

સુબોધરત્નાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દૃષ્ટાંતો... ૩૦૦ ૧-૮

સ્વં પઠિયારકૃત પુસ્તકો.

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના ૩૨૫ દ્વંદ્વ રમૂજ દાખલા ૩૭૨ ૨-૦

સ્વર્ગની દ્વંચી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક ... ૩૭૨ ૨-૦

સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગની ત્રીજી ચોપડી-દૃષ્ટાંતો સાથે ૩૧૨ ૨-૦

સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...

પાગલ હરનાયની જાણવા લાયક વાતો ... ૩૩૬ ૨-૦

સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારોની સમજ ... ૩૬૦ ૨-૦

સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો દુકાં ને સરળ રસ્તો બતાવનાર ૪૬૮ ૨-૦

સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવનારું પુસ્તક ૩૪૮ ૨-૦

સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગનાં ૧૨ પગથિયાંની સમજ... ૩૬૦ ૨-૦

- સુખી જીવનનાં સાધન—આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહ પ્રેરક ૩૧૨ ૧-૮
- આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા—ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો
- પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ૯૨૮ ૪-૦
- કલ્પબાનું—શ્રમજીવીઓનાં અનેકવિધ દુઃખો તથા ધનિકોની નિર્દયતા દર્શાવતી નવલકથા (અષ્ટન સિંકલેરફૂત) ૬૬૬ ૩-૦
- શુભસંગ્રહ—(ભાગ ૨ ને ૯) ધરગથ્થુ કથાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના ૩૧૩ લેખોનો સંગ્રહ ... ૧૨૮૦ ૫-૪
- સુબોધ પુષ્પવાદિકા—શેખસાદીકૃત : આ પુસ્તકમાં રાજનીતિ, ત્યાગીની રહેણીકરણી, મૌનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળદં છ. ૧૩૧ ૦-૫

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

- ખોરાકના ગુણુદોષ—લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જે. પરીખ
- આયુર્વેદ પદ્ધતિથી રોજીદા ખોરાક માટે માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક : સુધારાવધારા સાથેની નવી આવૃત્તિ ૧૦૦ ૦-૧૦
- ઔષધિ કલ્પલતા—જડ અને દડીલા રોગો ઉપર ૪૩ વનોપધિઓના સેવન વિષે સમન્વિતી ... ૧૧૨ ૦-૧૨
- આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન—અં બાંધીજીકૃત : ચરીરચળા, ક્ષવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટીના ઉપચાર, અસ્તમાત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી—પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે ૧૨૮ ૦-૮
- વૈદક સંબંધી વિચારો—બે ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને લગતા ઉપયોગી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ ૧૧૧૬ ૩-૧૨
- આયુર્વિષયક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ—૧૦ મી આવૃત્તિ : અનેક વનસ્પતિઓના ગુણુ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો, તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ૮૩૨ ૬-૦
- આયુર્વેદ નિબંધમાળા—બે ગ્રંથમાં : પૈલ લિલકચંદ તારાચંદ્રકૃત : આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ, ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો બતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ ૧૧૫૨ ૪-૪

સેસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

મદ્રાસ, મુમ્બઈ જવાને રસ્તે, સેરાન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળો, મુંબઈ-૨